

БУЮК АЖДОДЛАРИМИЗНИНГ УМУМБАШАРИЙ ЦИВИЛИЗАЦИЯ РИВОЖИГАҚЎШГАН БЕНАЗИР ҲИССАСИ

(1-жилд)

Тошкент – 2023

УЎК: 342.4(316.422)
КБК: 67.400.1

Буюк аждодларимизнинг умумбашарий цивилизация ривожига қўшган беназир ҳиссаси (1-жилд) – Т.: “Aqua Trio”, 2023. 180 б.

Аждодларимизни хотирлаш халқимизга хос азалий ғазилатдир. Буюк тарихимиз, буюк давлат, буюк маданият яратган, дунё илм-фани ривожига улкан ҳисса қўшган аждодларимизга бағишланган. Ушбу тўпламда дунё илм-фани ривожига улкан ҳисса қўшган алломаларимиз ҳақида билиб оласиз.

Масъул муҳаррир:

Х.Мурадов

Муҳаррир:

Х.Шамиева

Техник муҳаррир:

А.Кан

Дизайнер саҳифаловчи:

А. Садуллаев

Нашрга 2023 йил 19 майда рухсат этилди. Бичими 60x84/1/16. Офисет қоғози. Times гарнитураси. Шартли босма табоқ 6,2. Адади 500 нусха. Буюртма №7.

“Aqua Trio” нашриётида нашр қилинди.

Ўзбекистон, Тошкент ш., Бунёдкор шох кўчаси, Бешқорғон савдо мажмуаси/

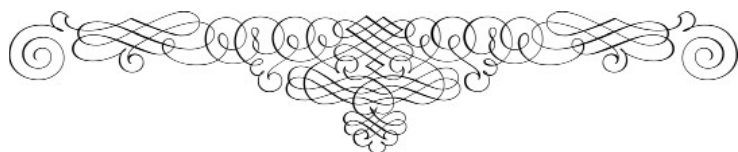
Ушбу нашр Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси ҳузуридаги Нодавлат нотижорат ташкилотларини ва фуқаролик жамиятининг бошқа институтларини қўллаб-қувватлаш Жамоат фондининг субсидия маблағлари ҳисобига тайёрланган.

ISBN 978-9943-8620-2-9

© AQUA TRIO ташриёти, 2023

ЎЗБЕКИСТОН ЗАМИНИДА ЯШАБ ИЖОД
ЭТГАН АЛЛОМАЛАРНИНГ ИЛМ-ФАН,
МАДАНИЯТ ВА МАЪРИФАТГА ОИД
МЕРОСИ ҲАҚИДА

Бугун Янги Ўзбекистонда миллий маданиятимиз, илм-фан, адабиёт ва санъатимиз юксалишига улкан ҳисса қўшган маърифатпарвар аждодларимизнинг бой меросини ўрганиш, тарғиб этиш, унинг мазмун-моҳиятини ёш авлод онгу шуурига сингдиришга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Зеро, кўп асрлик миллий ва диний қадриятларимизни асраб-авайлаш, дунё илм-фани ва маданияти ривожига улкан ҳисса қўшган аждодларимизнинг бебаҳо меросини ўрганиш, унинг асосида ёшларни комил инсон этиб тарбиялаш жамиятда барқарор ижтимоий-маънавий муҳитни таъминлашнинг муҳим шартларидан бири ҳисобланади.

Жаҳонилм-фаниривожигабебаҳоҳиссақўшганаждодларимизнинг бой меросини чуқур ўрганиш асосида ёшларнинг онгу тафаккурини шакллантириш, жамиятда бағрикенглик, ўзаро ҳурмат, меҳр-оқибат, тинчлик ва тотувликни, ижтимоий-маънавий муҳит барқарорлигини таъминлашда маърифий соҳа вакилларининг дахлдорлик ҳисси ва иштирокини янада ошириш давлатимиз сиёсатининг устувор йўналишларидан биридир.

Хусусан, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 28 январдаги “2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида”ги Фармонининг “Маънавий тараққиётни таъминлаш ва соҳани янги босқичга олиб чиқиш” деб номланган бешинчи устувор

вазифасидаги **73**-мақсад айнан, “Буюк аждодларимизнинг бой илмий меросини чуқур ўрганиш ва кенг тарғиб этиш” дейилган. ИХТ, ИРСИКА, АЙСЕКСКО, ЮНЕСКО каби дунёнинг нуфузли халқаро ташкилотлари, илмий-тадқиқот марказлари ва университетлари билан ҳамкорликда “**Янги Ўзбекистон – Учинчи Ренессанс**” шиори остида халқаро конференция, симпозиум ва анжуманлар ташкил этиш режалаштирилган. Буюк аждодларимизнинг бой илмий-маънавий меросини кенг тарғиб қилиш мақсадида юртимиздан етишиб чиққан алломалар қаламига мансуб **100** та асарнинг халқчил таржимасини амалга ошириш, улар асосида илмий ва оммабоп рисоалар яратиш ҳамда буюк аждодларимизнинг бой илмий меросини чуқур ўрганиш ва кенг тадбиқ этиш асосий вазифа қилиб олинган¹.

Муҳаммад Хоразмий, Абу Наср Форобий, Аҳмад Фарғоний, Абу Али ибн Сино, Абу Райхон Беруний каби алломаларнинг ўлмас асарлари ҳозирги замон илм-фани ривожига асос бўлди. **Юсуф Ҳамадоний, Аҳмад Яссавий, Абдулҳолик Ғиждувоний, Баҳоуддин Нақшбанд, Нажмиддин Кубро** сингари дунёга донг таратган буюк сиймолар инсониятга комиллик йўлини кўрсата билдилар. Муҳаддислар **Имом Бухорий, Имом Термизий**нинг таълимотида акс этган комил инсон ғоялари, адолат ҳақидаги қарашлар жамиятни маънавий-ахлоқий жиҳатдан юксалтиришга, мустаҳкамлашга хизмат қилди. Айниқса, **Имом Бухорий, Имом Термизий**дек етук муҳаддислар дунёда Қуръони каримдан кейинги энг мўътабар манба ҳисобланган **ҳадис** тўпламларини яратишда бениҳоя фидойилик кўрсатишди, ибрат бўлишди.

Ўзбекистон буюк алломаларни етиштирган ва дунё тамаддунига бебаҳо илмий-маърифий ва маънавий дурдоналар тухфа этган бетакрор заминдир. Зеро, юртимизда юксак тамаддун илдизлари

¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 28 январдаги “2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида” ги ПФ-60-сонли Фармони Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 29.01.2022 й., 06/22/60/0082-сон

қадим тарихга бориб тақалади. Биз буюк тарих, шавкатли давлат, ўзидан бебаҳо илмий-маданий мерос қолдирган, жаҳон илм-фани ривожига беназир ҳисса қўшган, адолатни қадрлайдиган халқ фарзандларимиз.

Тарих шохидки, IX-XII асрларда минтақамизда юз берган ва Мусулмон Ренессанси деб номланган **Биринчи Шарқ Уйғониш** даврида ҳам, шунингдек бутун жаҳонда Темурийлар даври Ренессанси дея эътироф этилган XIV-XV асрлардаги Иккинчи Шарқ Уйғониш даврида ҳам жамиятда маънавият ва илм-маърифат етакчи бўлган.

Президентимиз Шавкат Мирзиёев: “Агар жамият ҳаётининг танаси иқтисодиёт бўлса, унинг жони ва руҳи маънавиятдир”², дея бежиз айтмаган.

Ўзбекистоннинг қадимги давр маданияти, маънавияти, жумладан, илм-фанига оид мероси нафақат китобларда, балки халқ оғзаки адабиётида, фольклорда, турли халқ анъаналарида ҳам ўз аксини топиб келган. **Гўрўгли, Алпомиш, Рустам** ҳақидаги дostonларда халқимизнинг қадимги урф-одатлари, руҳияти, маънавий ҳаётининг ифодасини учратишимиз мумкин. Бундай маълумотлар қадимги суғд, манихей, хоразм, туркий ёзувлар намуналарида сақланиб қолган манбаларда ҳам учрайди.

Муҳаммад Хоразмий, Аҳмад Фарғоний, Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино, Мирзо Улуғбек, Алишер Навоий ва бошқа кўплаб даҳолар номи жаҳон цивилизацияси тарихида ҳақли равишда олтин ҳарфлар билан битилган.

“Буюк тарихда ҳеч нарса изсиз кетмайди. У халқларнинг қонида, тарихий хотирасида сақланади ва амалий ишларида намoён бўлади. Шунинг учун ҳам у қудратлидир. Тарихий меросни асраб-авайлаш, ўрганиш ва авлодлардан авлодларга қолдириш давлатимиз сиёсатининг энг муҳим устувор

² “Жамият ҳаётининг танаси иқтисодиёт бўлса, унинг жони ва руҳи маънавиятдир”. “Янги Ўзбекистон” газетаси, 19 январ 2021 йил.

йўналишларидан биридир”, – деб таъкидлайди Ўзбекистон Президенти Ш.Мирзиёев³.

Аждодларимизнинг маърифий-маънавий мерослари бизга қадимги **“Авесто”, Ўрхун-Энасой битиклари** ва етти минг йиллик тарихни ўз бағрида асраб келаётган **Сармишсойда** (*Навоий вилояти ҳудудида жойлашган*) тахминан ўн мингдан ортиқ ноёб қоятош битиклари орқали етиб келган⁴. Улар шу қадар турфа, шу қадар қадимки, битикларнинг мазмуни, ифода этган манзараларнинг сирлари ҳали-ҳануз очилмаган. Мазкур манбалар халқимизнинг маънавий олами, турмуш тарзи, ўша даврнинг сиёсий вазияти, ижтимоий ҳаёти ҳақида муайян тасаввур беради.

Юртимиздаги бизга маълум илк шаклланган яхлит маърифат ва маънавият тизими **“Авесто”** китобида ўз аксини топган. “Авесто” – ўзбек халқининг бебаҳо мероси. “Авесто” дингина эмас, дунёвий билимлар, тарихий воқеалар, элатларнинг ижтимоий-иқтисодий ҳаёти, маданий ва маънавий қарашлари, диний эътиқодлари, урф-одатлари ҳақидаги ноёб манбадир.

Ушбу бебаҳо маънавий обидада “борлиқнинг яхлитлиги ва бир бутунлиги, инсон ҳаётининг табиат билан уйғунлиги масаласи одамнинг руҳий оламига чамбарчас боғлиқ ҳолда кўрсатилганлиги” таъкид этилади. Айниқса, ундаги улуғ ахлоқий тамойил “эзгу фикр, эзгу сўз, эзгу амал” бирлиги бугунги кунимизда ҳам маънавий аҳамиятини тўлиқ сақлаб келаётганлигига алоҳида эътибор қаратилади.

“Авесто” ҳақида **Абу Райхон Беруний** шундай ёзади: “Йилнома китобларида бундай дейилган: подшоҳ Доро ибн Доро хазинасида “Авесто”нинг 12 минг қорамол терисига тилло билан битилган бир нусхаси бор эди. Искандар оташхоналарни вайрон қилиб, уларда хизмат этувчиларни ўлдирган вақтда “Авесто” нусхасини қуйдириб юборди. Шунинг учун ўша вақтда “Авесто”нинг бешдан уч қисми йўқолиб кетди”.

³ Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Ислом ҳамкорлик ташкилоти Ташқи ишлар вазирлари кенгаши 43-сессиясининг очилиш маросимидаги нутқи <https://president.uz/uz/lists/view/87>

⁴ <https://yuz.uz/news/sarmishsoy-haqida-nimalarni-bilasiz>.

Ҳозир бизгача етиб келган “Авесто”, Берунийнинг ёзишича, аслининг бешдан икки қисми холос. У “Авесто” 30 “наск” эди, мажусийлар (зардуштийлар) қўлида 12 наск чамаси қолди” деб ёзган. Ёзма манбаларга кўра, ҳақиқатан ҳам “Авесто”ни мўбадлар авлоддан-авлодга, оғиздан-оғизга олиб ўтиб, асрлар оша сақлаганлар. Бунинг сабаби мўбадлар мағлуб халқлар (Яқин ва Шарқ халқлари) ёзувини ҳаром ҳисоблаб, муқаддас хабарни ўша ёзувларда ифодалашга узоқ вақт журъат этмаганлар. Даставвал (мил. II ёки III асрларида), Аршакийлар даврида “Авесто” қисмларини тўплаш бошланган. Кейинчалик, Сосоний **Ардашер Попакон** (227-243), айниқса, **Шопур** (243-273) даврларида астрология, табобат, риёзиёт ва фалсафага оид қисмлари ёзиб олиниб, тартибга келтирилган, сўнг бу асосий матн тўлдириб борилган. “Авесто”нинг ана шу тўлдирилган нусхасининг икки тўлиқ қўлёзмаси Ҳиндистонда сақланади – бири Мумбайда, зардуштийларнинг маданий маркази бўлмиш Кома номидаги институтда, иккинчиси – Калькуттадаги давлат кутубхонасида⁵.

“Авесто”нинг бугунгача сақланиб қолган қисмларидан бири “Вендидад”нинг биринчи бобида Ахура Мазда яратган ўлкалар саналади: 1) **Арийана Вазжа**, 2) **Гава**, 3) **Моуру (Марғав)**, 4) **Бахди**, 5) **Нисая**, 6) **Харойива**, 7) **Вэкерта**, 8) **Урва**, 9) **Хнента**, 10) **Харахвайти**, 11) **Хетумант**, 12) **Рага**, 13) **Чахра**, 14) **Варна**, 15) **Хапта Ҳиндав**, 16) **Упа Аодшу Рангхайа**.

Олимларнинг тадқиқотлари натижасида булар тақрибан ҳозирги куйидаги ўлкаларга тўғри келиши маълум бўлди: 1) **Хоразм ёки Аму ва Сир оралиғи**, 2) **Суғдиёна**, 3) **Марғиёна**, 4) **Бактрия (Балх)**, 5) **Ниса (Парфия пойтахти-ҳозирги Туркменистоннинг жануби ғарбида)**, 6) **Ҳирот**, 7) **Кобул**, 8) **Тус (ҳозирги Эроннинг Хуросон вилояти)**, 9) **Гўргон (Астробод)**, 10) **Ҳорут**, 11) **Гилманд (ҳозирги Афғонистон шимоли)**, 12) **Рей (Техрон)**, 13) **Чехра (Хуросонда)**, 14) **Варна (Каспий денгизи жануби)**, 15) **Ҳинд**

⁵ Авестонинг муқаддас ёзуви. <http://xorazmiy.uz/uz/pages/view/285>

дарёси бўйлари, 16) Рангҳа дарёси бошланган жой. Албатта, баъзи жой номлари хануз баҳсли. Аммо “Авесто” китобида санаб ўтилган ерлар бутун Мовароуннаҳр ва Хуросон (жумладан, ҳозирги Эрон ва Афғонистоннинг шимолий ўлкалари)ни қамраб олганлиги кўриниб турибди⁶.

Туркий адабиётнинг бизга маълум йирик намояндаси машҳур “Ҳибат ул-ҳақойиқ” маърифий асарининг муаллифи **Аҳмад Югнакий** бўлганлигини қайд этиш мумкин. Аҳмад Югнакий ҳақидаги маълумотларни биз XV асрга оид Алишер Навоий, Арслон хожа Тархон ва бошқалар ёзиб қолдирган маълумот ҳамда шоирнинг ўз ёзганларидан биламиз.

Манбаларда Аҳмад Югнакийнинг туғилган жойи Югнак деб аталади. Бу номдаги кишлоқлар қадимги Самарқанд атрофи, Фарғона водийси ва Сирдарё бўйларида мавжуд бўлган.

“Ҳибат ул-ҳақойиқ” асари ёзилган даврда форсий ва туркий дostonлар учун умумий бўлган муайян шеърӣй шакл (яъни, аа, бб, вв усулида қофияланувчи маснавий шакли) ҳали-ҳануз мавжуд эмас эди.

“Ҳибат ул-ҳақойиқ” асари асосий қисмининг кейинги 4-, 7-боблари ҳам инсонларнинг юксак фазилатларини таърифлаш, нуқсонларини қоралашга бағишланган. Уларда саховат, қўли очиқлик, тавозеъ, инсонларга меҳрли бўлиш, вафоли, шавкатли, ҳалим табиатли, кечирувчан, камтар бўлиш тарғиб қилинади, бахил ва очкўзлик, молпарастлик, ғазабнок ва такаббурлик, риёкорлик, бесабрлик, зулм ва зўравонлик, сафсатабозлик қаттиқ қораланади. Умумий олганда “Ҳибат ул-ҳақойиқ” қўлёзма асари тил жиҳатидан жуда қадимий, аммо асрлар давомида кўп кўчирилиб, котиблар томонидан тушуниш қийин бўлган жумлалар соддалаштирилган.

“Ҳибат ул-ҳақойиқ” асари асосий қисмининг кейинги 4—7-боблари ҳам инсонларнинг юксак фазилатларини таърифлаш, нуқсонларини қоралашга бағишланган. Уларда саховат, қўли

⁶ М.Имомназаров. Маънавиятнинг ривожланиш тарихи. (Олий ўқув юртлари учун ўқув қўлланма). Тошкент – 2008. www.ziyouz.com кутубхонаси.

очиқлик, тавозеъ, инсонларга меҳрли бўлиш, вафоли, шавкатли, ҳалим табиатли, кечирувчан, камтар бўлиш тарғиб қилинади, бахил ва очкўзлик, молпарастлик, ғазабнок ва такаббурлик, риёкорлик, бесабрлик, зулм ва зўравонлик, сафсатабозлик қаттиқ қораланади. Асар бошдан оёқ тавҳид эътиқодига таянади, муаллиф фикрлари Аллоҳ таолонинг муборак оятлари, Расулуллоҳ (САВ)нинг ҳикматли ҳадислари билан далилланади. Туркий тилда битилган шеъринг матн орасида қатор оятлар, 20 дан ортиқ ҳадисларнинг асл арабий матни келтирилган, улар туркийда шеър воситасида шарҳ этилган. Асарда бошқа қадим туркий матнларга нисбатан арабий сўзларнинг кўп учраши ҳам Бағдод мактабининг таъсири бўлиши керак. Умумий олганда “Ҳибат ул-ҳақойик” тил жиҳатидан жуда қадимий, аммо асрлар давомида кўп кўчирилиб, котиблар томонидан тушуниш қийин жумлалар соддалаштирилган, кейинги асрлар тил унсурлари асарга анча таъсир кўрсатган.

Аҳмад Югнакий Мовароунаҳр ва Хуросонда туркий элатлар маданияти ва маънвий меросини юксалтиришда катта хизмат қилди. XI–XII асрларда ижод этган **Маҳмуд Кошғарий, Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Яссавий** каби нафақат ўзбек халқи, балки бутун турк олами, ҳатто ислом минтақасининг буюк алломалари ижодига Аҳмад Югнакийнинг таъсири бекиёсдир.

Кейинги даврларда тилшунослик соҳаси ривожига улкан ҳисса қўшган **Маҳмуд Қошғарий, Юсуф Хос Ҳожиб, Бурхонуддин Рабғузийнинг** илмий-адабий меросини туркий халқлар маданиятининг юксак намунаси сифатида баҳолаш, ғоявий қарашларни халқона услубда содда ва раво тарзда етказган бебаҳо бадий ижодни – улкан маънавий-маърифий мерос дейиш мумкин.

Масалан, X-XI асрларда туркий халқ маънавиятининг тадқиқотчиси, буюк олим – **Маҳмуд Кошғарийнинг** туркий тилларни ўрганишдаги хизмати бекиёсдир. У тил соҳасида ўзининг машҳур асарини ёзишдан олдин жуда катта ҳудудда яшаган туркий

халқларнинг тили, урф-одати, турмуш тарзи, касб-кори, оғзаки ижоди ҳақида бир неча йиллар мобайнида маълумот тўплади. Маҳмуд Кошғарий туркий тилларни ўрганишга бағишланган **2** та асар ёзиб қолдирган. Шулардан бири **“Жавоҳир-ун-наҳв фий луғотит турк”** (Туркий тилларнинг наҳв (синтаксис) қоидалари) номи билан юритилган. Лекин бу асар шу вақтгача топилгани йўқ. Унинг бизгача етиб келган машҳур асари **“Девону луғотит турк”** (“Туркий сўзлар девони”), деб аталади.

Маҳмуд Кошғарий “Девону луғотит-турк” асарини яратиш учун туркий қабилалар яшайдиган кўплаб шаҳарлар ва қишлоқларни кезиб чиққан. **14** йиллик (тахминан 1057 йилдан 1071 йилгача) сафари давомида кенг қўламли тарихий материалларни тўплади. Буюк олим ўз китобида **6800** дан зиёд туркий сўзни гуруҳлаштирди, (**110** ҳудуд, қўл ва дарё, **40** элат ва қабила номлари), туркий тилда изоҳлар келтирди. Китобдан **242** та шеър, **262** та мақол ва матал ўрин олган. Ҳайратланарлиси шундаки, у қўллаган **875** та сўз, **60** та мақол ва матал бирон-бир ўзгаришсиз замонавий туркий тилимизга кириб келган⁷.

XI аср туркий шеърятнинг буюк намояндаси **Юсуф Хос Ҳожиб** туркигўй шоир, мутафаккир, давлат арбоби, “Қутадғу билиг” достони муаллифидир. Унинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида маълумотлар берувчи ягона манба ҳам “Қутадғу билиг” китобидир. Ушбу китобга кўра, у замонасининг барча асосий илмларини атрофлича ўрганган, араб ва форс тилларини мукаммал билган. Маҳмуд Кошғарий каби туркий тилнинг мавқеини ошириш, унинг маданий-адабий ҳаётдан ўзига муносиб ўрин эгаллаши учун курашган.

Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” (“Саодатга элтувчи билим”, 1069-70) асари исломий туркий адабиётни бошлабгина бермай, уни янги тараққиёт босқичига ҳам кўтарди. У нафақат туркий халқлар адабиёти анъаналари, балки қардош халқлар,

⁷ Республика Маънавият ва маърифат маркази. М.Кошғарий. <https://www.oyina.uz/kiril/generation/129>

жумладан, форсий адабиёт тажрибаларини ҳам ижодий ўзлаштирган ҳолда яратилган.

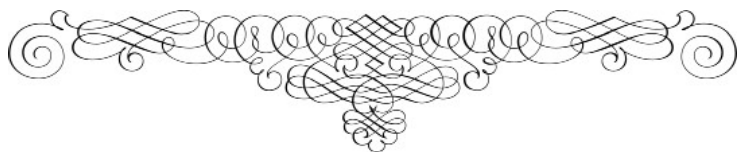
“Қутадғу билиг” XI аср сўз санъатининг нодир намунаси бўлиб, унда ўз даврининг илғор ижтимоий-сиёсий, маънавий-ахлоқий масалалари бадиий талқин қилинган, туркий халқлар тарихи, маданияти, илм-фани, урф-одат ва анъаналари, турмуш тарзи, қадриятлари хусусида батафсил маълумот берилган.⁸

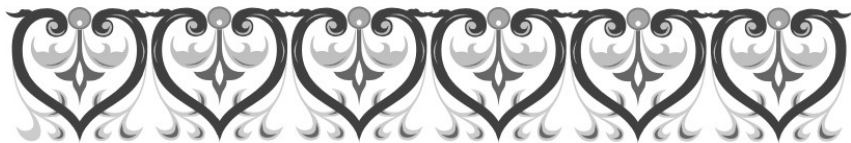

⁸ А. Абдурахмонов. Саодатга элтувчи билим. Тўлдирилган тўртинчи нашри. Тошкент “Моварауннахр” -2004 й.

**ҚАДИМИЙ ДОСТОНЛАР, ЙИРИК БАДИИЙ,
ТАРИХИЙ АСАРЛАР ҲАҚИДА**

Кадимий битиклар ва халқ дostonлари ҳар бир миллатнинг маънавий қиёфаси, унинг тарихи, кадриятларини мукаммал акс эттирувчи бамисоли ойнадир. Уларда ҳар бир халқнинг урф-одатлари, миллий ўзига хослиги яққол кўриниб туради. Дostonчилик халқ оғзаки ижодида қадимий эпик анъана ҳисобланади. Дostonлар асосан дўмбира жўрлигида айтилади ва ижрочидан ҳам бадиҳада, ҳам ижрода жуда катта ижодий маҳорат талаб қилади. Дostonнинг яна бир хусусияти, оғиздан оғизга ўтиб авлоддан авлодгача етиб келганидир.

“Ўғузнама”, “Култегин битиклари”, “Тўнйукук битиги”, “Билка қоғон битиги”, “Қунтуғмиш” сингари дostonлар – йирик тарихий-бадий асарлар ўша давр аجدодларимиз тафаккур тарзи, орзу-армонлари, маънавий камолот даражасини акс эттиради.

Ушбу битиклар мазмунидан туркий элат исломдан олдиноқ яхлит бир халқ сифатида ўзлигини таниб олганини ойдин ҳис қиламиз ва ислом давридаги туркий сулолалар юксалишининг маънавий омиллар ва асосларга эга эканлиги аён бўлади.

Ушбу битиклар мазмунидан туркий элат исломдан олдиноқ яхлит бир халқ сифатида ўзлигини таниб олганини ойдин ҳис қиламиз ва ислом давридаги туркий сулолалар юксалишининг маънавий омиллар ва асосларга эга эканлиги аён бўлади. Бу пайтда туркий халқлар ягона Тангрига эътикод қилишган. Зеро, 716-720 йиллар орасида ёзилган “**Кичик Култегин битиги**” шундай бошланади:

Тангри тоқ. Тангри инояти билан

Турк Билка қоғон бу ерга ўлтурдим.Сўзимни тугал эшитгил.

*Оға-иниларим, ўғлоним,
Бирлашган улусим, будуним,
Ўнгдаги ҳоким, катта беглар,
Сўлдаги буйруқ тарқатувчи беглар,
Ўтуз
Тўқуз ўғуз беклари, будуни
Бу сўзимни яхишлаб эшит,
Қаттиқла тингла⁹.*

Бу сатрларни 716 йилда тахтга ўтирган Билка қогон номидан унинг жияни, буюк саркарда Қултегиннинг набираси улуғ шоир Йўллуғ тигин (тигин – туркийда “шаҳзода” маъносини билдиради) ёзмада. Бу Ватан ва миллат фидойиси ўз аجدодлари, бобоси ва амакисининг шонли курашларига бағишлаб ёзган йирик марсия-достонларида миллат ва халқ бошини қовуштириш учун ўз ҳаётини тиккан баҳодир ва тадбиркор юрт улуғларини мадҳ этди, улуснинг бош манфаати, миллий давлатнинг етакчи ғояси нима эканлигини ёрқин сатрларда ифодалаб берди:

*Турк будуни¹⁰ни бириктириб,
Эл тутунмогингизни бунда битдим.
Янглишиб парчаланишингизни,
Яна бунда битдим.
Не-не сўзим эса,
Мангу тошга битдим.
Уни кўра билинг,
Эндиги турк будуни, беклар¹¹.*

Бу даврда туркий адабий тил ҳам шаклланди ва ушбу умумтуркий адабий тил ёдгорликлари бизгача тошбитиклар ва бошқа матнларда

⁹ М.Имомназаров. Маънавиятнинг ривожланиш тарихи. (Олий ўқув юртлари учун ўқув қўлланма). Тошкент – 2008. www.ziyouz.com кутубхонаси.

¹⁰ “Турк будуни” - Буюк турк хоқонлиги

¹¹ А.Қаюмов. Қадимият обидалари. Т. 1972, с. 134

етиб келди. Миллатнинг ўз-ўзини англаб ета бошлагани, турли туркий элатларнинг бир бутун халқ (“будун”) сифатида бирлашуви ҳаёт ва мамот масаласи бўлиб, юзага чиққанлиги ушбу матнлар мазмунида аниқ ифодалангандир. Туркий миллат ўз мустақиллиги учун, элатлар бирлиги учун курашда, аёвсиз жанглarda шаклланди.

“Қунтуғмиш” достони ўзбек халқ достонлари орасида ғоявий-бадий жихатдан етук асарлардан биридир. Достоннинг Эргаш Жуманбулбул ўғли, Бекмурод Жўрабойўғли, Нурмон Абдувой ўғли, Эгамберди Олламурод бахшилардан ёзиб олинган вариантлари мавжуд.

Халқ оғзаки ижодидаги бирон асарнинг ёки луғат бойлигимиздаги сўзнинг қадимийлигини аниқлаш учун уни ёндош халқлар ижодида ёки ўша миллат тилида мавжудлигини ўрганиш яхши натижа беради. Бу жихатдан **“Алпомиш”** достони мазмунига оид асосий воқеалар олтой, татар, бошқирд, қозок, қорақалпоқ ва бошқа туркий халқларда эртак, ривоят, достон шаклида мавжуд экани асар ниҳоятда қадим замонларда яратилганини далиллайди. “Алпомиш” достонининг ўта қизиқарли воқеалардан ташкил топган мазмуни сўз санъатининг гўзал бадий воситалари билан безатилган ҳолда тингловчига тақдим этилган. Шунинг учун ҳам достон асрлар оша халқимиз томонидан севиб тингланмоқда ва ўқиб келинмоқда.

Аждодлардан мерос қолган йирик тарихий-маънавий асарлар ҳақида сўз юритар эканмиз, улар қаторига **Абу Исо Муҳаммад ат-Термизий** (824-892) қаламига мансуб **диний-маърифий** асарлар – “Ал-жомий” (“Жаъмловчи”), “Аш-шамоил ан-набавийа” (“Пайғамбарнинг алоҳида фазилатлари”), “Ал-илал-фи-л-ҳадийс” (“Ҳадислардаги оғишишлар”), “Рисола фи-л-хилоф ва-л-жадал” (“Ҳадислардаги ихтилоф ва баҳслар ҳақида рисола”), “Ат-тарих” (“Тарих”), “Китоб аз-зуҳд” (“Тақво ҳақида китоб”), “Китоб ул-асмо ва-л-куна” (“Исмлар ва лақаблар ҳақида китоб”) кабиларни киритишни лозим деб топдик.

Ат-Термизийнинг асарлари ичида энг машҳури, шубҳасиз, “Ал-жомиъ” бўлиб, аввал эслатиб ўтганимиздек, пайғамбар алайҳиссаломга доир олтига ишончли ҳадислар тўпламларидан биридир. Ушбу асар илмий адабиёт ва манбаларда “Ал-жомиъ ал-кабир” (“Катта тўплам”), “Ал-жомиъ ус-саҳийҳ” (“Ишончли тўплам”), “Жомиъат-Термизий” (“Термизий тўплами”), “Сунан ат-Термизий” (“Термизий суннатлари”) номи билан ҳам аталиб, пайғамбар алайҳиссалом ҳаёти ва фаолиятига доир муҳим манбалардан ҳисобланади.

Ат-Термизийнинг машҳур асарларидан яна бири “Аш-шамоил ан-набавийа” (“Пайғамбарнинг алоҳида фазилатлари”) бўлиб, баъзи манбаларда “Аш-шамоил фи шамоил ан-набий саллолоху алайҳи васаллам” номи билан ҳам келтирилган. Номидан ҳам кўриниб турибдики, бу асар пайғамбар алайҳиссаломнинг шахсий ҳаётлари, у кишининг суврат ва сийратлари, ажойиб фазилатлари, одатларига оид 408 ҳадиси шарифни ўз ичига қамраган манбадир. “Аш-шамоил ан-набавийа”нинг биринчи қисмида келтирилган ҳадиси шарифлар пайғамбаримиз саллаллоху алайҳи васалламнинг суврат (ташқи киёфа)ларига, иккинчи қисмида келтирилган ҳадиси шарифлар эса ички дунёлари ва ахлоқий фазилатларини баён қилишга бағишланган.

“Аш-шамоил ан-набавийа”нинг XVI асрга оид бир қўлёзмаси Тошкентда, Мовароуннаҳр мусулмонлари идораси кутубхонасида сақланмоқда. 1980 йилда Тошкентдаги Диний бошқарма буюртмаси билан “Аш-шамоил ан-набавийа”нинг ушбу қўлёзмаси офсет услубида нашр этилган бўлиб, унга қисқача сўзбоши Ўрта Осиё ва Қозоғистон мусулмонлари Диний бошқармаси ҳайъатининг собиқ раиси, марҳум муфтий Зиёвуддинхон ибн Эшон Бобохон ҳазратлари томонидан ёзилган.

“Аш-шамоил ан-набавийа” сўнгги йилларда ҳам Тошкентда бир неча бор нашр этилди. Бундан ташқари алломанинг **1200** йиллик

юбилейи муносабати билан газета ва журналларда у ҳақида кўплаб мақолалар чоп этилди.

X-XI асрлар бутун минтақамиз ҳудудида илм ва маданиятнинг энг гуллаб-яшнаган даври, айниқса, XI аср унинг авж нуктасига кўтарилган палласи бўлди, дейиш мумкин. Бу даврда илм марказлари, адабий мактаблар энди бир-икки жойда эмас, балки бутун минтақа бўйлаб ёйилиб кетди. Хоразм, Фарғона, Тошкент, Термиз, Насаф, Марв, Қошғар, Баласоғун, Талас, Волгабўйи шаҳарлари, Нишопур, Исфаҳон, Ҳирот, Журжон, Тус, Рей, Ғазна, Ғарба Испания ва Шимолий Африканинг турли шаҳарлари илм-маърифат ўчоқларига айланди.

Миллий маънавиятимиз ривожда мазкур босқични – **Абу Наср Форобий** (873- 950), **Абу Мансур Муҳаммад ал-Мотуридий** (870-944), **Абу Абдуллоҳ Хоразмий** (вафоти 997 йил), **Абу Али ибн Сино** (980-1037), **Абу Райҳон Беруний** (973-1048), **Юсуф Хос Ҳожиб** (1019 йилда туғилган) каби аждодларимиз ижоди ушбу босқичга тўғри келади.

IX асрда шуҳрат таратган қатор юртдошларимиз – олимлар ва давлат арбоблари - **Аҳмад ибн Тулун** (835-883), **Муҳаммад ибн Мусо Хоразмий** (780-850), **Аҳмад Фарғоний** (вафоти 861 йил), **Абу Ҳафс Сугдий** (вафоти 832 й.) каби улуғ шахслар етишиб чиқди. Улар сингари ўнлаб улуғ сиймолар минтақа миқёсидагина эмас, балки жаҳон миқёсида ҳам ном қозондилар ва уларнинг хануз аҳли башарга қилган хизматлари унутилган эмас.

Минтақамизга ислом дини кириб келиши маърифий ҳаётнинг юқори босқичга чиқишига, юксак тамаддун шаклланишига, илм-фан янада гуллаб-яшнашига асос бўлди. Минтақамиз алломалари ислом илмлари бўйича сермахсул илмий ижод қилди. Хусусан, **Имом Бухорий, Имом Термизий, Имом Мотуридий, Махмуд Замахшарий, Бурҳонуддин Марғиноний, Каффол Шоший, Абу Муин Насафий, Абул Баракот Насафий, Алоуддин Бухорий** ва

бошқа қанчадан-қанча бухорийлар, насафийлар, самарқандийларни, шунингдек, тасаввуф илмида, **Абдухолиқ Гиждувоний, Баҳоуддин Нақшбанд, Мустамлий Бухорий, Калободий Бухорий, Нажмиддин Кубро, Ҳаким Термизий, Азизуддин Насафий, Аҳмад Яссавий** ва бошқа кўплаб мутасаввифларни тилга олиш мумкин.

IX аср ҳадис илмининг “**олтин асри**” деб шуҳрат қозонган. Чунки бу асрда ҳадисларни тўплаш даври ўтиб, энди уларни манбашунослик ва матншунослик илми қоидаларига мувофиқ таҳлил ва тадқиқ этиш, маълум мазмун асосида тартиб беришга киришилди. Ҳадисшунослик аталмиш жиддий илм йўналиши мукаммал шаклланди. Ҳадис таълиф этиш соҳасида “Муснад”, “Саҳиҳ” ва “Сунан” деб номланган йўналишлар вужудга келди.

Олти буюк муҳаддиснинг аввалгиси ватандошимиз **Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ибн ал-Муғира ал-Бухорий** (810-870) эди. Имом Бухорийнинг “ал-Жоме-ас-Саҳиҳ” китоблари бугунги кунда ўзбек тилига таржима қилиниб, 4 жилдда эълон қилинди¹². Имом ал-Бухорий тўплаган 600 минг ҳадисдан 7275 та энг ишонарли “саҳиҳ”ларини мазмунига кўра таснифлаб, буткул янгича тартибдаги ҳадислар тўпламини яратишга муяссар бўлдилар. Ул муҳтарам зотнинг асарлари кейинги муҳаддислар учун ҳар жиҳатдан ўрнак ва намуна бўлди. Имом Бухорий яратган “Ал-адаб ул-муфрад” (“Адаб дурдоналари”), “Китоби афъол ил-ибод” (“Аллоҳ бандаларининг хулқлари”) каби бошқа қатор асарлар ҳам минтақа халқларини ислом ахлоқи руҳида тарбия қилиш ва ислом фалсафаси ва маънавиятини тарғиб қилишда алоҳида аҳамиятга эга¹³.

Имом Бухорий, Имом Термизий, Имом Мотуридий каби “имом” даражасига эришган кўплаб буюк алломалар орасида **Имом Абу Бакр Қафғол Шоший** (904–976) ҳам алоҳида ўрин эгаллайди. Замондошлари “Ҳазрати Имом” деб улуғлаган бу зотнинг тўлиқ

¹² У. Уватов. Имом Ал-Бухорий. <https://kukaldosh.uz/>

¹³ Ш. Зиёдов, Қ. Маҳмудов. “Имом Бухорий халқаро маркази”, 2017 йил. <https://www.bukhari.uz/?p=51>

исми – **Абу Бакр Муҳаммад ибн Али ибн Исмоил Қаффол Шоший** бўлиб, араб манбаларида унга алоҳида ҳурмат бажо келтириш учун номига “катта”, “улуғ” маъносини ифодаладиган “Кабир” сўзини қўшиб ёздилар.

Абу Бакр Қаффол Шоший дунё кезиб, бир неча олимлардан нафақат таълим олган, балки ўзи ҳам уларга илм ўргатган. Шунинг учун шошлик аллома қомусий илмлар билимдони сифатида шуҳрат қозонган. Алломанинг илмий меросига тўхталадиган бўлсак, унинг қаламига мансуб бир неча асарлар мавжуд экани аниқланган. Шундан икkitаси шарҳ бўлиб, улардан бири **Имом Шофеъийнинг** машҳур “ар-Рисола” асарига ёзилгандир. Иккинчиси **Абул Аббос Аҳмад ибн Ёқуб ибн Қос Табарий** (ваф. 947 й.)нинг “ат-Талхис фил-фуруъ” (Фуруъдаги қисқартма) асарига ёзган шарҳидир. Шошлик алломанинг асарлари тўғрисида ўрта аср араб манбаларида алоҳида қайд этилган. Жумладан, “Имом Абу Бакр Қаффол Шошийнинг кўплаб асарлари мавжудки, ҳеч бир киши ҳали шунча асарларни тасниф этмаган, – деб ёзади **Шайх Исҳоқ Шерозий**.

Қаффол Шоший фақиҳлар ичида биринчи бўлиб “ал-Жадал ал-ҳасан” (Яхши баҳс-мунозара) бўйича асар ёзган. Шунингдек, унинг “Китоб фи-усул ал-фикҳ” (Фикҳ асослари бўйича китоб), “Шарҳ ар-рисола” (Рисола шарҳи) асарлари бор”.

Абу Бакр Қаффол Шоший илмий меросида “Жавомеъ ал-калим” (Ҳикматли иборалар тўплами) асари етакчи ўринни эгаллайди. “Жавомеъ ал-калим” китоби Имом Абу Бакр Муҳаммад ибн Али ибн Исмоил Қаффол Шоший қаламига мансуб бўлиб, унда Имом Бухорий шарҳи мажмуаларидаги Расуллуллох (с.а.в)нинг калималари тўпланган. Ушбу асар қўлёзмасининг фото нусхаси Ўзбекистон мусулмонлари идораси кутубхонасида сақланади¹⁴.

Абу-Лайс Самарқандий (911–985). Бумухтарам зот фикҳ, тафсир, мавъиза бўйича кўплаб асарлар битган. Фикҳга оид “ан-Навозил”,

¹⁴ Юртимиз алломалари / масъул муҳаррир У. Уватов. – Тошкент: Ниҳол, 2014. – 240 б.

“Хизонат ал-фикҳ”, “ал-Муқаддима фи-с-салот” асарларида олим илк ҳанафий фикҳини акс эттирган бўлиб, улар ўз даврида муҳим манбаларга айланган. Дидактик асарларидан “Танбиҳ ал-ғофилин”, “Бўстон ал-орифин” асарлари кўп асрлардан буён қайта-қайта нашр этиб келинмоқда. Олимнинг тафсир соҳасидаги фаолияти ҳам аҳамиятли бўлиб, у ўз даврида илк бора фақат мўътабар манбалар Қуръон, ҳадис, саҳобий ва тобеъий сўзлари, шунингдек, ўзидан олдинги муфассирлар сўзлари орқали Қуръонни шарҳлаган.

Мустақиллик йилларида барча алломаларимиз илмий мероси каби олимнинг бой илмий мероси ҳам қайта тиклана бошланди. Жумладан, “Абу Лайс Самарқандийнинг Мовароуннаҳр тафсиршунослигида тутган ўрни” мавзuidaги номзодлик диссертацияси 2007 йилда ҳимоя қилинди. Шу номдаги монография 2013 йилда нашр этилди.

Носир Хисрав (1004-1088) – адабий, илмий, фалсафий, ҳикматли асар ва рисоаларини ўша давр анъанасига кўра, форс ва араб тилларида яратди. Бизгача мутафаккирнинг иккита шеърлар девони (бири форсий, иккинчиси араб тилида), “Рушноинома”, “Саодатнома” маснавийлари, “Зод-ул-мусофирин”, “Хон-ул-ихвон”, “Дин важҳи”, “Бўстон ул-уқул”, “Жомеъ ул-ҳикматайн” каби маънавий-диний асарлари, тўқсон икки фалсафий, мантикий саволларга жавоб усулида ёзилган насрий рисола ва машҳур “Сафарнома”си етиб келган.

Носир Хисравнинг форс тилидаги шеърлар девони диний-мазҳабий, фалсафий, ижтимоий-ахлоқий ва ишқу ошиқлик баҳсига бағишланган қасида, ғазал, рубоий, фарз, қитъа сингари жанр намуналаридан иборатдир. Девондаги шеърлар 11000 байтни ташкил этади.

“Рушноинома” — ихчам маснавий бўлиб, 592 байтдан иборат. Асарда донишманднинг диний, фалсафий, маърифий, ижтимоий-ахлоқий қарашлари рангин мисраларда юксак шоирона назокат ила қуйланади. Унинг “Саодатнома” асари уч юз байтдан иборат

бўлиб, унда “Рушноинома”даги айрим масалалар такрорланган. Шунингдек, бир қатор фалсафий-ахлокий муаммолар ўз ривожини топган. Носир Хисрав мазкур ботиния – исмоилия мазҳабининг асосчиларидан ҳисобланади. У “Рушноинома” асарининг “Тавҳид” бобида ўз ақидасини баён этиб ёзадики, Худои таоло яккаю ягонадир, унга шерик йўқ, унинг аввали ва охири йўқ. Инсон Худони фикру андиша ила жисмоний кўз ҳиссиётлари орқали била олмайди. Фақат руҳий кўз, қалб кўзи билангина мушоҳада этиши ва кўриши мумкин.

Унинг “илм” тушунчаси фақат диний илмлар билан чегараланиб қолмай, балки бутун дунёвий билимларни ўз ичига олади. Унинг фикрича: “Кишилар орасида ақллилари ақлий лаззатга интилади. Шундагина у умумий лаззатга эришади. Бу лаззат манбаи оламдир... Фақат одам илм ўрганишдан лаззат топади, бу ҳис ҳайвонларда йўқ, илмнинг ҳар бир поғонаси яна юқориюқ поғонага олиб келади, демак, билимнинг чегараси йўқ”, — деб ёзади Носир Хисрав “Зод ул-мусофирин” (“Сафар қилувчилар йўл анжоми”) деган асарида.

Қуръон ва ҳадис аҳкомига мос равишда пайдо бўлган тасаввуфий таълимотлар X–XI асрларга келиб Мовароуннаҳрда ҳам кенг тарқала бошлади.

Тасаввуф – Яқин ва Ўрта Шарқ халқларининг маънавий ҳаёти тарихидаги энг мураккаб, ўзаро зиддиятларга тўлиб-тошган ва муҳим ходисалардан бири бўлиб, унинг учун таркидунёчилик, бу дунё бойликларидан ва нозу неъматларидан воз кечиш, Аллоҳ васлига етмак мақсадида пок, ҳалол, ўз меҳнати ила яшаш, ихтиёрий равишдаги фақирлик характерли хусусиятлардан ҳисобланган.

Марказий Осиёда тасаввуфий таълимотларнинг пайдо бўлиши Юсуф Ҳамадоний (1048–1140) номи билан боғлиқдир. Юсуф Ҳамадоний Марв ва Бухорода хонақо ва мадраса курдириб, кўплаб туркигўй, форсигўй шогирдлар тайёрлади. Бухородаги шогирдлари орасида Ҳасан Андокий, Абдулло Баракий, Абдухлоқ Гиждувоний ва Аҳмад Яссавий алоҳида ажралиб турарди. Кейинроқ бу тўрт истеъдодли

шогирд Ҳамадоний мактабини муваффақият билан давом эттирдилар.

“Яссавия”, “Нақшбандия” тариқатлари Ҳамадоний таълимоти асосида шаклланди.

ХII асрда Марказий Осиёда пайдо бўлган илк тасаввуфий тариқатнинг асосчиси **Хожа Аҳмад Яссавий** 1105 йилда Сайрамда, Шайх Иброҳим оиласида дунёга келган. Унинг вафот этган вақти кўпгина қўлёзма манбаларда 1167 йил деб ёзилган. Аҳмад ёшлигида онасидан, сўнг отасидан ажралади. Уни бобоси Арслонбоб тарбиялаб вояга етказди. Аҳмад дастлабки таълимотини Яссиди машхур олим Шаҳобиддин Исфижобийдан олади. Сўнгра бобоси Арслонбоб кўрсатмаси билан Бухорога бориб Юсуф Ҳамадонийдан таълим олади. Аҳмад Яссавийнинг ўзи устоз Юсуф Ҳамадонийнинг хузурига 23 ёшда борганини ва унинг тарбиясига ноил бўлганлигини эътироф этади. У ерда тасаввуфдан таълим олиб, сўнг ўз юрти Туркистонга қайтади, ўз таълимотини тарғиб этиб, шогирд, муридлар тайёрлай бошлайди.

Ривоятларга кўра, Яссавий 63 ёшга етгач, ер остида хужра ясатиб, “чилла”га кирган, қолган умрини тоат-ибодат қилиб, қимматли ҳикматлар ёзиб, риёзатлар чекиб, ер остида ўтказган.

Яссавий Марказий Осиё маданияти тарихида илк туркийзабон мутасаввиф шоир сифатида маълумдир. Унинг тасаввуфни тарғиб зтувчи туркийда ёзилган шеърлари тилининг халққа яқинлиги, оҳангдорлиги билан тезда машхур бўлиб кетди.

Хожа Аҳмад Яссавий жуда кўп мутасаввиф донишмандларни тарбиялаб вояга етказган. Маълумки, “Яссавия” тариқатидан кейин Марказий Осиёда “Нақшбандия” (Хўжагон), “Бектошия” каби икки йирик тариқат пайдо бўлади.

“Яссавия” тариқатининг барча ақидалари Аҳмад Яссавийнинг асосий асари бўлмиш “Ҳикмат”да муфассал баён этилган. ХII асрдаги туркийзабон шеърятнинг ажойиб намунаси бўлган, кейинги даврлардаги туркий адабиётга катта таъсир кўрсатган “Ҳикмат” асарида “Яссавия” таълимотидаги поклик, ҳалоллик,

тўғрилиқ, меҳр-шафқат, ўз қўл кучи, пешона тери ва ҳалол меҳнати билан кун кечириш, Аллоҳ таоло висолига етишиш йўлида Инсонни ботинан ва зоҳиран ҳар томонлама такомиллаштириш каби илғор умуминсоний кадриятлар ифода этилган.

Яссавий ҳам ўзининг пири бузруквори Шайх Юсуф Ҳамадонийга ўхшаб мол-дунё тўплашга мутлақо қизиқмаганини, камбағалпарвар ва ғарибпарвар бўлиб яшаганлигини унинг баъзи бир ҳикматларидан ҳам билса бўлади. Мол-дунёга, бойликка ва давлат орттиришга муккасидан кетган, ҳасис ва очофат кишиларни Яссавий беаёв танқид қилади:

Хожа Абдулҳолиқ Гиждувоний (1103-1179). Аллома Бухоро вилояти Гиждувон Қалъасида 1103 йилда туғилган, буюк мутасаввуф олим, нақшбандия тариқатининг ривожига муҳим ҳисса қўшган аллома бўлиб, Хўжаи Жаҳон (Жаҳон ҳожаси) номи билан бутун дунёга машҳур ва маълум эди. Унинг отаси Имом Абдулжамилдир. Имом Абдулжамил Имом Молик (713—795) авлодларидан ҳисобланади.

Қайд этиш лозимки, буюк саркарда, соҳибқирон Амир Темур Хитой урушидан қайтгандан сўнг Абдулҳолиқ Гиждувоний ҳазратларининг шарафларига атаб мадраса ва макбара қуришликни ният қилади, аммо ниятини амалга ошира олмайди. Ёш бўлишига қарамасдан бобосининг ёнида юрадиган Мирзо Улуғбек бу эзгу ниятни амалга оширади. 1433 йилда ёш болаларнинг Қуръон ва ҳадис, фикҳ ва тафсир илмларини ўзлаштиришлари учун “Улуғбек” номли мадраса, Гиждувон шаҳрида кутубхона ва тошҳаммом қурдириб беради. Бухоро амири Абдуллаҳон Абдулҳолиқ Гиждувоний шарафларига атаб масжид, минора ва ҳовуз барпо этади.

Йирик мутасаввиф олим Абдуҳолиқ Гиждувоний комилликка, етукликка интилиш йўллари ва асосларини **8** қоида (раҳша)да кўрсатиб берган бўлса, икки асрдан кейин аллома ишларининг давомчиси — Баҳоуддин Нақшбанд **3** тасини қўшиб, жами **11** қоида орқали бутун дунёга машҳур нақшбандия тариқати юзага келишига сабабчи бўлди.

Хожа Абдуҳолиқ Гиждувонийнинг орифона ўғит ва сабоклари асло эскирмайди. Гиждувонийнинг рисоаларини, хусусан, **“Васиятнома”, “Мақомоти Юсуф Ҳамадоний”** номли асарларидаги маълумотлар ҳанузгача долзарбдир¹⁵.

Хожа Абдуҳолиқ Гиждувонийнинг таълимотича, **ҳар бир инсоннинг энг биринчи вазифаси, бурчи маънавий ахлоқий покликдир**. Унда шахс софликни яшаш қондаси қилиб қўйиши лозимлиги таъкидланади. Ана шу поклик моҳиятини **“Васиятнома”** номли асарида қуйидагича ифодалайди:

*Ҳар қандай ҳолда покиза бўлсанг,
Камолот аҳлининг юксак даражаси ҳам шундадир.
Бандага Ҳақнинг ризолигидан ортиқ нарса йўқдир,
Худо ҳам покиза хислатли марддан розидир.*

Яхшиликларни ҳеч нарса талаб қилмасдан қиладиган инсонлар бировлар учун доимо эзгу ишларни бажарадилар. Уларга доимо мададкор бўладилар, бировларнинг ташвишлари билан яшаб, доимо бир савоб ишни бажаришга ҳаракат қиладилар.

Аллома адабиёт соҳасида ҳам Марказий Осиё дунё маданиятида ўчмас из қолдирган номлар билан машҳур бўлди. **Дақиқий, Юсуф Хос Ҳожиб** кабилар шулар жумласидандир. Бадий адабиётда форс, турк ва араб тилларида ижод қилиниб, манбаларда жуда кўп шоирлар ҳақида маълумотлар сақлангандир. Бу даврда яшаб ижод этган **Абу Мансур ас-Саолибий** (961—1038) Бухоро ва Хоразмда яшаб, араб тилида ижод этган қатор шоирлар ҳақида маълумотлар келтиради. Марказий Осиёда илм-фан, маданият ривожига X аср охири – XI аср бошида фаолият кўрсатган Хоразмдаги шоҳ Маъмун бошчилигидаги илмий жамоа – академия муҳим роль ўйнади.

Бурхонуддин Марғинонийнинг (1123-1197) **“Ҳидоя”** асари қимматли манбалардан бири бўлиб, неча асрлардан буён фикҳ

¹⁵ Абдуҳолиқ Гиждувоний ва тасаввуф. Илмий конференция маърузалари тезислари. Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси, 2003.

илмига оид изчил ва мукаммал қўлланма сифатида ўқиб келинади. Бу асар бугунги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган ҳолда ислом ҳуқуқига оид қимматли манба сифатида соҳа мутахассислари томонидан ҳуқуқ ва мажбуриятларни белгилашда муайян даражада асос бўлиб хизмат қилмоқда.

Хусусан, Ал-Марғинонийнинг бутун ислом оламида машҳур бўлган “Ҳидоя” асари 1178 йили Самарқандда ёзилди.

Маҳмуд ибн Сулаймон ал-Кафавийнинг “Катоиб ул-аълом ал-ахёр фи табоқот фуқаҳо ва машойих мазҳаб ан-Нуъмон” (“Нуъмон мазҳабига мансуб бўлган таникли аллома фақиҳлар ва шайхлар ҳақидаги китоб”) номли асарида келтирилишича, Бурҳонуддин ал-Марғиноний “Бидоят ал-мунтаҳий” асарининг сўз бошисида “Ҳидоя”нинг яратилиши хусусида шундай ёзган: “Абу-л-Ҳасан Али ибн Бакр Абд ул-Жалил бир куни фикҳ масалаларига бағишланган ҳажми унча катта бўлмаган, лекин мазмуни тўлиқ бўлган бир яхлит китоб зарур эканлиги ҳақида фикр билдирди. Ирокқа сафар қилганимда у ерда “ал-Мухтасар ал-Қудурий” (“Қудурий қисқартмаси”)ни кўрдим. У фикҳ бобида ажойиб асар эди. Бу пайтгача каттаю-кичик барча “Жомеъ ус-Сағир” (“Кичик тўплам”) дан фойдаланган эди. Шунда фикҳга оид барча асарларни жамлаб, улардан энг зарур масалаларни олдим ва бу асарга “Бидоят ал-мунтаҳий” деб ном бердим. Кейинчалик бу асарга шарҳ ёзиб, уни “Кифоя ул-мунтаҳий” деб номладим”.

“Ҳидоя” тўрт жуздан иборат бўлиб, **биринчи** жузга ибодат масалалари киритилган, булар: таҳорат, намоз, рўза, закот ва ҳаж китобларидир. **Иккинчи** жузга никоҳ, эмизиш, талок, қулларни озод қилиш, топиб олинган боланинг насабини аниқлаш, қочиб кетган қуллар, бедарак йўқолганлар, шерикчилик ва вақф мулки каби масалалар киритилган. **Учинчи** жузда эса олди-сотди, пул муаммолари, кафолат, пулни бировга ўтказиш, қозиларнинг вазифалари, гувоҳлик, берилган гувоҳликдан қайтиш, ваколат,

даъво, иқрор бўлиш, сулҳ, бир ишда пул билан шерик бўлиш, пулни сақлашга бериш, қарз бериш, совға, ижара, муайян шарт асосида чекланган озодлик берилган қуллар, волийлик (патронат), мажбур қилиш, ҳомийлик, қисман озод бўлган қуллар ва босқинчилик хусусидаги масалалар ўрин олган.

Тўртинчи жузда шафоат, мерос тақсимлаш, деҳқончилик ҳамда боғдорчилик хусусида шартнома, қурбонликка сўйиладиган жонзод ҳақида, умуман қурбонлик қилиш ҳақида, шариатга зид ёмон нарсалар ҳақида, ташландиқ ерларни ўзлаштириш хусусида, тақиқланган ичимликлар ҳақида, овчилик, гаровга бериш, жиноятлар хусусида, хун ҳақи тўлаш, васият каби масалалар ёритилган.

“Ҳидоя” бир неча асрлар давомида кўп мусулмон мамлакатларида, жумладан, Марказий Осиёда ҳам ҳуқуқшунослик бўйича энг асосий қўлланма ҳисобланди.

Ўзидан йирик тарихий-маънавий мерос қолдирган алломаларимиздан яна бири – **Фасиҳ Хавофий** (1375-1442) “Мужма ут-таворих” (“Тарихий саналар йиғиндиси”) асари муаллифидир (бу асар “Мужмаи Фасиҳий” ҳам деб юритилган. Фасиҳ Хавофийнинг маълум бўлган бирдан-бир асари “Мужма ут-таворих” (“Тарихий саналар йиғиндиси”)ни ёзишга киришган. (Бу асар “Мужмаи Фасиҳий” ҳам деб юритилган).

Китоб муқаддима, икки мақола ва хотимадан иборат бўлиб, муқаддима Одам Атодан тортиб Муҳаммад пайғамбарнинг таваллудигача (570—580) бўлган тарихни ўз ичига олади.

Биринчи мақола “Муқаддима”нинг бевосита давоми бўлиб, “Пайғамбарнинг 53 ёшигача, яъни унинг Маккадан Мадинага қилган ҳижратига (622 йил) қадар бўлган тарихдан ҳикоя қилади. Асарнинг асосий ва катта қисми иккинчи мақола бўлиб, 622 йилдан 1442 йилгача бўлган воқеалар шарҳидан иборат.

Шунингдек, Фасиҳ Хавофийнинг “Мужма ут-таворих” асарида Амир Темур авлодига бағишланган “Фойда” деб аталувчи бўлим

бор. Асарда тарихий фактлар ўзига хос бир йўсинда шарҳланганки, воқеалар жараёни бир-бирига узвий боғланган, турли-туман тафсилотлар жуда қисқа тарзда баён қилиниб, содир бўлган йиллари тартиби билан жойлаштирилган.

“Мужма ут-таворих”да маданий турмушга, шоирлар, олимлар каби ўз даврининг кўзга кўринган зиёлилари ҳаётига оид маълумотлар ҳам жуда кўп учрайди. Хавофий айрим шахслар тўғрисида гапирар экан, уларнинг ёзиб қолдирган асарлари, вафот қилган йили, баъзан туғилган йилларини ҳам албатта эслатиб ўтади.

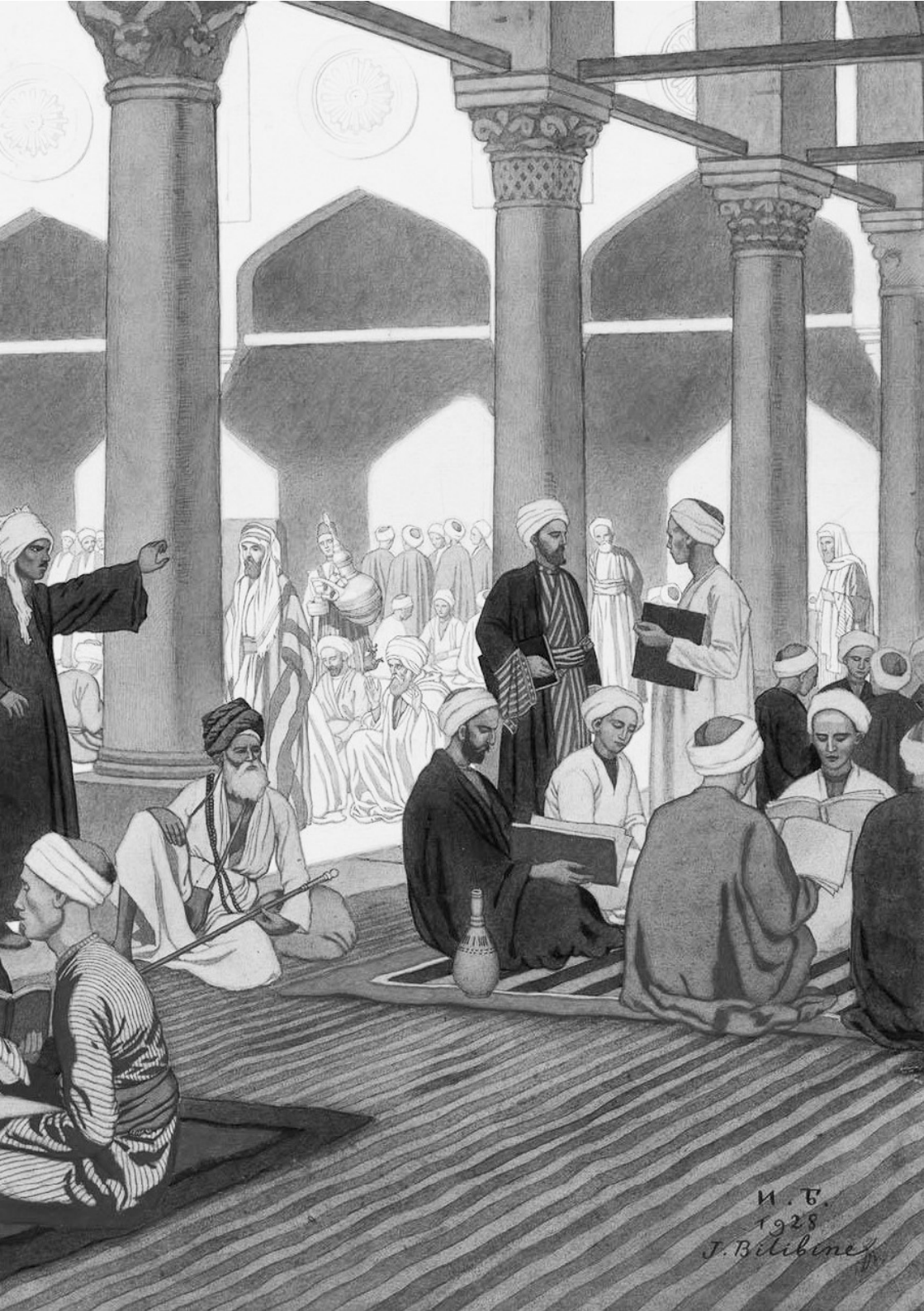
Ҳусайн ал Воиз Кошифийнинг (1440-1505) “Рашахот айн ул ҳаёт” асарида Хўжаи Жаҳон Абдухолиқ Гиждувонийнинг хўжагон нақшбандия таълимотининг асосчиси эканлиги, бу таълимотнинг моҳияти, ўзига хос томонлари, бу таълимотнинг барча табақалар учун маъқул эканлиги ҳақида ёзилган.

Ахлоқ масалаларини ёритишда Кошифийнинг “Ахлоқи Муҳсиний” (Ҳусайн Бойқаронинг ўғли — Абдулмуҳсин Мирзога бағишланган) асари энг машҳур ва муҳим аҳамият касб этади.

Ҳусайн Воиз Кошифий асарларини ўз даврининг илмий тили — форс тилида ёзган бўлиб, ундан кўпгина илмий, бадиий таржима асарлари ҳам мерос қолган. У фалсафа, ахлоқ, тилшунослик, адабиётшунослик, сиёсат, тарих, кимё, астрономия, математика, мусиқа, воизлик, шеър санъати, дин тарихи, фикҳ, тиббиёт каби фанларга оид 200 дан ортиқ асар ёзганлиги манбалардан маълум.

Ҳозирги кунда Кошифий асарлари Париж, Лондон, Берлин, Санкт-Петербург, Москва каби шаҳарларда, Ироқ, Туркия, Эрон, Афғонистон, Ҳиндистон, Бангладеш ва бошқа шарқ мамлакатларининг кутубхоналарида сақланмоқда.

Абдураззоқ Самарқандий (1413-1482) шеър, араб тили грамматикасига оид рисола ёзганлиги маълум бўлса-да, лекин унинг бизгача етиб келган ягона тарихий асари — “Матлаъи саъдайн ва мажмаъи баҳрайн” (“Икки саодатли юлдузнинг чиқиши ва икки

И. Б.
1928
J. Bilibine

денгизнинг қўшилиш жойи”)дир. Асар форс тилида ёзилган бўлиб, икки жилдни ташкил этади.

“Матлаъи саъдайн”нинг **биринчи** жилдида қисқа тарзда Чингизхон авлодидан бўлган Эрон ҳукмдори Абу Саъид (1316–1335) ҳақида сўзлагач, сўнг соҳибқирон Амир Темур тарихи бошланади ва умуман 1304 йилдан 1405 йилгача Марказий Осиё, Афғонистон, Эрон, Озарбайжон, қисман Ҳиндистон ва бошқа мамлакатлар тарихига оид маълумотлар келтирилади.

Иккинчи жилднинг сўз бошисида муаллиф Амир Темур авлодлари ҳақида сўзламоқчи эканлигини айтиб, воқеаларни Шохрухнинг Ҳиротда тахтга ўтирган вақтидан (март, 1405) бошлайди. Сўнг Шохрух вафоти (1447)дан кейин ҳукмронлик қилган Темурийлар: Мирзо Абулқосим Бобур, Султон Абу Саъид ва бошқа шахзодалардан сўзлаб бўлгач, Хусайн Бойқаронинг Ҳиротда Ёдгор Мирзони қатл этиб, иккинчи марта тахтга ўтириши ҳақидаги маълумотлар билан асарни тугатади.

Маълумки, “Матлаъи саъдайн”да кўпроқ сиёсий воқеалар баён этилган. Лекин шу билан бирга Темурий ҳукмдорларнинг мамлакатни иқтисодий, маънавий ва маданий ҳаётида ўйнаган бунёдкорлик роли ҳам Абдураззоқ Самарқандийнинг диққат марказида бўлган. Шунинг учун ҳам XV асрнинг деярли уч чорагида Самарқанд ва Ҳирот шаҳарларидаги илм-фан, маданиятнинг юксаклиги ҳамда бу борада Мирзо Улуғбек, Мирзо Бойсунғур ва баъзи бошқа шахзодаларнинг фаолиятлари ҳам изчиллик билан ёритиб берилган.

“Матлаъи саъдайн”нинг форсча матни 1936 йили Лоҳурда (Покистон) матншунос олим Муҳаммад Шафе томонидан чоп этилган. Абдураззоқ Самарқандийнинг 1442 – 44 йиллардаги Ҳиндистон сафарномаси 1960 йили ўзбек тилида ва форсий танқидий матни билан, асарнинг 1405 – 1427 йиллар воқеалари (I жилд, 1-қисм) 1969 йили ўзбек тилида Тошкентда чоп этилди.

1992 йили эса “Матлаъи саъдайн”нинг шу қисмига киритилган Ғиёсиддин Наққошнинг Хитой сафари кундалиги ўзбек тилида чоп этилди. Асарнинг II жилд 2—3-қисмлари ҳам ўзбек тилидаги таржимаси амалга оширилган бўлса-да, ҳанузгача чоп этилгани йўқ.

Беназир аллома **Шарафиддин Али Яздий** (вафоти – 1454 йил) Марказий Осиё, Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларининг XIV ва XV аср бошларидаги тарихидан баҳс юритувчи машҳур “**Зафарнома**” асарининг муаллифи сифатида тарих зарварақларида мангу муҳрланган муаррихлардан бўлиб, унинг ҳаёти ва фаолияти асосан XV асрнинг биринчи ярмига тўғри келади.

Шарафиддин Али Яздий қаламига мансуб илми нужум, шеърят ва тариқат назариясига оид бир қанча асарлар борки, уларни бирма-бир санаб ўтишни лозим топдик:

1. “Хулал-и мутарраз дар муаммо ва луғаз” (“Муаммо ва топишмоқлар борасида безакли жома”).

2. “Мунтахиб-и Хулал” (Мазкур асарнинг қисқартирилган баёни).

3. “Мавотин ё манозир дар муаммо” (“Муаммо фанида турар жой ва манзаралар”).

4. “Қунҳ уз-зод дар илм-и вақф-и аъдод” (“Ададлар мувофиқлиги илмида ҳақиқат чўққиси”).

5. “Ал-Китоб фи илм-и устурлоб” (“Устурлоб илми бўйича китоб”).

6. “Девон-и Шараф-и Яздий” (“Шарафи Яздийнинг шеърлар тўпла-ми”).

7. “Ҳақойиқ ат-таҳлил” (“Таҳяил, яъни “Ло илоҳа илла-л-лоҳ” нинг ҳақиқатлари”).

8. “Шарҳ-и “Қасида-и бурда” (“Қасида-и бурда”нинг шарҳи).

9. “Шарҳ-и “Асамо-и Аллоҳ” (“Аллоҳ исмлари”нинг шарҳи”).

10. “Тухфат ул-фақир ва ҳадят ул-хақир” (“Фақирнинг тухфасию ҳақирнинг ҳадяси”).

11. “Муншаот” (“Хатлар тўплами”).

12. Махсус номга эга бўлмаган, аммо Амир Темурнинг тарихини шеърӣй баён этилган асар.

Ушбу асар номларидан кўриниб турибдики, Шарафиддин Али Яздӣй ўз даврининг билимлари бўйича беҳисоб маълумотга эга бўлган. Шунинг учун ҳам у Темурӣй шахзодалар саройида хизматга таклиф этилиб, замондошлари орасида маълум даражада шуҳрат қозонган. Унинг тарихнавислик фани намояндалари қаторидан ўрин эгаллашига сабаб бўлган “Зарафнома” асарининг битилиш тарихи ҳам муаллифнинг ўз даврининг етакчи муаррихларидан бири бўлганлигини кўрсатиб турибди.

“Зарафнома” асари – “Фатҳномаӣ соҳибқирон”, “Тарихи жаҳоқушойи Темурӣй” деган номлар билан ҳам аталади, лекин тарих фанида у кўпроқ “Зафарнома” номи билан машҳур. Асар тузилиши жиҳатидан икки қисмга: Темурдан олдинги давр тарихидан умумӣй тарзда сўзловчи “Муқаддима” ва бевосита Темур даври тарихини ёритувчи асосӣй қисмга бўлинади. Ҳар бир қисм учун алоҳида-алоҳида ёзилган, кўп жиҳатдан муштарақликка эга бўлган сўз бошиларда муаллиф мазкур қисмларнинг ёзилиш тарихини ёритиб беради¹⁶.

Темур давридан баҳс этувчи қисм – “Зафарнома”нинг бош сўзбошидан қуйидагиларни билиб олиш мумкин: “Подшоҳликнинг барча томонларидан Темур ҳақидаги туркий ва форсий тилларда баён қилинган ҳикояларнинг ҳамма шеърӣй ва насрий нусхалари тўпланиб бўлингач, маълумотлар билан танишиш учун учта гуруҳ тузилган. Туркий ва форсий тилларнинг билимдонлари икки гуруҳни, воқеаларни ўз кўзи билан кўрганлар эса бир гуруҳни ташкил этганлар. Дастлаб Темур ҳақидаги ҳар бир ҳикоя ўқилган, агар унинг мазмуни воқеаларни ўз кўзи билан кўрган кишининг талқинига тўғри келмай қолса, Иброҳим Султон ҳақиқатни тиклаш учун турли шаҳарларга чопарлар юбориб, мазкур воқеани

¹⁶ А.Ўринбоев. Шарафиддин Али Яздӣй. <https://e-tarix.uz/shaxslar/708-maqola.html>

Темурнинг яна бошқа замондошларидан суриштирган ёки қўшимча маълумотлар тўпланган. Ана шу қўшимча гувоҳлар ҳикоятларини ҳам тинглагач, Иброҳим Султон айтиб турган ва котиблар ёзиб борган. Шу тарзда асарнинг дастлабки хомаки нусхаси тузиб чиқилган. Сўнг ана шу хомаки нусха асосида Шарафиддин Али Яздий “Зафарнома” асарини ёзган. Иброҳим Султоннинг қатъий буйруғига асосан китобни ёзиш вақтида саналар, жой номлари, улар орасидаги масофа ўлчовлари ҳақидаги барча маълумотлар жуда синчиклаб текширилиши лозим бўлган. Шарафиддин Али Яздийдан эса асарни жонли тил билан тушунарли қилиб ёзиш талаб этилган ва шунингдек, ҳужжатларга қатъий риоя қилиши, Иброҳим Султоннинг бевосита шахсий назорати остида тузилган дастлабки хомаки ёзувдан асло четга чиқмаслиги ҳамда ҳеч нарсани бўяб кўрсатмаслиги шарт қилиб қўйилган”.

XVIII асрдан бошлаб “Зафарнома”нинг айрим қисмлари француз (Пети де ла Кроа, 1713), инглиз (Ж. Дарби, 1723) ва рус тилига ҳам таржима қилинган. Асарнинг форсча матни эса 1887 – 88 йилларда Калькуттада (Ҳиндистон), 1958 йили Техронда (Эрон) чоп этилган. Бироқ бу нашрларда асарнинг “Муқаддима” қисми ҳамда зарурий кўрсаткичлар берилмаган. 1972 йили Тошкентда асарнинг ҳар икки қисмини қамраган Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Шарқшунослик институтида сақланаётган 4472-рақамли қўлёзманинг факсимил наشري амалга оширилди. Бунда тарихий манбалар илмий наشري учун зарурий бўлган сўзбоши ва турли кўрсаткичлар билан бирга асар матнининг ҳар хил нусхалари ва нашрлари орасидаги фарқлар ҳам қайд этилди.

Захириддин Муҳаммад Бобур (1483-1530) Ҳиндистонда Бобурийлар сулоласига асос солиб, бу мамлакат тарихида давлат арбоби сифатида номи қолган бўлса, сержило ўзбек тилида ёзилган **“Бобурнома”** асари билан жаҳоннинг машҳур тарихнавис олимлари каторидан ҳам жой олди.

Унинг нафис ғазал ва рубоийлари туркий шеъриятининг энг нодир дурдоналари бўлиб, “Мубаййин” (“Баён этилган”), “Хатти Бобурий”, “Ҳарб иши”, Аруз ҳақидаги рисоалари, Ислом қонуншунослиги, шеърят ва тил назарияси соҳаларига муносиб ҳисса бўлиб қўшилди.

“Бобурнома” – Мовароуннаҳр, Хуросон, Ҳиндистон, Эрон халқларининг XV аср охири – XVI асрнинг биринчи ярмидаги тарихини ўзида акс эттирган бўлса ҳам, шу билан бирга жуда кўп долзарб иқтисодий, ижтимоий масалалар, юқорида номлари келтирилган вилоятларнинг ўзаро сиёсий-иқтисодий ва савдо муносабатлари, жуғрофий мавқеи, иқлими, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси, тоғлари, дарёлари, халқлари, қабила ва элатлари ва уларнинг яшаш шароитлари, урф-одатлари, муҳим тарихий иншоотлари – ҳиндулар ва мусулмонларнинг ибодатхоналари, тўй ва дафн маросимлари ҳақида ниҳоятда нодир маълумотларни ўзига қамраб олган шоҳ асардир. Шу боис “Бобурнома” тарихий ва адабий мерос сифатида дунё олимларини ҳайратда қолдириб келмоқда.

Бобур лирик шеърлари ва тарихий “Бобурнома”сидан ташқари ислом қонуншунослиги ва бошқа соҳаларда ҳам асарлар яратган. 1522 йилда ўғли Ҳумоюнга атаб ёзган. “Мубаййин” номли асарида ўша замон солиқ тизимини, солиқ йиғишнинг қонун-қоидаларини, шариат бўйича кимдан қанча солиқ олиниши ва бошқа масалаларни назмда изоҳлаб берган. “Хатти Бобурий” деб аталган рисоласида араб алифбосини туркий тиллар, хусусан ўзбек тили нуқтаи назаридан бирмунча соддалаштириб беришга ҳаракат қилган. У, тажриба сифатида “Хатти Бобурий” алифбосида Куръони Каримни кўчирган. Бобурнинг аруз вазни ва қофия масалаларига бағишланган. “Муфассал” номли асари ҳам бўлганлиги маълум, бироқ бу асар бизгача етиб келмаган.

Бобур нафақат буюк саркарда, балки ўзининг маълум ва машҳур асарлари билан тарихнавис адиб, лирик шоир ва ижтимоий

масалалар ечимига ўз ҳиссасини қўшган олим сифатида халқимиз маънавий маданияти тарихида муносиб ўрин эгаллайди.

Мирзо Мухаммад Ҳайдар Дуғлот (1499-1551) – Марказий Осиёнинг XVI асрдаги атоқли муаррихи, адиби ва давлат арбоби бўлиб, машхур **“Тарихи Рашидий”** асарининг муаллифи сифатида тарих саҳифаларидан мустаҳкам ўрин олган. У адабиётда кўпинча **Мирзо Ҳайдар** исми билан аталади.

“Тарихи Рашидий”ни ўқир эканмиз, муаллиф ўзининг ҳаётий-фалсафий мулоҳазалари, ўз даври маънавий-маданий тушунчалари ҳақида сўзлаганида айтиб ўтгани – ўзи ўқиган олтмишдан ортиқ асарларни назарга олсак, айтиш мумкинки, тарихнависнинг билим доираси ўз даврининг юксак маърифатли, билимли кишилари қаторида бўлган. Чунончи мазкур асарлар мазмунига кўра, Мирзо Ҳайдар таниш бўлган қуйидаги соҳаларни санаб ўтиш мумкин: тарих, адабиёт ва шеърят назарияси (аруз, муаммо, иншо санъати), жуғрофия, астрономия, тасаввуф, фикҳ, Ислом дини тарихи, фалсафа, араб грамматикаси ва ҳоказо. Асарда келтирилган Темурийлар, айниқса, Алишер Навоий доирасидаги адабий-маънавий ҳаёт ҳақидаги маълумотлар эса мукамаллиги билан Мирзо Ҳайдарнинг ўзи ҳам шу давр илмий-маданий ва адабий анъаналари бўйича тарбия олганлигини билдиради.

“Тарихи Рашидий”га келсак, уни Мирзо Ҳайдар Кашмирда эканлигида 1541—1546 йиллар орасида ёзган. Асарнинг мукаддимасида айтилишича, уни ёзишдан мақсади Мўғулистон мамлакатининг 1347 йили тахтга ўтирган Туғлуқ Темур давридан то муаллиф замонигача тўлиқ тарихини яратишдир. У айтади: “Мўғуллар ислом динини қабул қилгандан сўнгги давр ҳақида кичкинагина бўлса ҳам бир тарихий асар йўқ”.

“Тарихи Рашидий” икки қисмдан иборат. Муаллиф уларни “дафтар” деб атайди. **Биринчи** дафтарда Мўғулистон ва Кошғарда ҳукм сурган Чигатой хонлари тарихи улардан биринчи бўлиб ислом динини қабул қилган Туғлуқ Темурхондан бошлаб то 1533 йили

тахтга ўтирган Абдурашидхон тарихи изчил равишда ёритилган.

Иккинчи дафтар 1541–1542 йилларда ёзилган. Унда тарихий воқеалар ва муаллифнинг ўз саргузашт-кечинмалари эсдаликлар жанрида баён этилган.

Асарнинг “Тарихи Рашидий” деб аталганлигига Мирзо Ҳайдар уч сабабни кўрсатади:

Мўғулистон хони Туғлуқ Темурни Исломга келтирган Шайх Аршадуддин номини абадийлаштирмоқ учун. “Ҳақ йўл”, “Тўғри йўл” маъносини англатувчи “Рушд” сўзини таъкидламоқ учунки, Исломни қабул қилган Туғлуқ Темур ўз тобеъларини ҳам шу йўлга бошлаган.

Асар ёзилаётган вақтда Мўғулистонда ҳукм суриб турган Абдурашидхон номини эслатмоқ учунки, гарчи у ўз тарбиячисига ёмонлик истагида бўлиб, дўстлик ваъдаларини унутган бўлса-да, унинг отаси Султон Саййидхоннинг муаллифга қилган яхшиликларини кадрлаш учун.

Мирзо Ҳайдар ўз асарида Марказий Осиёнинг ҳозирги Ўзбекистон, Қирғизистон, жануби-шарқий Қозоғистон ҳамда Шарқий Туркистон ҳудудларига тўғри келадиган ўлкалар ҳақида ёзар экан, бу жойларда яшовчи ўзбек, қозок, уйғур, қалмиқ каби халқларнинг сиёсий, ҳўжалик соҳаларига, маданий ҳаёт ва бир-бирлари билан алоқаларига оид кўплаб маълумотлар келтиради. Тибет, Кашмир, Бадахшон ҳудуддарига бўлган ҳарбий юришларни ёритганида, бу мамлакатлар ҳақида ҳам тарихий, этнографик, жуғрофий маълумотлар беради.

“Тарихи Рашидий”да булардан ташқари Ҳусайн Бойқаро, Алишер Навоий, Абдурахмон Жомийлар доирасидаги Ҳирот маданий-адабий мухитига, Мовароуннаҳрда Улуғбек, Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор давридаги илмий-маънавий ҳаётга оид, тасаввуф намояндалари ва уларнинг рисолаларига оид ишончли ва кизиқарли маълумотларни учратиш мумкин.

Баҳодирхон Абулғозийхон (1605-1664) – аллома ўз замонасининг атоқли тарихчиси ва олими сифатида **“Шажарайи турк”** номли машҳур асарини ёзган. Баҳодирхон Абулғозийхон ўз асарини ёзишда тарафкашлик қилмай, воқеаларни қандай содир бўлган бўлса, шундай келтирганлигини уқдириб ўтган. У бундай деб ёзади: “Эмди кўнглингига келмасунким, фақир тараф тутиб ёлғон айтган бўлғайман ва ё ўзимни ғалат таъриф этган бўлғайман”.

Бу асарни Абулғозийхон “Шажарайи турк”нинг ўзида келтирилган баъзи маълумотларга қараганда охиригача ёзиб тамомлашга улгурмаган. Унинг маълум қисми Абулғозийхон вафотидан сўнг Маҳмудий ибн Муҳаммад Замон Урганжий томонидан ёзиб тамомланган.

Бу асардан ҳозир Тошкентда Ўзбекистон Фанлар Академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг кўлёзма асарлари хазинасида тўрт нусха сақланмоқда. Улардан энг қадимийси 851 рақамли нусха бўлиб, XVII аср охири ёки XVIII аср бошларида кўчирилган. Шунингдек, Абулғозийхоннинг **“Шажарайи тарокима”** ва **“Манофёъ ул-инсон”** асарларининг кўлёзма нусхалари ҳам мазкур институт кўлёзма асарлар хазинасида сақланмоқда.

Мовароуннаҳрнинг машҳур шаҳарларидан бири Насаф шаҳри исломнинг турли илмларини ўзида мужассам этган забардаст олимларни вояга етказди. Насаф шаҳри ўзининг фақиҳлари билан кўпроқ шуҳрат топган. **Нажмиддин Абу Хафс Насафий, Бурхон Насафий, Қози Абу Али Насафий, Абул Баракот Насафий** каби етук фақиҳлар Мовароуннаҳрда фикҳ илмини ривожланишидаги хизматлари ҳам бекиёсдир.

Алоҳида қайд этиш лозимки, 1961 йили Ўзбекистон Фанлар академияси нашриёти томонидан (А.Ирисов, А.Носиров ва И.Низомиддинов муаллифлигида) **“Ўрта Осиёлик 40 олим”** китоби нашр этилди¹⁷. Унда **Абу Райҳон Беруний, Ибн Сино,**

¹⁷ “Ўрта Осиёлик 40 олим” <https://n.ziyouz.com/books/tarixiy/A.Irisov,%20A.Nosirov,%20I.Nizomiddinov.%20O'rta%20Osiyolik%20qir%20olim.pdf>

Муҳаммад Суғоний Устурлобий, Абу Мансур Қамарий, Маҳмуд Қошғарий, Улугбек, Али Қушчи каби буюк даҳоларнинг ҳаёти ва илмий-маърифий мероси ҳақида маълумот берилган.

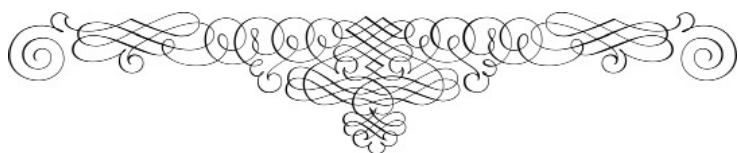
Ушбу **“Буюк хоразмийлар”** китоби 1993 йили Садриддин Бухорий муаллифлигида “Ёзувчи” нашриётида чоп этилди¹⁸. Мазкур китобда, масалан, **Шайх Нажмиддин Кубаро, Паҳлавон Маҳмуд, Муҳаммад Раҳимхон Феруз** каби фозилларнинг ҳаёти ва уларнинг маънавий-маърифий асарларина намуналар берилган. Масалан, ушбу китобда, ўнлаб асарлар муаллифи **Шайх Нажмиддин Кубаронинг** жумладан, унинг “Фи одоби солиҳин” (“Солиҳлар одоби ҳақида”), “Рисолатул ҳоиф ул-ҳоим ан лавмат ил-лоим” (“Қўрқувчи оворалар ва маломат этувчи маломатийлар ҳақида”), “Фавотеҳ-улжамоил” (“Гўзалликни эгаллаш”), “Рубоийлар” каби китоблари ва ҳикматларидан намуналар берилган.

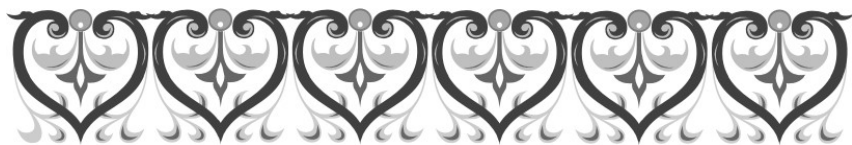

¹⁸ Садриддин Салим Бухорий “Буюк хоразмийлар” - <http://xorazmiy.uz/media/c9781586-c196-62ec-60dc-23dfcd3d7a9d.pdf>

**ЖАҲОН ИЛМ-ФАНИ РИВОЖИГА
УЛКАН ҲИССА ҚЎШГАН БЕНАЗИР
МУТАФАККИРЛАРИМИЗНИНГ ИЛМИЙ-
МАЪРИФИЙ МЕРОСИ ҲАҚИДА**

Кадимий ва бетакрор диёримиз – Ўзбекистон заминидан етишиб чиққан буюк аллома, адиб ва мутафаккирларимизнинг юксак гуманистик ғояларга асосланган бой маънавий мероси умумбашарий цивилизация ва маданият, дунёвий ва диний илм-фан тараққиётига улкан ҳисса бўлиб қўшилгани дунё жамоатчилиги томонидан ҳақли равишда эътироф этилади.

Улуғ аждодларимизнинг ақл-заковати ва бадиий даҳоси билан яратилган ноёб асарлар, хусусан, математика, минералогия, астрономия, кимё, тиббиёт, фармацевтика, меъморлик, тарих, адабиёт, санъат, илоҳиёт, фалсафа ва бошқа соҳаларга оид манбалар нафақат бизнинг халқимиз, балки жаҳон аҳлининг бебаҳо бойлиги ҳисобланади. Ўлкамиз халқларининг жаҳон тамаддуни равнақида қўшган ҳиссаси энг аввало аниқ фанлар соҳасидаги муҳим кашфиётлари билан боғлиқ.

Қайд этиш лозимки, Шарқ уйғониш даврида – IX-XII асрларда Хоразм ва бутун Жанубий Орол бўйи минтақасида фан ва маданиятнинг тараққий этишида, ушбу ўлкада ташкил этилган илмий марказларнинг хизмати беқиёс бўлди. Ушбу даврдаги бутун минтақамиздаги йирик илмий-маданий марказлардан бири Хоразм давлати маркази Гурганч (ҳозирги Кўхна Урганч) шаҳрида ташкил этилди.

“Дорул ҳикма ва маъориф” - (“Билимдонлик ва маъориф уйи”) деб номланган ушбу илмий марказ 1004 йилда Хоразм ҳукумдори Али

ибн Маъмун ташаббуси билан ташкил этилган эди. Умуман, Хоразм Маъмун академиясида фаолият кўрсатган олимларнинг жаҳон илм-фан тараққиётига қўшган энг катта ҳиссаси қадимги юнон, ҳинд, ва Ўрта Шарқнинг буюк алломалари кашф қилган илмий назарияларни танқидий ўрганиб, уни яна ҳам такомиллаштиришида бўлди.

Шу даврларда мамлакатимиз тарихига оид қатор жаҳоншумул аҳамиятга молик китоблар ёзилиб, унда илмий-тарихий маълумолардан ташқари мамлакатамиз худдидаги аҳолининг маърифий ҳаёти ва урф-одатлари ёрқин мисолларда акс эттирилган.

Хоразмда Маъмун академиясини ташкил этилиши замирида бир ҳақиқат ётарди, у ҳам булса, ўша даврларда ўлкамизда юзлаб илм-фан дарғалари фаолият кўрсатаётган ва турли соҳаларда жаҳон тамаддуни ривожига хизмат қилувчи асарлар битилганди.

Масалан, **Абу Бакр Муҳаммад ибн Жаъфар Наршахийнинг “Тарихи Бухоро”¹⁹** китоби шуҳрат топган нодир асарлар қаторидан муносиб ўрин эгаллаган. Қайд этиш зарурки, у Бухоро аҳлидан (Наршах қишлоғидан) бўлиб, 286 ҳижрий (899 мелодий) йили таваллуд топган ва 348 (959) йили вафот этган.

“Тарихи Бухоро” китобида биргина Бухоро тарихи эмас, балки бутун Марказий Осиё тарихи баён этилган. Бу асар Бухоро ва қўйи Зарафшон воҳасида жойлашган шаҳар ва қишлоқларнинг жўғрофий ҳолати аҳолисининг VII-IX асрлардаги ижтимоий-сиёсий ҳаётини акс эттирган қимматли тарихий манбадир.

Наршахийнинг бу китобида Бухоро воҳасининг обод бўлиши, овчилик, балиқчилик ва деҳқончиликнинг касб этилиши, Нумижкат, Пойканд, Афшона, Варахша, Ромитон, Вардона каби қадимий қишлоқларнинг барпо бўлишидан тортиб, то Бухоро шаҳрининг қад кўтаришигача бўлган муҳим тарихий воқеалар тўғрисида ҳикоя қилинади. Китобда Марказий Осиёда араб халифалиги

¹⁹ Абу Бакр Муҳаммад ибн Жаъфар ан-Наршахий. Бухоро тарихи. Форс тилидан А. Расулев таржимаси. <https://n.ziyouz.com/books/tarixiy/Abu%20Bakr%20Narshaxiy.%20Buxoro%20tarixi.pdf>

хукмронлигининг ўрнатилиши, Ислом динининг тарқатилиши, оташпарастлик ва у билан боғлиқ маданий ҳаётнинг инкирози, Муқанна — “Оқ кийимликлар” ҳаракати, Сомонийлар давридаги давлат идораси, маданий курилишлар борасида турли-туман қимматли илмий маълумотлар келтирилган.

Асарда Бухоронинг иқтисодий-ижтимоий ва маданий ҳаётига, айниқса, пул муносабатларига, хирож йиғиш тизимига оид маълумотлар бор. “Бухоро тарихи”да ер-сув муносабатлари ҳақида сўзлар экан, Наршахий қадимги заминдорларни “деҳқонлар”, яъни “қишлоқ ҳокимлари”, зироатчиларни “кашоварзлар”, яъни “ер хайдовчи” – “қўшимчалар”, йирик ер эгаларига қарам қишлоқ аҳолисини “кадиварлар” номлари билан атайди. VIII—X асрларда Бухорода ҳунармандчилик ниҳоятда ривожланган бўлиб, ҳар бир қишлоқ ўз маҳсули билан шуҳрат топган.

Алломаларнинг маърифий меросида биргина ҳадис ёки фикҳ илми бўйича маълумотларни эмас, балки ислом илмлари бўйича кенг доирадаги ёндашув, чуқур илмий-адабий қарашларни кўрамиз.

“Тарихи Бухоро”ни бош манба сифатида ўрганиб, ундаги қимматли маълумотларни илмий тадқиқотларга жалб қилиш ишлари кўп вақтлардан бери давом этиб келмоқда. Асарнинг бир ёки бир қанча қўлёзма нусхалари асосида тайёрланган матни ҳам бир неча бор – 1892 йили Ч. Шефер томонидан Парижда, 1904 йили Мулло Султон томонидан Бухорода, 1939 йили Мударрис Ризавий томонидан Техронда нашр қилинган. Шунингдек, “Тарихи Бухоро”нинг Н. Ликошин томонидан бажарилган изоҳли русча таржимаси 1897 йили Тошкентда ва Р. Фрайнинг изоҳлар илова этилган инглизча таржимаси 1954 йили Кембрижда босилиб чиқди.

Яна бир буюк ватандошимиз, математик, астроном ва географ, алгебра фанининг асосчиси – **Муҳаммад ал-Хоразмий** (780-850) VIII асрнинг охири ва IX асрнинг биринчи ярмида яшаб ижод этди. “**Алгебра**” сўзи унинг “Ал-китоб ал-мухтасар фи ҳисоб ал-

жабр ва ал-муқобала” номли рисоласидан олинган. Ал-Хоразмийнинг арифметик рисоласи ҳинд рақамларига асосланган ўнлик позицион ҳисоблаш системасининг бутун дунёда тарқалишида буюк аҳамият касб этди. Олимнинг “**ал-Хоразмий**” номи эса “**алгоритм**” шаклида фанда абадий ўрнашиб қолди. Унинг географияга доир асари эса араб тилида ўнлаб географик асарларнинг яратилишига замин яратди.

Ал-Хоразмийнинг “Зиж”и Европада ҳам, Шарқ мамлакатларида ҳам астрономиянинг ривожланиш йўлини кўрсатиб берди. Ал-Хоразмий қаламига мансуб **20 дан** ортиқ асарларнинг фақат **10 таси** бизгача етиб келган. Булар “Ал-жабр ва ал-муқобала ҳисоби ҳақида қисқача китоб” — алгебраик асар, “Ҳинд ҳисоби ҳақида китоб” ёки “Қўшиш ва айриш ҳақида китоб” – арифметик асар, “Китоб сурат-ул-арз” – географияга оид асар. “Зиж”, “Астурлоб билан ишлаш ҳақда китоб”, “Астурлоб яшаш ҳақида китоб”, “Астурлоб ёрдамида азимутни аниқлаш ҳақида”, “Китоб ар-руҳома”, “Китоб ат-таърих” кабиларни ҳам мисол келтириш мумкин. Бу асарларнинг тўрттаси араб тилида, биттаси Ал-Фарғонийнинг асари таркибида, иккитаси лотинча таржимада сакланган ва қолган учтаси ҳали топилган эмас.

Ал-Хоразмийнинг жаҳон илм-фанига қўшган ҳиссаси:

1. Ўнлик позицион ҳисобни ифодаловчи, ноль белгиси бор тўққизта рақамни баён этувчи саноқ тизимига асос солган.

2. Фан сифатида алгебрани яратди ва унга шу номни берди.

3. Оврупа адабиётида “Алгоритм” дея ном олган аниқ ва тушунарли қоидалар орқали илмий ва таълимий асарларнинг янги усулини ишлаб чиқди ва уларни йўлга қўйди. Лотин тилида “алгоритм” талаффузи унинг исми – ал-Хоразмийга тенглашади.

Мазкур – алгоритм тушунчаси бутун замонавий рақамли ахборот ва компьютер технологиялари тушунчаси асосини ташкил қилади. Айнан ушбу усул орқали Муҳаммал ал-Хоразмий асарларининг баёни кенг оммага тарқалган. Юқорида келтирилган хизматлари билан бир қаторда, ҳозирги кунда маълум бўлишича, у кутб нукталаридан фойдаланган.

4. Муҳаммад ал-Хоразмийнинг (“Зиж”) астрономик китобида Қуёш, Ой, бешта сайёра, математика, жўғрофия масалалари, тригонометрия, Қуёш ва Ойнинг тутилиши кабилар кўриб чиқилган. 1126 йил китоб лотин тилига, 1914 йили немис, 1962 йили инглиз тилига таржима қилинган.

5. Муҳаммад ал-Хоразмийнинг жўғрофия асарларида ернинг ўша вақтлардаги маълум жойлари баён қилинган. Асарда жойлар аниқ харита, у ердаги дарё, денгиз ва океанлари, сони 2402 га етувчи аҳоли сони билан келтирилган. Бу – ўрта асрларда ёзилган араб тилидаги илк жўғрофий асар бўлган. Мазкур иқлим назарияси айтарли даражада жўғрофия ривожда муҳим ўрин тутган²⁰.

Хулоса ўрнида шуни айтиш жоизки, кейинги йилларда олимларимиз томонидан ўтмиш меросимиз тўғрисида кўплаб маълумотлар тўпланган бўлиб, уларни ёшларимизга тушунарли ва тизимли равишда етказиб бериш бўйича жуда кўп ишларни амалга ошириш зарур. Бу борадаги ишлар ёшларда миллий ғурур, ватанпарварлик туйғуларини янада ошириш билан биргаликда, математика фанини ўрганишга бўлган қизиқишларини ҳам кучайтиради.

Биргина “алгоритм” атамаси “Ал Хоразмий” номидан, “алгебра” атамаси эса Ал-Хоразмийнинг “Ал-жабр ва ал-муқобала” асаридан олинганлигининг ўзиёқ аждодларимизнинг математика соҳасидаги ишларининг нақадар оламшумул аҳамиятга эгалигини, улар математика фанининг асосчилари эканлигини кўрсатади²¹. Буни билган ёшларда албатта буюк аждодларимиз билан ғурурланиш ва уларга муносиб ворислар бўлишга интилиш туйғулари пайдо бўлади.

Аҳмад Фарғоний (798–865). Европада Алфраганус (**Alfraganus**) номи билан жаҳонда танилган **Абул Аббос Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Касир Фарғоний** ўрта асрларнинг энг кўзга кўринган алломаларидан эди. Фарғонийнинг асосий астрономик асари

²⁰ Абу Абдуллоҳ Муҳаммад абн Мусо ал-Хоразмий. <https://arboblar.uz/uzkr/people/abu-abdallah-mukhammad-ibn-musa-al-khorezmi>

²¹ Розенфельд Б.А., Краснова С.А., Рожанская М.М. О математических работах Абу Райхана Бируни. – М., 1963.

“Осмон жисмлари ҳаракати ва юлдузлар илми тўплами” бўлиб, у “Астрономия илми асослари” ва “Астрономия элементлари” каби номлар билан ҳам машҳур.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, Аҳмад Фарғонийнинг бебаҳо мероси ўз даври олимлари учун дастуруламал бўлиб хизмат қилгани тарихий манбалар орқали яхши маълум. Алломанинг “Астрономия асослари ҳақида китоб” номли асари XII асрдаёқ лотин ва иврит тилларига таржима этилгани ҳам бу фикрнинг исботидир.

Унинг яна “Геометрия ва арифметика ёрдамида мукаммал шимолий ва жанубий астурлобларни яшаш”, “Астурлобдан фойдаланиш ҳақида китоб”, “Ой ер устида ёки унинг остида эканида вақтни аниқлаш”, “Фарғоний жадваллари”, “Етти иқлимни аниқлаш”, “Қуёш соатини яшаш”, “Хоразмий зижини тушунтириш” сингари асарлари ҳам маълум. Алломанинг мазкур асарлари қўлёзмалари Париж, Лондон, Берлин, Москва, Санкт-Петербург, Деҳли, Қоҳира, Анқара, Техрон ва бошқа шаҳарларда сақланади.

Фарғонийнинг астрономик асари “Самовий ҳаракатлар ва умумий илми нужум китоби” (“Китоб ал-ҳаракат ас-самовийа ва жавомий илм ан-нужум”) XII асрда Оврўпода лотин тилига икки марта ва XIII асрда бошқа Оврўпо тилларига ҳам таржима қилинганидан сўнг, унинг лотинлаштирилган номи “Алфраганус” шаклида Ғарбда бир неча аср давомида кенг тарқалади. Унинг бу китоби шу асрлар давомида Оврўпо университетларида астрономиядан асосий дарслик вазифасини ўтади. Ал-Фарғоний асарининг лотинча таржимаси биринчи марта 1493 йилда нашр этилган бўлиб, у энг қадимги нашр қилинган китоблардан ҳисобланади.

1669 йили машҳур Голланд математиги ва арабшуноси Якоб Голиус ал-Фарғоний асарининг арабча матнини янги лотинча таржимаси билан нашр этганидан сўнг, ал-Фарғоний ва унинг асарининг Оврўподаги шуҳрати янада ортди. Оврўпо Уйғониш даврининг буюк намояндаларидан бири бўлган машҳур олим

Региомонтан XV асрда Австрия ва Италия университетларида астрономиядан маърузаларни ал-Фарғоний китобларидан ўқиган. Ал-Фарғоний номини Данте (XV аср) ва Шиллер (XVIII аср) ҳам ўз асарларида қайд этиб ўтган. Оврўпо олимларидан Даламбр, Брокельман, Х. Зутер, И. Ю. Крачковский, А. П. Юшкевич ва Б. А. Розенфельдлар ал-Фарғонийнинг ижодини юқори баҳолаганлар.

Фарғоний асарларининг энг машҳури юқорида қайд этилган “Астрономия илми асослари” бўлиб, у ўттиз бобга тақсимланган. Уларда астрономия фанининг барча асосий масалалари содда, тушунарли иборалар билан баён этилган. Шу сабабдан у тез орада латин тилига таржима қилиниб, Европада танилган ва кенг шухрат қозонган, шунингдек бир неча асрлар давомида Европа университетларида астрономия фани бўйича асосий дарслик вазифасини ўтаган. Рисолада ўрта аср Шарқ астрономиясининг барча ютуқлари ўз аксини топган. Рисола олимнинг юбилейи муносабати билан 1998 йили Тошкентда нашр этилди.

Фарғонийнинг яна бир муҳим “Геометрия ва арифметика ёрдамида мукаммал шимолий ва жанубий астурибни ясаш” рисоласи муқаддима ва етти бобдан ташкил топган. Муаллиф ўзининг бу рисоласи билан геометрия фанига оид янги фикрларнинг шаклланиши ҳамда астрономик жиҳозлар ҳақидаги назарий тасаввурларнинг ривожига муҳим ҳисса қўшди. Мазкур рисоланинг Тошкентда рус тилида чоп этилиши 1998 йилда ўтказилган Аҳмад Фарғоний юбилейига муносиб тухфа бўлди. Афсуски, Аҳмад Фарғонийнинг қолган асарлари ҳозирга қадар ўрганилмаган ва улар ўз тадқиқотчиларини кутмоқда.

1998 йили ЮНЕСКОнинг қарори билан Ўзбекистонда Ўрта аср фалакиёт, риёзиёт ва география илмларининг машҳур намоёниси, Фарғона элининг фарзанди Аҳмад Фарғонийнинг таваллуд топганига 1200 йил тўлиши муносабати билан халқаро илмий анжуман ва бошқа тантаналар бўлиб ўтди²².

²² Юртимиз алломалари / масъул муҳаррир У. Уватов. - Тошкент: Нихол, 2014. - 240 б.

IX-X асрларда калом илми ривожига **Абу Мансур Мотуридий** илмий меросининг ўрни ва аҳамияти ҳам жуда юксакдир. Аллома таълимотининг юзага келишига ўша даврдаги турли ақидавий адашишлар, низо ва ихтилофлар эҳтиёж туғдирганини асарларининг моҳияти ва илгари сурган ғоявий қарашларидан билиб олиш мумкин. Унинг “Таъвилотул Қуръон” (“Қуръон таъвиллари”) асари Қуръони карим тафсири бўлса-да, оятлар турли ақидавий қарашларга раддия сифатида шарҳланган. Шу жиҳатдан, китобни “ақидавий тизимлар мустаҳкам ишлаб чиқилган ва ўша давр диний оқимлари тўғрисида маълумот берувчи муҳим асар”, – дейиш мумкин. Мотуридий ислом оламида жуда нозик ҳисобланган “Китаб Тавҳид” – асари бизнинг давримизга етиб келган ва у 1970 йилда Фатхуллоҳ Хулиф томонидан Байрутда нашр этилган²³.

Унинг “Имом ал-Ҳуда” (Ҳидоят йўлининг имоми) деб шуҳрат қозонган асарида Мотуридия таълимотига асос солинган. Мотуридия таълимоти илм эгаллаш жараёнида бағрикенглик ғояси асосида инсон ақл-заковатининг ўрни ва аҳамиятига юксак эътибор қаратади. Бу ўз навбатида ушбу таълимотнинг кенг оммалашувида муҳим ўрин тутган. Бундай ғояларга бугунги кунда ҳам инсоният катта эҳтиёж сезмокда. Ҳозирда буюк мутафаккир ажодимиз, мотуридийлик таълимоти асосчиси имом Абу Мансур Мотуридий ва унинг издошлари меросини чуқур ўрганиш, уларнинг ақида ва калом илми ривожига қўшган бебаҳо ҳиссасини тадқиқ этиш ва кенг тарғиб қилиш, миллий-диний кадриятларимизни асраб-авайлаш ва ривожлантириш, шу асосда ёш авлодни эзгу умуминсоний ғоялар руҳида тарбиялаш, уларда маънавий ва маърифий қарашларимизга ёт бўлган зарарли таъсирларга қарши мафкуравий иммунитетни кучайтириш мақсадида имом Мотуридий халқаро илмий-тадқиқот маркази ташкил этилган.

IX асрга келиб фалсафа йўналишида ижод қилувчи олимлар қаторига буюк юртдошимиз **Абу Наср Муҳаммад ибн Муҳаммад**

²³ Ш.Зиётов. Имом Абу Мансур ал-Мотуридий. “Маънавият юлдузлари” китобилан олинди. <https://www.qadriyat.uz/tarix/aqidaimomlari/594-imom-abu-mansur-al-moturidij>

ибн Узлуг Тархон Форобий (873-950) қўшилди. У Форобда туркий элатдан бўлган ҳарбий оиласида туғилди. Шош, Бухоро, Самарқанд шаҳарларида таълим олиб, сўнг Рей, Исфаҳон, Ҳамадон шаҳарларини босиб ўтиб, Бағдодга кириб борди. 70 дан ортиқ тилни, ўз давригача яратилган илмий-фалсафий бойликни чуқур ўзлаштирди²⁴.

Абу Наср Фаробий (873-950) – “**Шарқ Арастуси**” юксак унвонига сазовор бўлган ўз даврининг буюк мутафаккирларидан бири бўлиб, унинг жаҳон маданиятига қўшган хиссаси бекиёсдир. У **160** дан ортиқ асар ёзган, улардан “Аристотелнинг “Метофизика” асари мақсадлари ҳақида”, “Муסיқа китоби”, “Бахт-саодатга”, “Сиёсат ал-мадония” асарлари шулар жумласидандир. Бундан ташқари Форобий илмнинг турли йўналишлари бўйича (фалсафанинг умумий масалалари, билиш назарияси, фанлар таснифи, математика, астрономия, музика, адабиёт назарияси, нотиклик санъати, физика, кимё, тиббиёт, биология, этика, педагогика, ҳуқуқшунослик, давлатни бошқариш назарияси, сиёсатшунослик ва бошқа турли соҳаларда) мустақил рисоалар яратди.

Форобий тимсолида миллий тафаккуримиз умумбашарий миқёсга кўтарилди, яъни Форобий фалсафаси ўзидан олдинги умумбашарият мантикий тафаккурининг чўққиси – Аристотелнинг борлиқни идрок этиш даражасига етишиб, ундан илгарилаб кетди. Унинг, айниқса, “Фозил одамлар шаҳри” асари жуда машҳурдир. Форобий талкинида “Инсонлари ҳақиқий саодатга эришиш йўлида бир-бирига ёрдам бериш учун бирлашган шаҳар”. Ҳар бир инсон Ҳақ олдидаги масъулиятини тўғри англаб, камолот сари ўзи интилар экан, ўзгаларнинг ҳам худди шундай интилишига кўмакдош бўлишга астойдил уринса, натижада “фозил шаҳар” (жамият, миллат, мамлакат) вужудга келади.

Улуғ алломанинг бу қарашлари бугунги кундаги “**фукаролик жамияти**” тушунчасини мукаммал ифодалайди.

²⁴ Абу Наср Ибн Форобий. <https://arxiv.uz/uz/documents/referatlar/tarix/abu-nasr-ibn-forobiy-1>

Форобий ўз замонаси илмларининг барча соҳасини мукаммал билганлиги ва бу илмлар ривожига катта ҳисса қўшганлиги, юнон фалсафасини шарҳлаб, дунёга кенг танитганлиги туфайли Шарк мамлакатларида унинг номи улуғланиб, “Ал-Муаллим ас-соний” — “Иккинчи муаллим” (Аристотелдан кейин), “Шарк Арастузи” деб юритилган.

Форобий асарларини мазмунига қараб қуйидаги гуруҳларга бўлиш мумкин:

1) фалсафанинг умумий масалаларига, яъни билимнинг умумий хусусиятлари, қонуниятлари ва турли категорияларига бағишланган асарлар: “Субстанция ҳақида сўз” (“Калом фи-л жавҳар”), “Масалалар манбаи” (“Уюнул масоил”), “Қонунлар ҳақида китоб” (“Китоб фи-л навомис”), “Фалак ҳаракатининг доимийлиги ҳақида” (“Китоб фи-л ҳаракат ал-фалака доиматун”) ва б.;

2) инсон билиш фаолиятининг фалсафий томонларига бағишланган, яъни билишнинг шакллари, босқичлари, усуллари ҳақидаги асарлар. Мантиқ (логика)нинг турли муаммоларига доир асарлари ҳам шунга киради: “Катталарнинг ақли ҳақида сўз” (“Калом фи-л ақл ал-Кабир”), “Ёшларнинг ақли ҳақида китоб” (“Китоб фил-ақл ас-сағир”), “Мантиқ ҳақида катта қисқартма китоб” (“Китоб ал-мухтасар ал-кабир фи-л мантиқ”), “Мантиққа кириш китоби” (“Китоб ал-мадҳал ила-л мантиқ”), “Исбот китоби” (“Китоб ал-бурхон”), “Силлогизм шартлари китоби” (“Китоб шароит ал-қиёс”), “Жон (руҳ)нинг моҳияти ҳақида рисола” (“Рисола фи моҳият ан-нафс”) ва б.;

3) фалсафа ва табиий фанларнинг фан сифатидаги мазмуни, тематикаси ҳақидаги асарлар: “Илмларнинг келиб чиқиши ва таснифи” (“Китоб фи ихсо ал-улум ва ат-таъриф”), қисқача номи “Ихсо ал-улум”), “Фалсафа тушунчасининг маъноси ҳақида сўз” (“Калом фи маъони исм ал-фалсафа”), “Фалсафани ўрганишдан олдин ни-мани билиш кераклиги ҳақида китоб” (“Китоб фи ашё

аллати яхто-жу анталлама кабл ал-фалсафа”). “Фалсафага изоҳлар”. (“Таолиқ фи-л ҳикмат”) ва б.;

4) модданинг миқдори, фазовий ва ҳажмий муносабатларини ўрганишга бағишланган, яъни математика фанлари — арифметика, геометрия, астрономия ва музикага оид асарлар: “Ҳажм ва миқдор ҳақида сўз” (“Калом фи-л хийз ва-л миқдор”), “Фазо геометриясига кириш ҳақидаги қисқартма китоб” (“Китоб ал-мадҳал ила-л ҳан-дасат ал-вахмияти мухтасарсан”), “Астрология қоидалари ҳақида мулоҳазаларни тўғрилаш усули ҳақида мақола” (“Мақола фи-л жи-ҳат аллаяти яссехху алайҳо ал қавл би аҳком ан-нужум”), “Музика ҳақида катта китоб” (“Китоб ул-муסיқа ал-кабир”), “Музика ҳақида сўз” (“Калом фи-л мусиқий”), “Ритмлар туркумлари ҳақида китоб” (“Китоб ул фи ихсо-ил-иқо”) ва б.;

5) модда хоссалари ва турларини, ноорганик табиатнинг, ҳайвонлар ва инсон организмнинг хусусиятларини ўрганувчи, яъни табиий фанлар — физика, кимё, оптика, медицина, биологияга бағишланган асарлар: “Физика усуллари ҳақида китоб” (“Китоб фи усул илм ат-табиат”), “Алкимё илмининг зарурлиги ва уни инкор этувчиларга раддия ҳақида мақола” (“Мақола фи вужуб саноат ал-кимё ва-р радд ала мубтилуҳо”), “Инсон аъзолари ҳақида рисола” (“Рисола фи аъзо ал-инсония”), “Ҳайвон аъзолари тўғрисида сўз” (“Калом фи аъзо ал-ҳайвон”) ва б.;

6) тилшунослик, шеърят, нотиклик санъати, ҳаттотликка оид асарлар: “Шеър ва қофиялар ҳақида сўз” (“Калом фи шеър ва-л қавофи”), “Риторика ҳақида китоб” (“Китоб фи-л хитоба”), “Луғатлар ҳақида китоб” (“Китоб фи-л луғат”), “Ҳаттотлик ҳақида китоб” (“Китоб фи санъат ал-китобат”) ва б.;

7) ижтимоий-сиёсий ҳаёт, давлатни бошқариш масалаларига, ахлоқ, тарбияга бағишланган, яъни ҳуқуқшунослик, этика, педагогикага доир асарлар: “Бахт-саодатга эришув йўллари ҳақида рисола” (“Рисола фи-т танбиҳ ала асбоб ас-саодат”), “Шаҳарни

бошқариш” (“Ас-сиёсат ан-мадания”), “Уруш ва тинч турмуш ҳақида китоб” (“Китоб фи маойиш ва-л хуруб”), “Ҳазилатли хулқлар” (“Ас-сийрат ал-фазила”) ва б.

Форобийнинг табиий-илмий фанлар ҳақидаги қарашлари “Илмларнинг келиб чиқиши ва таснифи” асарида батафсил ёритилган. Китобда ўрта асрда маълум бўлган 30 дан ортиқ фаннинг таърифи, аҳамияти кўрсатиб берилади. Барча фанлар 5 гуруҳга ажратилади: 1) тил ҳақидаги илм (7 бўлим — грамматика, орфография, шеърят); 2) мантиқ ва унинг бўлаклари; 3) математика (арифметика, геометрия, оптика, астрономия, музика, оғирликлар ҳақидаги илм, механика); 4) табиатшунослик ва метафизика (8 бўлим — башорат қилиш, тиббиёт, алкимё); 5) шаҳар ҳақидаги фанлар — сиёсий илм, фикҳ, калом (этика, педагогика).

Мутафаккир **Абу Райҳон Беруний** (973-1048) – Хоразм заминида таваллуд топган. Бу серқирра олим астрономия, тарих, тиббиёт, риёзиёт, жуғрофия, геодезия, метеорология, этнография, фалсафа, филологияга оид **160** га яқин асарлар яратган. Бу асарлар Беруний номини жаҳонга таратди. Шунингдек, унинг ҳикоялар, шеърлар битганлиги ҳам маълум. Беруний ўрта асрда биринчи бўлиб глобус яратди. У араб, форс, ҳинд туркий тилларни мукамал билган. Унинг “Фармакогнозия”, “Геодезия”, “Ҳиндистон”, “Минерология”, “Маъсуд конуни”, “Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар” асарлари ўзбек ва рус тилларига таржима қилинган.

Абу Райҳон Берунийнинг “Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар”, “Ҳиндистон”, “Минерология”, “Сайдана”, “Қонуни Масъудий” каби асарлари билан ижтимоий-гуманитар фанлар ва табиатшунослик илмлари ривожини юқори босқичга кўтарди.

Юқорида кўрсатиб ўтилган катта ҳажмдаги асарларидан ташқари астрономия, астрология, математика, геодезия, геология, минералогия, география, арифметика, тиббиёт, тарих, филология масалаларига оид қатор рисолалар яратди ва санскрит тилидан

арабчага, араб тилидан санскрит тилига таржимлар қилди, бадий ижод билан ҳам шуғулланиб шеърлар ёзди. “Астрологияга кириш”, “Астрономия калити”, “Жонни даволовчи куёш китоби”, “Икки хил ҳаракатнинг зарурлиги ҳақида”, “Кўпайтириш асослари”, “Птолемей “Алмагест”нинг санскритчага таржимаси”, “Фойдали саволлар ва тўғри жавоблар”, “Фарғоний “Элементлар”ига тузатишлар”, “Турклар томонидан эҳтиёткорлик”, “Оқ кийимлилар ва карматлар ҳақида маълумотлар”, “Шеърлар тўплами”, “Ал-Муқанна ҳақидаги маълумотлар таржимаси”, “Ибн Сино билан ёзишмалар” шулар жумласидандир.

Берунийнинг асарлари Шарқ маданиятининг ривожланишига катта таъсир кўрсатди. Байҳақий, Шахризўрий, Қифтий, Ёкут Ҳамавий каби олимларнинг араб ва форс тилларида ёзилган асарларида Беруний ҳақида муҳим маълумотлар келтирилади. XIII асрда яшаган суриялик тарихчи ва табиб **Христиан Иоанн Бар Эбрей** (1226-1286) Берунийга шундай баҳо беради: “Ўша ўтган йилларда юнон ва ҳинд фалсафаси денгизини кечиб ўтган Абу Райхон Муҳаммад ибн Аҳмад ал-Беруний ўтмиш илмларда шуҳрат қозонди. У математика илмларида мутахассис бўлиб, бу соҳада қатор муҳим китоблар яратди. Ҳиндистонга бориб, у ерда бир неча йил яшади, ҳинд файласуфларидан уларнинг санъатини ўрганди ва уларга юнон фалсафасини ўргатди. Унинг асарлари нихоятда кўп, етук ва нихоятда ишончлидир. Бир сўз билан айтганда, у ўз даврида, ундан сўнг ва ҳозирга қадар ҳамкасблари орасида астрономия илмида бундай билимдон ва бу илмнинг асосини ҳамда нозик томонларини чуқур биладиган олим бўлмаган”.

Шарқшуносларнинг энг сўнги маълумотларига кўра, Беруний асарлари қуйидагича тақсимланади: астрономияга оид – **70** та; математикага оид – **20** та; география ва геодезияга оид – **12** та; картографияга оид – **4** та; иқлим ва об-ҳавога оид – **3** та; минералогияга оид – **3** та; фалсафага оид – **4** та; физикага оид – **1**

та; доришуносликка оид – 2 та; тарих ва этнографияга оид – 15 та; адабиётга оид асрлари эса 28 тадир²⁵.

XIX асрдан бошлаб Европа ва Осиё мамлакатларида Беруний мероси билан қизиқиш янада кенг тус олди. Унинг асарлари лотин, француз, итальян, немис, инглиз, форс, турк тилларига таржима этила бошланди. Беруний асарларига бағишланган европалик олимларнинг китоблари, таржималари нашр этилди. Бу тадқиқотчилар Беруний ижодига жуда юқори баҳо бердилар. Америкалик тарихчи олим **Ж. Сартон** Берунийнинг меросига энг олий баҳо бериш билан бирга, уни ўз даврининг жаҳондаги биринчи донишманди деб баҳолайди. Атоқли шарқшунос **В. Р. Розен** эса, унга илмий қарашлари таажжуб қоларли даражада кенглиги, унинг ҳозирги маънодаги ҳақиқий фаннинг руҳига хос эканлигини қайд этади.

Абу Райҳон Муҳаммад ибн Аҳмад Берунийнинг буюклиги ўша даврнинг деярли барча фанларига қўшган бетакрор илмий меросида намоён бўлади. Берунийнинг илмий салоҳиятига машҳур шарқшунос олим **И.Ю.Крачковский** “У қизикқан илм соҳаларидан кўра қизикмаган соҳаларини санаб ўтиш осондир” деб баҳо берган эди. Ғарб тадқиқотчиларидан **М.Мейерхофф** эса “Беруний мусулмон фанини намоиш этувчи энциклопедистик олимларнинг энг машҳури бўлиши керак” деган фикрни билдиради. Хоразмлик буюк аллома,энциклопедист олим Абу Райҳон Беруний ўзининг бутун ҳаёти давомида авлодларига улкан мерос қолдирдики, бу мерос ҳали-ҳанузгача бутун жаҳон аҳли учун хизмат қилмоқда. Марказий Осиё ва Кавказ институтининг асосчиси ва раиси **Фредерик Старр** Абу Райҳон Беруний ҳақида шундай дейди: “Ўрта осиелик мусулмон олим Абу Райҳон Беруний ўз дарсхона-ҳужрасини тарқ этмаган ҳолда Колумбдан бир неча аср аввал Янги Дунёни кашф этган бўлиши мумкин”²⁶.

²⁵ Д. Тожиалиев. Абу Райҳон Берунийнинг илмий хазинаси тарихига бир назар. <https://cyberleninka.ru/article/n/abu-rayhon-beruniyning-ilmiy-hazinas-tarihiga-bir-nazar>

²⁶ С.Фредерик, Марказий Осиёни қайта кашф этиш, Зарафшон газетасининг 19.09.2009 (654)

Ўзбекистонда ҳам унинг ижодига катта эътибор бериб келинмоқда. Ҳ.М. Абдуллаев, И. М. Мўминов, В. Ю. Зоҳидов, Я. Ғ. Ғуломов, У. Каримов, С. А. Булгаков каби атоқли олимларимиз Беруний фаолияти ҳақида қатор рисола, асарлар яратдилар. Тошкентда унга бағишланган қатор Халқаро илмий конференциялар ўтказилди. Биринчи бор Берунийнинг “Қадимги ёдгорликлар”, “Ҳиндистон”, “Масъуд қонуни”, “Геодезия”, “Сайдона” каби асосий асарларини ўз ичига олувчи қўп томли сайланма асарлари ўзбек ва рус тилларида Ўзбекистон Фанлар академияси томонидан нашр этилди. Фан соҳасида Беруний номидаги Давлат мукофоти таъсис этилди.

Марказий Осиё халқлари маданиятини ўрта аср шароитида дунё маданиятининг олдинги қаторига олиб чиққан буюк мутафаккирлардан бири **Абу Али ибн Сино** (980-1037) бўлиб, у Европада **Авиценна** номи билан машҳурдир. Биз мазкур алломанинг ижодий меросига алоҳида тўхталиб ўтмоқчимиз.

Ибн Сино (асл исми Ҳусайн, отасининг исми Абдуллоҳ) Бухоронинг Афшона қишлоғида 980 йилнинг сафар ойида, амалдор оиласида туғилди. Ибн Синонинг **“Китоб ал-қонун фит-тибб”**, **“Китоб ун-нажот”**, **“Китоб ул-инсоф”** каби машҳур асарлари, геометрия, астрономия, ўсимлик, ҳайвонот олами, мантиққа оид рисолалари, “Ҳайй ибн Яқзон” фалсафий қиссаси сўнгги йилларда ёзилган.

Абу Али ибн Сино икки соҳага – медицина ва фалсафага қизиқди ва бу соҳаларда катта ютуқларни қўлга киритди. (“Ал-қонун фит-тиб”, “Китоб уш-шифо”, “Донишнома”, “Рисолат ат-тайр”). XVII асрга қадар Европада тиббиёт тажрибаси ва фани Ибн Сино ғоялари таъсири остида бўлган.

Ибн Сино асарларининг умумий сони **450** дан ошади, лекин бизгача фақат **160** га яқин асари етиб келган, холос. Унинг бизга маълум бўлган катта асари “Китоб уш-шифо” (“Шифо китоби”) **22** жилддан иборат бўлиб, **4** та катта бўлимини мантиқ, физика,

математика, метафизикага доир масалалар эгаллаган. Унинг айрим қисмлари лотин тилига, Оврўподаги бошқа тилларга, шарқ тилларига, шунингдек, рус, ўзбек тилларига таржима килинган.

20 жилддан иборат бўлган “Китоб ул-инсоф” (“Инсоф китоби”) бизгача етиб келмаган, чунки Исфаҳондаги ёнғинда йўқолган. “Китоб ун-нажот” (“Нажот китоби”) 4 катта қисмдан – мантиқ, физика, математика, метафизикадан иборат, “Китоб лисон ул-араб” (“Араб тили китоби”) 10 жилдни ташкил этади. “Донишнома” форс тилида ёзилган бўлиб, 4 қисмни – мантиқ, физика, математика, метафизикани ўз ичига олади.

Ибн Синонинг “Китоб уш-шифо” асарида турли тиббиёт имларига: ботаника, геология, минералогия, астрономия, математика, кимёга оид кўп маълумотлар келтирилади. Унинг тоғларнинг вужудга келиши, ер юзасининг даврлар ўтиши билан ўзгариб бориши, зилзиланинг сабаблари каби турли жараёнлар ҳақидаги фикрлари кейинчалик геология илмининг мустақил равишда ривож топишига катта таъсир кўрсатди. Айрим жойларнинг бир вақтлар денгиз бўлганлиги, шу сабабли қаттиқ қатламларда турли денгиз ҳайвонларининг излари сақланиб қолганлиги ҳақида ҳам турли мисоллар асосида фикр юритилади; метеоритлар, вулканлар ҳақида маълумотлар келтирилади.

Биз Ибн Синони кўп жиҳатдан тиббий билимларнинг “отаси” деб биламиз. Аммо унинг фалсафий-назарий асарларининг аҳамиятини жаҳон олимлари тан олган. “Тиббиёт менинг фалсафа соҳасидаги билимларининг ҳосиласидир,” деб ёзади у ўзининг “Мантиқ” асарида²⁷. Ҳозирда ушбу асар дунёнинг энг нуфузли университетларида ўқитилади. Фикримизча, мазкур китобни ўзбек тилига таржима қилиш ва талабалар ва кенг китобхонлар оммасига тақдим этиш вақти келди.

Ибн Синонинг фалсафий системасини ифодаловчи асарларида фалсафий билимлар: мантиқ, физика, математика, метафизика

²⁷ Ибн Сина. (Авиценна) Избранные философские произведения. Москва. Издательство “Наука”. 1980 г.

тартибида берилади. Булардан мантиқ – билишнинг методи, мавжудотни ўрганиш, у ҳақда фикр юритишнинг илмий усули сифатида талқин этилади. “Мантиқ, — деб ёзади ибн Сино, – инсонга шундай бир қоида берадики, бу қоида ёрдамида инсон хулоса чиқаришда хатолардан сақланади”. Мантиқ ёрдамида инсон ҳақиқий билимни ёлғондан ажратади ва номаълум нарсаларни ўрганади. У мантиқ илмини тадқиқ этишга катта эътибор беради, унга махсус рисоалар бағишлайди. Хусусан, у мантиқий усуллар, таърифлаш, ҳукм, хулоса чиқариш, исботлаш масалаларини ўрганишга катта ҳисса қўшди, мантиқ фанини Форобийдан сўнг билишнинг тўғри методи сифатида ривожлангирди. Мантиқдан ташқари барча қолган илмларни ибн Сино табиат ва ижтимоий ҳодисалар ҳақидаги илмлар сифатида ўзининг “Ақсом ул-улум ул-ақлийа” (“Ақлий билимлар таснифи”) асарида алоҳида-алоҳида санаб, таъриф бериб ўтади.

Ибн Сино фалсафий илмларни аввало иккига бўлади: назарий ва амалий илмлар. Назарий илмлар ҳақиқатни билишга, амалий илмлар яхши ишларни бажаришга қаратилган. Фалсафанинг назарий қисми учга бўлинади:

- 1) қуйи даражадаги илм, яъни табиатшунослик;
- 2) ўрта даражадаги илм – математика;
- 3) олий даражадаги илм – метафизика.

Фалсафанинг амалий қисми ҳам учга бўлинади:

- а) шахс ҳақидаги илм;
- б) инсоннинг ўзаро муносабатлари ҳақидаги илм;
- в) давлатни, мамлакатни бошқариш ҳақидаги илм.

Назарий-фалсафий илмларга кирувчи ҳар уч турдаги илмлар асосий ва ёрдамчи бўлакларга ажралади; табиатшунослик илмлари астрология, медицина, алкимё каби етти хил тармоқни ўз ичига олади. Математика эса арифметика, геометрия, астрономия, мусиқа номи билан 4 тармоққа бўлинади. Асарда 29 та илм тармоғи тилга олинади²⁸.

²⁸ М. М. Хайруллаев. “Маънавият юлдузлари” китоби.

Ибн Сино ҳақиқий ахлоқий фазилатларга ва идеал жамоага шу мавжуд дунёда эришиш мумкин, жамиятда инсонлар ўзаро ёрдам асосида яшашлари керак, деб таъкидлайди. Жамият кишиларнинг ўзаро келишуви асосида қабул қилинадиган адолатли қонунлар ёрдамида бошқарилиши лозимлигини таъкидлайди.

Ибн Сино ўзининг кўп тармоқли маҳсулдор ижоди, бой мероси билан жаҳон маданияти тараққиётида катта роль ўйнади. Ўз ижоди, илмий фаолиятида ибн Сино Марказий Осиё, Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларидаги юқори маданий кўтаринкилик, маданий “уйғониш”нинг маънавий ютуқларини мужассамлаштира олди, бу билан бутун Шарқ ва Оврўподаги маърифат, маданият тараққиётига катта таъсир кўрсатади.

У ўз даврида Шарқ ва Европада “Шайх ур-раис”, “Олимлар бошлиғи”, “Табиблар подшоҳи” каби энг буюк номларга сазовор бўлди. Ибн Сино машҳур мураббий сифатида **Абу Убайд Жўржоний, Умар Исфохоний, Муҳаммад Шерозий, Аҳмад Маъсурий**, машҳур озарбайжон мутафаккири **Бахманёр ибн Марзбон, Юсуф Ийлоқий**, ажойиб олим ва шоир **Умар Ҳайём** каби шогирдларини тарбиялади.

Уйғониш даврининг миниатюра ва суратларида ибн Сино машҳур қадимги юнон олимлари **Аристотель, Гален, Гиппократ, Птолемей, Эвклид** билан бир қаторда тасвирланган. Ўсимликларнинг биринчи илмий таснифини яратган табиатшунос **Карл Линней** доимо яшил бўлиб турувчи бир ўсимликни ибн Сино шарафига “Авиценция” деб атади.

Ибн Сино асарлари Европада XII асрдан бошлаб лотин тилига таржима қилина бошлади. “Тиб қонунлари” асарининг ўзи лотинчада **30** мартадан ортиқ нашр қилинди. “Китоб уш-шифо”нинг кўп бўлимлари, мантик, мусиқа, ернинг тузилиши, геологик жараёнлар, метафизикага оид қисмлари ҳам лотинчада нашр этилди. Сўнгги илмий тадқиқотлар ибн Синонинг Шарқ адабиётига ҳам таъсир кўрсатганлигини, чуқур фалсафий мазмунни ифодаловчи рубоий ва

фалсафий қиссалар жанрининг тараққиётига туртки берганлигани кўрсатади. Ибн Сино халқ орасида шу даражада хурматга сазовор бўлдики, у фольклор каҳрамонига айланиб кетди. Шарқ халқларида унинг тўғрисида турли ҳикоя, ривоят, афсоналар вужудга келди. Жаҳон олимлари ибн Сино асарлари, унинг фаолияти тўғрисида кўпдан бери илмий тадқиқот ишларини олиб борадилар. Ҳозирда жаҳоннинг деярли барча йирик тилларида ибн Сино ҳақида асарлар яратилган.

Ўша даврларда тиб фанига бўлган қизиқиш жуда катта эди. Аллома **Абу Мансур Камарий** (Абу Мансур Хасан ибн Нухал-Камарий, унинг яшаган санаси номалум, аммо Абу Али ибн Синонинг ўсмирлик даврларига тўғри келади, Х нинг охири XI нинг боши) Бухоро амирининг шахсий табиби бўлган. Абу Мансур Камарий қадимий Греция, Рим, Византиядаги илмий асарларни яхши билган ва унинг асарлари шунга асосланган. Абу Мансур Камарий ташхислаш ва даволашни ва тиббий фанларни устози Абу Али ибн Синодан ўрганган.

Унинг машҳур асарлари “Касаллик ва касаллар”, “Кўкрак қафаси касалликларини даволаш ҳақида”, “Қорин ацити ҳақида”, “Мансурнинг тиббиёти”, “Оддий дорилар ҳақида катта жамланма”, “Бойлик ва яхши шароит” кабилардир. У ўзининг “Касаллик ва касаллар” китобида касаллик ва соғлик муаммоларини очиш, одам организми хусусиятлари, мижоз тушунчасини таҳлилий тарзда баён этган. Камарий “Бойлик ва яхши шароит” асарида соғлик, қулай шароит; беморларнинг овқатланиши ҳақида; ташхислаш ва даволаш усуллари, шунингдек соғлик биринчи навбатда соғлом турмуш тарзига боғлиқлиги ёзилган.

XI аср охиридаги мантикий тафаккурнинг энг забардаст вакили **Имом Абу Ҳомид Ғаззолий** (1058-1111) бўлди. Ғаззолий ниҳоятда теран мантикий тафаккур эгаси, файласуфдир. **Ғарбда уни ҳатто материалистик тамойилдаги донишманд деб билишган.** Бунинг

сабаби, олимнинг “Мақосид ал-фалосифа” (“Файласуфларнинг мақсадлари”) асари бўлиб, уни ўқиган киши, дарҳақиқат, Ғаззолийни ҳам Форобий ва Ибн Сино йўналишидаги олим деб ўйлаши мумкин. Бу китоб 1145 йилдаёқ лотин тилига таржима қилинган ва араб тилида ёзилган ислом фалсафий меросидан европаликлар биринчи навбатда шу китоб орқали хабар топишган эди. Ғаззолий ҳақида немис файласуфи Гегел ҳам юқори фикрда бўлган.

Аммо Ғаззолий кейинги “Тахофут ал-фалосифа” (“Файласуфларнинг ўз-ўзини инкор қилиши”) асарида мантиқий тафаккурнинг ички зиддиятларини, ислом маърифатчилиги даври файласуф алломаларининг асарларидаги ўзаро зид келувчи ўринларни чуқур таҳлил қилиб берди. Ғаззолий кўпроқ мутакаллим-файласуф эди, аммо у асарларида мутакаллимларни ҳам аяб ўтиргани йўқ, улар мантиғидаги заиф жойларни ҳам танқидий исботлаб берди. Аллома “Ҳақиқат изловчилар”нинг турли тоифаларини беҳуда санаб кўрсатган эмас. Мақсад уларнинг қарашларини бирма-бир таҳлил қилиб чиқиб, ўзаро ички зиддиятларни аниқлаш, орадаги мўътадил мувозанат ҳолатини топишга уриниш эди.

Унинг Шарқдаги энг машҳур ва кенг қамровли асари “Эҳёи улум ад-дин” (“Диний билимларнинг қайта жонланиши”) бўлиб, бу асарда аллома ўз қарашларини мунтазам бир тарзда баён этган. Ғаззолийнинг фалсафий қарашлари ислом минтақа маънавиятининг маълум бир босқичи яқунланиб, янги босқич бошланаётганидан ёрқин бир нишона эди.

Ғаззолийнинг бош китоби “Эҳёи улум-ад-дин” тўрт қисм (рубъчорак)дан иборат бўлиб, ҳар бир қисм **10** китобдан ташкил топган²⁹. **Биринчи қисм** “Ибодатлар” деб аталади, **иккинчи қисм** “Одатлар” деб номланган ва “Таом истеъмол қилиш қоидалари”дан тортиб “Пайғамбарлик ахлоқи”гача, инсон ҳаёт тарзига оид барча муаммолар батафсил таҳлил қилиб чиқилган. **Учинчи қисм** – “Муҳлиқот”(“Инсонни залолатга бошловчи ишлар ва хислатлар”)

²⁹ Имом Ғаззолий. <https://islom.uz/maqola/4367>

ҳақида бўлиб, унда кибр ва мунофиқлик каби зарарли ҳислатлар қораланади. **Тўртинчи қисм** – “Мунжиёт” (“Нажотга элтувчи ҳислатлар”) деб номланган бўлиб, унда кўпроқ тасаввуф мақомлари йўналишига махсус эътибор қаратилган.

Улуғ алломанинг ушбу асаридаги ғоялар ихчамлашган тарзда “Кимёи саодат” номи билан форс тилида ҳам баён қилинган. Бу асар муқаддимасида биринчи марта инсон вужудида кўнгил – подшоҳ, ақл – вазир, деган ғоя олға сурилади.

Яна бир буюк алломамиз **Маҳмуд Замахшарий** (1075-1144) ижодий фаолияти кўп қиррали бўлиб, у кўплаб соҳаларда ўз истеъдодини намоён қилишга эриша олган. Унинг тил ва адабиётшунослик, фикҳ, тафсир, география ва шу каби соҳаларда яратган **50** дан ортиқ асарлари маълум. У араб тили грамматикасини чуқур ўрганган, араблар орасида юксак эҳтиромга сазовор бўлган, тафсир, ҳадис, адабиёт, фикҳ илмлари бўйича бебаҳо асарлар яратган. Алломанинг “Ал-Муфассал”, “Муқаддимат ул-адаб”, “Асос албалоға” каби асарлари араб тилшунослигига доир муҳим манбалар саналади. Унинг машҳур “Ал-Кашшоф” асари ҳозир ҳам дунёдаги ислом университетларида Қуръон тафсирига оид муҳим дарслик сифатида ўқитилмоқда.

Алломанинг араб тилшунослиги ва грамматикаси ҳамда Қуръонни ўрганишга доир асарларига ўз даври ва кейинги замон олимлари шарҳлар, ҳошиялар ёзганини кўришимиз мумкин. Бу каби жиҳатлар, яъни Қуръони каримга тафсир ва фикҳ, калом, тасаввуф илмига оид асарларга шарҳлар ёзиш кўплаб алломаларнинг илмий фаолиятида ва кейинги давр ижодкорларининг илмий-маърифий меросида кузатилади. Немис шарқшуноси **Карл Броккелман** дунёнинг турли қўлёзма хазиналарида “Ал-Кашшоф”нинг **100**га яқин қўлёзмалари ва асарнинг ўзига битилган **20** дан ортиқ шарҳ ва ҳошиялар борлиги ҳақида ёзиши аз-Замахшарий асарининг шуҳратидан далолат беради.

Олимнинг “**Асос ал-балоғ**а” (“Нотиклик асослари”) асари асосан луғатшуносликка бағишланган. Унда араб тилининг фасоҳати, мукаммаллиги ҳақида сўз боради. Фикрни чиройли ибора ва сўзлар билан ифодалаш, сўз бойлигидан усталик билан фойдаланиш учун киши фасоҳат, балоғат илмларидан яхши хабардор бўлиши керак. Бунинг учун сўзни тўғри, ўз ўрнида ишлатиш, қоидага мувофиқ сўзлаш ва ёзиш ҳам керак бўлган. Бу асарда адабиётнинг асосий қисмлари, фразеологик сўз бирикмалари, уларни амалда тадбиқ этиш йўллари чуқур таҳлил қилинган.

“**Атвоқ уз-заҳаб фи-л-мавоиъз ва-л-хутаб**” (“Хутбалар ва ваъзлар баёнида олтин шодалар”) асари насихатомуз мақолалар тўпламидан иборат. Асар биринчи марта 1835 йили олмон олими **Фон Хомир** томонидан немисчага таржима қилиниб, арабча матни билан нашр этилган. Ўттиз йилча ўтгач, французчага таржима қилиниб, 1886 йили Парижда чоп этилган³⁰.

Абу Ҳафс Насафий (1068–1142). Фикҳ илми бўйича Абу Ҳафс Насафий ўзидан сўнг ханафий фикҳига оид бой илмий мерос қолдирди. Манбаларда унинг бу соҳада яратган саккизта асарининг номи келтирилади. Улардан “Китоб ад-доир фи-л-фикҳ” (Фикҳга доир китоб), “Машориъ аш-шориъ” (Қонунчининг қонунлари), “ал-Ҳасоил фи-л-фуруъ” (Фуруъ бўйича эришилган ютуқлар) ёки “ал-Ҳасоил фи-л-масоил” (Масалалар бўйича эришилган ютуқлар) нинг номларигина бизга маълум, холос. Унинг “ал-Манзума ан-Насафия фи-л-хилофиёт” (Насафийнинг хилоф илмига оид назмий китоби), “Тилбат ат-талаба” (Толиб истаган китоб), “Шарҳ ал-усул ли-л-Кархий” (ал-Кархийнинг “усул”ига шарҳ), “Фатово шайхул-ислом ас-Суғдий” (шайхул-ислом ас-Суғдий фатволари) асарлари бизгача етиб келган.

Шеърят соҳасида ҳам олим самарали ижод этиб, ёзган асарларининг кўп қисмини назмга солган. Жумладан, “Китоб ал-қанд”да келтирган ҳадисларидан аксарини ўз тили билан шеър

³⁰ У. Уватов. Маҳмуд аз-Замашарий (1075-1144). <https://e-tarix.uz/shaxslar/335-zamashariy.html>

услугда ҳам шарҳлаб ўтади. Юқорида номи зикр этилган фикҳга оид “ал-Манзума ан-Насафия фи-л-хилофиёт” асари эса тўлиғича назмий усулда ёзилган³¹.

Низомулмулк (Абу Али ал-Ҳасан ибн Али ибн Исҳоқ ат-Тусий -1018-1092). Мазкур аллома Салжуқийлар давлатида вазир сифатида хизмат қилган йирик давлат арбоби ва тарихчи олим бўлиб, унинг “**Сиёсатнома**” асари **51** бобдан иборат. Унда давлат тизими, молиявий ҳисоб-китоб ишлари, қўшин тузилиши, мансаблар ва уларга амалдорларни тайинлаш тартиби, амалдорлар фаолияти муаммолари хусусида фикр юритилади. Асарда Ўзбекистон тарихига оид муҳим ва қимматли маълумотлар ҳам бор.

“Сиёсатнома”нинг форсчаси 1931, 1956 йиллари, французчаси 1893 йили, ингизчаси 1960 йили ҳамда русчаси 1949 йили чоп этилган. Китоб ўзбек тилига ҳам таржима қилинган³².

Имом Уструшаний (Абул-Фатҳ Муҳаммад ибн Маҳмуд ибн Ҳусайн ибн Аҳмад Маждуддин ал-Уструшаний). Уструшаний XII аср охири ва XIII асрнинг биринчи ярмида Мовароуннаҳрда яшаб, юксак илмий салоҳияти билан фикҳ илмининг ривожига муносиб ҳисса қўшган уструшаналик улуғ алломадир. Қайд этиш лозимки, Уструшана бугунги Жиззах воҳаси қадимдан Ғарб ва Шарқни бир-бирига боғловчи Буюк Ипак йўли бўйида жойлашган бўлиб, унинг илм-фан ривожига ва маданият юксалишидаги ўрни жуда юқори саналади. Уструшана минтақасининг пойтахти Бунжикат йирик хунармандчилик ва савдо маркази бўлганлиги қадимий манбаларда таъкидланиб ўтилган. Бунжикатда вилоят ҳокимининг қароргоҳи, шаҳар ташқарисида эса қасрлар, боғлар, узумзор ва экинзорлар бўлиб, шаҳар атрофи хандақлар билан ўралган эди. Бунжикат Самарқанддан олти фарсах масофада жойлашган бўлиб, эркак аҳолиси **20** минг кишидан иборат бўлган.

³¹ Юртимиз алломалари / масъул муҳаррир У. Уватов. - Тошкент: Нихол, 2014. - 240 б.)

³² Тарихий манбашунослик. Электрон ўқув-қўлланма. Тошкент, 2007.) (Низам Ал-Мульк. Книга о правлении (Сиасет-Наме. Юклаб олиш - https://www.vostlit.info/Texts/rus10/Siaset_name/frametext1.htm

Ўрта асрларда Уструшана тараққий этган ҳудудлардан бўлгани боис бу ўлка ҳақидаги маълумотларни **Ибн Ҳавқал, ал-Истахрий, ал-Мақдисий, Ибн Ҳурдазбих, Ибн ал-Факих, Абу Саъд ас-Самъоний, Ёқут ал-Ҳамавий** каби араб географ олимларининг тарихий-географик асарларида ҳамда бир қатор тарихий-биографик асарларда ҳам учратиш мумкин.

Ишончли қўлёзма манбаларга қараганда, Маҳмуд ва унинг ўғли Муҳаммад Уструшанийнинг устози Бурҳониддин Марғиноний ҳисобланади. Уструшанийлар шаклланган илмий муҳит асосан ҳанафий мазҳаби олимлари таъсирида бўлган. Энг муҳими, Имом Уструшанийнинг нафақат “Жомиъ аҳком ас-сиғор” асари, балки “Китаб ал-фусул”, “Куррат ал-айнайн фи ислах ад-дорайн”, “ал-Фатово”, “ал-Куруд ва-д-дуйун” ва “Ал-Асъила вал-ажвиба” каби бошқа асарлари ҳам ўз даврида катта шуҳрат қозонган.

Албатта, Маждуддин Уструшанийнинг “Жомиъ аҳком ас-сиғор” асари бундан саккиз юз йил аввал дунё тарихида бола ҳуқуқларига бағишлаб ёзилган илк ҳуқуқий манба эканини алоҳида қайд этиш даркор. Бундай нодир асар мавжуд эканининг ўзиёқ, фикримизча, олис тарихда юртимизда забардаст уламолар ва фикҳшунос олимлар томонидан кўпгина ҳуқуқий муносабатлар, шу жумладан, ислом ҳуқуқининг тизими, моҳияти, манбалари ва ривожланиш босқичлари мукамал ўрганилиб, бу борада нодир асарлар яратилганини яққол тасдиқлаб турибди.

Шарқшунос олимлар таъкидлаганидек, “Жомиъ аҳком ас-сиғор” ислом ҳуқуқшунослигига оид қимматли манбадир. Шу боис бу китоб илк марта 1982 йили ироқлик профессор Абдулҳамид Абдул Холиқ ал-Байзалий томонидан чоп этилган. Асарнинг иккинчи нашри эса Қоҳирада “ал-Азҳар” университети профессори Абу Мусъаб ал-Бадрий ҳамда ўқитувчи Маҳмуд Абдурахмон Абд ал-Мунъим томонидан тайёрланган³³.

³³ М. Атаев. “Исломда болалар ҳуқуқлари мажмуаси”. <http://old.muslim.uz/index.php/rus/maqolalar/item/3445>

Хулоса қилиб айтганда, Имом Уструшанийнинг “Жомиъ аҳком ас-сиғор” асари вояга етмаган болаларнинг ҳақ-ҳуқуқлари хусусида ёзилган фикҳий асарларнинг энг мукаммалидир. Асарда ҳанафий мазҳаби бўйича ёш болаларга тааллуқли фикҳга оид тарқоқ ҳолда берилган юзга яқин манбалардан олинган **1 минг 280** дан ортиқ фатво ўз мужассамини топган. Ислом ҳуқуқшунослиги асосида битилган ушбу асарда болалар ҳуқуқлари бўйича келиб чиқадиган муаммолар одилона ҳал қилиниб, ижтимоий ҳаётда болаларнинг ҳавфсизлиги ва асосий ҳуқуқларининг дахлсизлигини таъминлаш билан боғлиқ кўплаб саволлар муҳокама қилинган. Унда ушбу соҳада ҳуқуқ-тартибот маҳкамалари учун жуда кўп аниқ далиллар ва кўрсатмалар берилган.

Ислом оламида Маждуддин ал-Уструшанийдан кейин болалар ҳақ-ҳуқуқларига тааллуқли фикҳий асар деярли ёзилмади. Шу нуқтаи назардан қаралганда алломанинг “Жомиъ аҳком ас-сиғор” асари болаларнинг ҳуқуқлари хусусида ёзилган деярли ягона фикҳий асар, деб хулоса қилишга ҳақлимиз.

Биз куйида Болалар нафақасига оид бир фатвони ҳукмингизга ҳавола қиламиз.

“Болалар нафақаси. Болаларнинг нафақаси уларни озиқ-овқат, кийим-кечак, турар-жой билан таъминлаш отанинг бурчидир. Фақир ёш боланинг нафақаси отасига вожиб бўлади. Бу ҳукмнинг далили Қуръони каримдан олинган. Аллоҳ таоло шундай марҳамат қилади: “Уларни меъёрида озиқлантириш ва кийинтириш отанинг зиммасидадир” (Бақара, 233). Боланинг сабабидан онага нафақа бериш вожиб бўлишида ҳеч шубҳа қолмайди. Боланинг нафақаси фақат отага, ота-онанинг нафақаси фақат ўғилга ва хотиннинг нафақаси фақат эрга вожиб бўлади. Унга бу нафақада ҳеч ким шерик бўлмайди. Болани эмизиш нафақадир. Нафақа эса отага вожибдир.

“Жомиъу-р-румуз”да шундай дейилган: Ёш боланинг нафақаси касб қиладирган вақтгача отасининг гарданига вожибдир. Ул

вақтда, яъни касб қилишига қудрати етадиган бўлганда болани отаси иш ўрганишига топиширгай ва ул бола қилган касбидан нафақа бергай. Бас, ишни яхши қилишидан илгари у болага отаси ўз молидан нафақа бергай. Боланинг нафақасини беришида ҳеч ким отага шерик бўлмагай, яъни ёлғиз ўзига болани боқishi ва нафақа бериши вожибдир. Онаси ва хотинининг нафақасини беришида ҳеч ким отага шерик бўлмагай, яъни отанинг ёлғиз ўзига болани боқishi вожибдир, бу ота-онаси ва хотинининг нафақасини берганида ҳеч ким шерик бўлмаганига ўхшаши.

Балогатга етган қизнинг эри бўлмаса, нафақаси отасига вожиб бўлади. Кўзи ожиз, ақли йўқ, толиби илм бўлган ўғиллар камбағал бўлсалар, уларнинг нафақаси ҳам отага вожиб бўлади. Турмуши бузилиб, қайтиб келган қизнинг нафақаси ҳам отага вожиб бўлади. Бунга Расулulloҳ (соллаллоҳу алайҳи васаллам)нинг қуйидаги ҳадислари далил. Суроқа ибн Жуъшумдан ривоят қилинади: “Расулulloҳ (соллаллоҳу алайҳи васаллам): “Эй Суроқа, сенга энг улуғ садақанинг ёки садақадан ҳам улуғроқ нарсанинг далолатини берайми? — дедилар. Ҳа, ё Расулulloҳ, деди. Уйингга қайтиб келган ва сендан бошқа таъминотчиси бўлмаган аёл зотига икром кўрсатмоғинг”, — дедилар”.

Жомий аҳком ас-сиғор” ислом ҳуқуқшунослигига оид қимматли манба бўлгани боис, унинг қўлёзма нусхалари дунёнинг турли мамлакатларига кенг тарқалган. Ушбу асар илк бора 1982 йил Ироқ Республикасида профессор Абдулҳамид Абдулҳалиқ ал-Байзалий томонидан нашр қилинган. Нашрни амалга оширишда АҚШнинг Принстон университети (№1704), Ироқнинг Бағдод шаҳридаги “Ироқ миллий музейи” (№ 9626/1) ва Марказий вақфлар (№3741/1, №7460/1) ҳамда Мовсул шаҳридаги “ал-Аҳмадийя” марказий вақф (№9/7) кутубхоналарида сақланаётган 5 та қўлёзмадан фойдаланилган.

Ушбу асарнинг икки жилдга бўлинган иккинчи нашри Миср пойтахти Қоҳирада профессор Абу Мусъаб ал-Бадрий ҳамда

“ал-Азҳар” университети ўқитувчиси Маҳмуд Абдурраҳмон Абдулмуним томонидан тайёрланган. Унда тадқиқотчилар асарнинг биринчи нашридан ва унга қўшимча ҳолда Мисрнинг “Дор ал-кутуб” кутубхонасида №901 рақамли қўлёзма ва №9334 рақам остида сақланаётган микрофильмдан ҳам фойдаланганлар.

“Жомий аҳком ас-сиғор”нинг ўн битта қўлёзма нусхаси мавжуд бўлиб, улардан чет эл кутубхоналарининг фондларида сақланувчи олти нусхаси илмий адабиётда яхши маълум. Аммо асарнинг Тошкентдаги №6245, 9634, 10409, 8955 ва 12723/II рақамлари остида сақланаётган беш нусхаси илмий жамоатчилик эътиборидан четда қолиб келган, аммо мазкур нусхаларнинг ҳам илмий аҳамияти юқоридир.

Қайд этиш лозимки, сиёсий ва ҳукукий таълимотлар тарихида, асосан, инсон ҳуқуқлари ва эркинликларига эътибор берилса-да, яқин-яқингача бола ҳуқуқлари муаммоларига етарли аҳамият берилмас эди. Фақат XX асрнинг биринчи ярмидан бошлаб мазкур масалада халқаро ҳужжатлар қабул қилина бошланган. Жумладан, 1923 йилда англиялик Эглантайн Джебб томонидан асос солинган “Болаларни қутқаринг” Халқаро Кенгаши, кейинчалик “Бола ҳуқуқлари тўғрисидаги Декларация” (1959), “Бола ҳуқуқлари тўғрисидаги Конвенция” (1989) ва бошқа бир қатор халқаро ҳукукий ҳужжатлар фикримизнинг исботи бўла олади.

АҚШда 1908 йилга келибгина “Ювенал ҳуқук”, яъни бола ҳуқуқлари бўйича қонунчиликка асос солинган. Буларнинг барчаси, ўз навбатида, юртимиз алломалари Ғарб дунёсидан қарийб 600 йил аввал ўз асарларида бола ҳуқуқларини мустаҳкамлаб қўйганидан далолат беради.

Ўрганиш жараёнида аллома-аждодларимизнинг жаҳон математика фани ривожига қўшган ҳиссалари ниҳоятда беназир экани янада яққол намоён бўлди.

Маълумки, фан сифатида математика борлиқдаги моддий дунёнинг объектларини ўрганади. Аммо бошқа фанлардан фарқли

ўларок, унинг микдорий муносабатлари ва фазовий шакллари асосий объект сифатида қаралади. Ишонч билан таъкидлаш мумкинки, **математика ёш авлодни камол топтиришда ўқув фани сифатида жуда кенг имкониятларга эга**. Бу фан ўқувчи-ёшлар тафаккурини ривожлантириб, уларнинг ақлини чархлайди ва энг муҳими, уни тартибга солади. Математика ўқувчиларда мақсадга йўналганлик, мантикий фикрлаш, топқирлик хислатларини шакллантира боради.

Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмий (783–850), Абу Райҳон Беруний (973–1048), бу Али ибн Сино (980–1037), Абу Наср Фаробий (873–950), Умар Хайём (1048– 1131), Абул Вафо (940–998), Мирзо Улуғбек (1394–1449), Қозизода Румий (1364–1447), Гиёсиддин Жамшид ал-Коший (1385–1429), Мухаммад Али Қушчи (1402–1474) ва бошқалар ҳозирги замон ҳисоблаш тизимини кашф этдилар, манфий ва иррационал сонлар билан ишлаш йўллари, илдиз чиқариш, квадрат тенгламаларни ечиш усуллари, Ньютон биномининг умумий формуласини топдилар.

Астрономия фанинг буюк дарғаларидан бири – **Мирзо Улуғбек (1394-1449)** жаҳон илм-фанига беқиёс хисса қўшган, замонавий астрономия фанига асос солган олимдир.

Зеро, Мирзо Улуғбек атрофида тўпланган Самарқанд олимлари катта аҳамият берган энг муҳим илмий йўналишлардан бири астрономия фани эди. Ислондаги энг аввалги астрономик асарлар “Зиж” деб аталиб, улар асосан жадваллардан иборат бўлган. Улуғбекдан аввал ёзилган энг мукамал “зиж” лар Берунийнинг “Қонуни Масъудий” си ва Насриддин Тусийнинг 1256 йили ёзиб, Хулашхонга тақдим этган “Зижи Элхоний” асари эди.

Улуғбек илмий меросининг энг асосийси, маълум ва машҳури унинг “Зиж”и бўлиб, бу асар “Зижи Улуғбек”, “Зижи жадиди Гурагоний” деб ҳам аталади. “Зиж”дан ташқари унинг қаламига мансуб математик асари “Бир даража синусини аниқлаш ҳақида рисола”, астрономияга оид “Рисолайи Улуғбек” (ягона нусхаси

Ҳиндистонда, Алигарх университети кутубхонасида сақланади) ва тарихга доир “Тарихи арбаъ улус” (“Тўрт улус тарихи”) асаридир.

Энди “Зиж” нинг мазмуни ҳақида тўхталайлик. Асарнинг биринчи — “Таърих, яъни хронологиянинг маърифати” деб номланган мақоласи (китоби) етти бобдан иборат бўлиб, у эралар ва календар масалаларига бағишланган. Бу бобларда исломда қўлланиладиган асосий эра – ҳижрий эраси, суръёний-юноний эраси, “жалолӣ” эраси, хитой ва уйғур эраси, форсий-қадимий эраси ва бу эраларда келтирилган саналарни биридан бирига мослаштириб кўчириш ҳамда бу эралардаги машхур кунлар ҳақида баҳс юритилади. Бундан ташқари ушбу мақолада туркий мучал йиллари ҳақида ҳам муфассал баён этилади.

“Зиж”нинг учинчи мақоласи **13 бобдан** иборат бўлиб, фақат астрономия масалаларига бағишланган. Бунда Куёш, ой ва беш сайёранинг ҳаракатлари ҳақида баҳс юритилади. Асарда келтирилган жадвалларнинг аксарияти шу мақолага тааллуқлидир. Бу жадваллар орасида энг аҳамиятга эга бўлгани **13-бобда** келтирилган ва “Турғун юлдузларнинг узунлама ва кенглама бўйича ҳолатларини аниқлаш” деб аталган юлдузлар жадвалидир.

Улуғбекнинг “Зиж”и умуман олганда тўлиқ равишда ўрганилмаган ва бирор замонавий тилга тўла таржима этилмаган.

XIV-XV асрнинг риёзиёт ва фалакиёт илмининг буюк алломаларидан бири – **Ғиёсуддин ал-Коший (1380-1429)** риёзиёт комуси – “Мифтоҳ ал-ҳисоб” (“Ҳисоб калити”) асари билан Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларида, шунингдек, Марказий Осиёда машхур эди. Ушбу асарда системали равишда баён этилган ўнли касрлар таълимоти ал-Кошийнинг юқори илмий ютуқларидан бири эди. Коший ҳижрий 814 (1411-1412) йилда ал-Чағминийнинг “Фалакиёт ҳақида қисқартмалар” асари ва 1413 йилда эса XIII асрнинг иккинчи ярмидаги самарқандлик олим ва фалакиётчи Шамсуддин Муҳаммад Самарқандийнинг “Ашкол ат-таъсис фи-л-ҳандаса” (“Ҳандаса

илмида шакллар асоси”) геометрик рисоласига ўз шарҳларини тузиб чиққан. Кошийнинг Ҳирот ва айниқса Самарқанддаги илмий тадқиқотлари ва унинг математика ва астрономия соҳасида эришган ютуқлари Темурийлар даврида Хурсон ва Мовароуннаҳрда маданий ривожланиш ва турли юртлардан келган олимларнинг эркин илмий фаолияти учун кенг имкониятлар яратилганлигининг яна бир муҳим далилидир.

Шу ўринда қайд этиш лозимки, шу даврларда “**Ўз замонининг Батлимуси**” деб танилган **Али Қушчи (1403-1447)** (тўлиқ номи Алоуддин Али ибн Муҳаммад ал-Қушчи) XV асрда математика ва астрономия фанларида буюк илмий ишлари жаҳон фанида ҳозиргача кадрланади. Аллома Али Қушчи – Улуғбек, ал-Коший ва Қозизода ар-Румийларнинг шогирди. Румийнинг ўлимидан сўнг Самарқанд расадхонасини бошқарган, “Зижи Кўрағоний” яқун топишида иштирок этган.

Али Қушчининг қаламига мансуб асарлар қуйидагилардир:

1. “Рисола фи-л-ҳисоб” (“Ҳисоб ҳақида рисола”). Рисоланинг қўлёзмалари Ўзбекистон Фанлар Академияси Шарқшунослик институтида, Тожикистон пойтахти Душанбе шаҳридаги Фирдавсий номли кутубхонада, Санкт-Петербургда, Россия фанлар академияси кутубхонасида, Машҳаддаги имом Ризо кутубхонасида, Истамбулдаги (Туркия) Айя София кутубхонасида ва Оксфорд (Англия) университети кутубхонасида сақланади.

2. “Рисолаи кусур” (“Касрлар рисоласи”). Бу асар ҳам Самарқандда форс тилида 1426 йили ёзилган. Бу рисоланинг қиммати шундаки, унда Али Қушчи ўнлик касрлар тушунчасини ва ўнлик касрлар ёрдамида иррационал квадрат илдиз чиқариш усулини баён этади. Рисоланинг ягона нусхаси Санкт-Петербургдаги Шарқшунослик институтида сақланади.

3. “Рисола ал-фатҳия” (“Ғалаба рисоласи”). 1473 йили Истамбулда ёзилган ва астрономияга бағишланган. Асарнинг қўлёзмала-

ри Машҳадда имом Ризо кутубхонасида, Истамбулда Айя София кутубхонасида, Техрон университети кутубхонасида, Кембриж университети кутубхонасида, Британия музейида, Берлиндаги Германия давлат кутубхонасида, Деҳлидаги Ҳиндистон университети кутубхонасида ва Бомбей кутубхонасида сақланади.

4. “Рисола ал-Муҳаммадийя фи-л-ҳисоб” (“Ҳисоб ҳақида”). Асар арабий имлода ёзилган ҳисобга доир энг нодир асарлардан ҳисобланади. Унинг муҳим тарафларидан бири шундаки, унда биринчи марта “мусбат” ва “манфий” иборалари ҳозирги биз қўллаётган маънода ишлатилади. Рисоланинг икки қўлёзмаси Истамбулда Айя София кутубхонасида ва Лейден университети кутубхонасида сақланади.

5. “Рисола фи ҳалла аш-шакл ал-ҳилол” (“Ҳилолсимон шаклларни ўлчаш ҳақида рисола”). Арабий имлода ёзилган рисола, қўлёзмаси сақланмаган.

6. “Шарҳи Мифтоҳ ал-улуми Тафтазоний” (“Тафтазонийнинг “Мифтоҳ ал-улум”ининг шарҳи”). Форс тилида ёзилган рисола. Унга машҳур Қозизода Румий шарҳ ёзган. Биргина қўлёзмаси Машҳаддаги имом Ризо кутубхонасида сақланади.

7. “Рисола дар илми ҳайъат” (“Астрономия илми ҳақида рисола”). Рисолада Самарқанд мактаби олимларининг астрономия соҳасида эришган ютуқларидан гувоҳлик берувчи қатор маълумотлар мавжуд. Бу рисоланинг қўлёзмалари Ўзбекистон Республикаси ФА Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар фондида, Санкт-Петербургдаги оммавий кутубхонада, Париж миллий кутубхонасида, Машҳаддаги имом Ризо кутубхонасида, Оксфорд университети кутубхонасида, Британия музейида, Кембриж университети кутубхонасида, Берлинда Германия давлат кутубхонасида ва Истамбулда Айя София кутубхонасида сақланади.

8. “Шарҳи “Зижи Улуғбек” (“Улуғбек “Зиж”ига шарҳ”). Шарҳ ҳам “Зиж”нинг ўзи каби форс тилида ёзилган. Бу шарҳнинг

қўлёзмалари Техрон университети кутубхонасида, Лейден университети кутубхонасида, Париж Миллий кутубхонасида ҳамда Санкт-Петербург, Душанбе, Машҳад, Истамбул ва Англиядаги кутубхоналарда сақланади.

9. “Шарҳи рисолаи “Тухфаи шоҳия” (“Шоҳий тухфа” рисола-сининг шарҳи)”. Машҳур математик ва астроном Қутбиддин Шерозийнинг (вафоти 1311) рисоласига шарҳ, форсий тилда ёзилган. Қўлёзмалари Айя София, Оксфорд университети ва бошқа кутубхоналарда сақланади.

10. “Шарҳи рисолаи “Суллам ас-само” (“Суллам ас-само” рисоласига шарҳ)”. Бунда Али Қушчи ўзининг Самарқанддаги устодларидан бири бўлмиш Жамшид Кошийнинг “Суллам ас-само” номли астрономик рисоласига шарҳ берган. Қўлёзмалари Ғарбий Оврўпо ва Туркия кутубхоналарида сақланади.

11. “Хитойнома”. Бу рисолаи Али Қушчи 1438 йили Улуғбек томонидан Хитойга элчиликка юборилганидан қайтганидан сўнг форс тилида ёзган. У ўзининг шахсий кузатишларига кўра Хитойнинг иқдими, табиати, хитойликларнинг урф-одатларини баён этган. Ундан ташқари бу асарда математика, география билан бирга олам харитаси ҳам келтирилган.

12. “Рисолаи мантиқ” — 1430 йили Самарқандда, форс тилида ёзилган рисола. Ягона қўлёзмаси Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академиясининг Шарқшунослик институтида сақланади.

13. “Шарҳи тажвиди Хожа” (“Хожа “Тажвиди”нинг шарҳи)”. Асар машҳур астроном, математик ва файласуф Хожа Насириддин Тусийнинг (1201—1274) фалсафага доир “Тажвид” номли асарига шарҳдан иборат. Уни бўлажак олим 1417 йили Кермондалигида ёзган бўлиб, унинг қаламига мансуб илк асар эди. Асарнинг қўлёзмалари Британия музейида, Машҳаддаги имом Ризо кутубхонасида, Истамбулда Айя София кутубхонасида, Техрон университети кутубхонасида, Ўзбекистон Фанлар Академияси Шарқшунослик

институтида ва Санкт-Петербургдаги оммавий кутубхонада сақланади.

14. “Рисола ал-Муфрадийа”. Араб тилидаги рисола, мантикқа бағишланган. Ягона қўлёзма нусхаси Лейден кутубхонасида сақланади.

15. “Маҳбуб ул-ҳамойил фи кашфил масойил” (“Масалаларни ҳал қилишнинг маҳбуб бўлганлари ҳақида”). Рисола араб тилида ёзилган бўлиб, 20 бобдан иборат. Ҳар бир боб алоҳида фанга бағишланган. Биргина қўлёзмаси Техрон университети кутубхонасида сақланади.

16. “Рисола мутаъоллиқа би калимат ат-тавҳид” (“Тавҳид калимасига алоқадор рисола”). Араб тилида ёзилган илоҳиётга доир рисола. Қўлёзмалари Берлин, Рим ва бошқа шаҳарлардаги кутубхоналарда сақланади.

17. “Рисола татаъллақ би кунйа” (“Умумиятга алоқадор рисола”) араб тилида ёзилган фалсафий асардир.

18. “Рисола ал-истиорот”. Араб тилида ёзилган мантикқа доир рисола. Икки қўлёзмасидан бири Лейден университети кутубхонасида, иккинчиси Санкт-Петербург оммавий кутубхонасида сақланади.

19. “Шарҳ ар-рисола ал-Азудийа” (“Ал-Азудийа” рисоласига шарҳ). “Ал-Азудийа” рисоласи аслида Иззиддин ибн Абдурахим ибн Аҳмад Ижий (вафоти 1335) томонидан араб тилида ёзилган бўлиб, уни Али Қушчи шарҳлаган. У тилшуносликка мансубдир. Қўлёзмалари Лейден университети кутубхонасида, Санкт-Петербург оммавий кутубхонасида, Париж Миллий кутубхонасида, ЎзР ФА Шарқшунослик институтида, Истамбулда Айя София кутубхонасида ва Оксфорд университети кутубхонасида сақланади.

20. “Ал-унут ва заваҳир фи назмил жавоҳир” араб тилида ёзилган мантикий рисола. Айя София ва Лейден кутубхонасида икки қўлёзмаси сақланади.

21. “Рисола ал-муҷас фит-тибб” (“Тиббиётга мансуб мўъжаз рисола”). Араб тилида. Биргина қўлёзмаси Айя Сўфия кутубхонасида сақланади.

22. “Шарҳ рисола ал-фиқҳ” (“Фикҳ ҳақидаги рисоланинг шарҳи”). Бу асар исломдаги тўрт мазҳабдан бири бўлмиш “Имоми Аъзам” мазҳабиغا асос солган машҳур имом Абу Ханифа Нуъмон ибн Собит томонидан ёзилган “Ал-фиқҳ” рисоласига шарҳдир. Асар араб тилида ёзилган ва ислом ҳуқуқшунослигига тааллуқлидир. Қўлёзманинг биргина нусхаси Қозон университети кутубхонасида сақланади.

23. “Рисола фи ҳалл ал-мисол ал-ҳандаса” (“Геометрияга доир бир масаланинг ечилиши ҳақида рисола”). Араб тилида ёзилган бу асарда муаллиф айланага ўтказилган уринма ҳосил қилган бурчак ҳақида бир теоремани исботлайди.

Али Қушчининг бутун ҳаёти ва ижоди фан йўлида сарфланди. У ўз асарлари билан ва устози Улуғбек билан ҳамкорлиги туфайли ўз номини тарих саҳифаларига абадий киритди.

Мовароуннаҳрда шуҳрат қозонган улкан математик ва астрономлардан бири **Қозизода Румийдир** (1364-1436). Мовароуннаҳрда шуҳрат қозонган Қозизода Румийнинг қаламига мансуб асарлар қуйидагилардир:

1. “Рисола фи-л-ҳисоб” (“Ҳисоб ҳақида рисола”). Арифметикага доир араб тилида ёзилган рисола бўлиб, унда каср ва бутун сонларнинг ўнлик услубларидаги ҳисоби баён этилган. Рисола 1382 йили Бурсада ёзилган. Иккита қўлёзмаси Машҳадда имом Ризо кутубхонасида сақланади.

2. “Шарҳи мулаххис фи-л-ҳайъа” (“Астрономия ҳақида қисқача рисоланинг шарҳи”). Асар Маҳмуд ибн Муҳаммад ибн Умар ал-Хоразмий ал-Чағминийнинг (XIII аср) “Мулаххис фи-л-ҳайъа” номли асарига араб тилида ёзилган шарҳидан иборат. Шарҳ хижрий 1412 йили Улуғбек учун Самарқандда ёзилган. Рисоланинг 150 дан ортиқ қўлёзма нусхалари дунёдаги турли кутубхоналарда сақланади.

3. “Шарҳи ашкол ат-таъсис”. Бу рисола XV асрда яшаган математик Шамсиддин Самарқандийнинг “Ашкол ат-таъсис”

(“Асосланган жумлалар”) номли геометрияга доир рисоласига арабчада ёзилган шарҳидир. Бу ҳам 1412 йили Самарқандда Улуғбек учун ёзилган. Бу рисоланинг ҳам 70 дан ортиқ қўлёзмалари бўлиб, турли кутубхоналарда мавжуддир.

4. “Рисола ал-жайб” (“Синус ҳақида рисола”). Бу рисолада бир даражанинг синусини аниқлашнинг янги бир усули баён этилган, араб тилида Самарқандда ёзилган. Унинг икки қўлёзмаси Истамбулда Султон Муҳаммад кутубхонасида сақланади.

5. “Дар баёни истироҳати жайби йак даража” (“Бир даража синусини аниқлаш усулининг баёни ҳақида”). Бу рисола ҳам олдинги рисола мавзусига бағишланган ва форс тилида Самарқандда ёзилган.

6. “Дастур ал-амал ва тасҳиқ ал-жадвал” (“Амал дастури ва жадвалларини тузатиш”). Арабчада ёзилган ва Улуғбек “Зиҳ”идаги бир математик масаланинг шарҳига бағишланган. Биргина қўлёзмаси Тбилисида сақланади.

7. “Мисоха” (“Ўлчаш”). Араб тилида ёзилган, юзларни ўлчашга бағишланган рисола. Бир нусхаси Машҳадда Мавлавий кутубхонасида сақланади.

8. “Рисола фи-л-хайъа ва-л-хандаса” (“Астрономия ва геометрия ҳақидаги рисола”). Биргина нусхаси Туркиянинг Бурса шаҳрида сақланади.

9. “Шарҳ ат-Тазкира”. Насириддин Тусийнинг “Ат-Тазкира” номли араб тилидаги рисоласига шарҳ.

10. “Шарҳ Таҳрир ал-Мажистий” араб тилида ёзилган. Астрономияга доир рисола, икки қўлёзмаси Берлин ва Лондонда сақланади.

11. “Рисола фи илм ал-хайъа” (“Астрономия илми ҳақида рисола”). Биргина қўлёзмаси Санкт-Петербургда сақланади.

12. “Рисола фи рубъ ал-муҷайаб” (“Синус квадрат ҳақида рисола”). Араб тилида. Қўлёзмалари Санкт-Петербург, Машҳад ва Техрон кутубхоналарида сақланади.

13. “Лима кана ҳалла кавни нисба иртифаъ аъзам ал-жибол ила кутри ал-арз канисба субъ ард шаъира ила зираъ” (“Нима учун тоғларнинг энг баландининг Ер диаметрига нисбати арпа донининг бир газга нисбати каби эканлиги қабул қилингани”). Ер ўлчамига бағишланган араб тилидаги рисола. Биргина қўлёзмаси Берлинда сақланади.

14. “Рисола фи самий ал-қибла” (“Қибла азимути ҳақида рисола”). Қўлёзмаси Бурсада (Туркия) сақланади.

15. “Шарҳ хикмат ал-айн”. Ал-Қазвинийнинг “Ҳикмат ал-айн” номли рисоласига шарҳ, араб тилида. Қўлёзмалари Боғчасарой (Қрим), Берлин, Душанбе, Қозон, Қоҳира ва бошқа кўплаб шаҳарлардаги кугубхоналарда сақланади.

Улуғбек расадхонасининг етук намояндаларидан саналган ва Улуғбекдек буюк олимни тарбиялаган Қозизода Румий қоддириб кетган адабий-илмий мерос бугунги авлоднинг олтин мулки ҳисобланади. Лекин шуни ҳам таъкидлаб ўтиш жоизки, бу олимнинг қатор асарлари ўз тадқиқотчиларини ҳанузгача кутиб ётибди.

XIV–XV асрларда Марказий Осиёда мантиқ ва фалсафа фанлари билан шуғулланган йирик олимлар пайдо бўлди. Бу фанларнинг ривож, асосан икки йирик мутафаккир Саадиддин бин Умар Тафтазоний ва Мир Саййид Журжоний номлари билан боғлиқдир. Журжоний ва Тафтазонийлардан ташқари, Самарқандда ўша даврда Мавлоно Абдужаббор Хоразмий, Мавлоно Шамсиддин Мунший, Мавлоно Абдулла Лисон, Мавлоно Бадриддин Аҳмад, Мавлоно Нуғмониддин Хоразмий, Хожа Афзал, Жалол Ҳокий ва бошқа олимлар яшаб ижод этганлар. Ўз даврининг илғор ижтимоий ва ахлоқий фикрлари бадиий адабиётда, тасаввуф шеърлятида, назм ва насрда, ғазал ва рубоийларда муфассал баён қилина бошланди. Навоий, Жомий, Лутфий, Биноий, Қосими Анвар ва бошқаларнинг бадиий асарлари бой фалсафий ва ахлоқий мазмунга эгадир.

Бу даврда ахлоқ ва таълим-тарбия муаммоларига бағишланган махсус рисоалар пайдо бўлдики, уларнинг орасида Хусайн Воиз Кошифий ва Жалолиддин Давонийларнинг мероси алоҳида ўрин эгаллайди.

Темур ва Темурий шахзодалар ўз даври тарихини ёзиб қолдириш, Мовароуннаҳр ва Хуросоннинг мўғуллар зулмидан озод этилиши тарихини ўрганиш ва ёритишга катта эътибор бердилар. Низомиддин Шомий, Али Яздий, Абдураззоқ Самарқандий, Ҳофизи Абру, Натанзе, Фосих Хавофий, Муйиниддин Исфизорий, Мирхонд, Хондамир каби тарихчилар Темурийлар даври тарихини ёзиб қолдирдиларки, улар ёзиб қолдирган асарлар ҳозирда биз учун ўша давр ҳодисаларини, маданий юксалишини ўрганишда муҳим манба бўлиб хизмат қилиб келмоқда.

XVI – XVIII асрлар давомида адабиёт, шеърят билан бир қаторда тарихшунослик, фикҳ, фалсафа, хаттотлик илми каби соҳаларда ҳам ижобий ютуқлар қўлга киритилди.

Бу даврда айрим тарихий асарлар форс тилидан ўзбек тилига таржима этилди. Мирзо Ҳайдарнинг “Тарихи Рашидий”, Абдулла ибн Муҳаммаднинг “Зубдат ул-асрор” (“Асрлар қаймоғи”), Фазлуллоҳ ибн Рузбеххон Исфажонийнинг “Меҳмонномаи Бухоро” (“Бухоро меҳмони ҳақида китоб”), Ҳофиз Таниш Бухорийнинг Абдуллахон II даврининг тарихига бағишланган улкан асари “Шарафномаи шоҳий” (“Шоҳ шарафи ҳақида китоб”) ёки “Абдулланом” каби тарихий асарлар шулар жумласидандир. Бу асарларда ўша даврнинг мураккаб жараёнлари ўз ифодасини топган.

Шоир ва тарихчи Ҳофиз Таниш Бухорийнинг “Абдулланом” асари назм аралаш қофиялаштирилган насрда, форс тилида ёзилган бўлиб, асосан Шайбонийларнинг ўз давлатларини мустаҳкамлаш учун олиб борган курашлар тарихини, сиёсий-ижтимоий масалаларни ўз ичига қамраб олган катта асардир.

Тарихий асарлар далилий ашёларга бой бўлиш билан бирга айримларида тарихий ҳодисаларни умумлаштириш, улардан

хулосалар чиқариш кўзга ташланади. Бундай интилишлар сўнгги асрларда вужудга келган “Тарихи Муқимхоний” (“Муқимхон тарихи”), Маҳмуд ибн Валининг “Баҳр ул-асрор” (“Сирлар денгизи”), Мирмуҳаммад Амин ал-Бухорийнинг “Убайдуллонома” (“Убайдуллохон ҳақида китоб”), Муҳаммад Амин ибн Муҳаммад Замони Бухорийнинг “Муҳит ут-таворих”, Абдурахмон Толенинг “Тарихи Абулфайзхон” каби асарларида ҳам учрайди.

Тарихшунослик илмининг маълум даражада ривожини албатта бошқа ижтимоий фанларга ҳам ижобий таъсир кўрсатди. XVI – XVIII асрлар давомида ижтимоий-фалсафий фикр, фикршунослик соҳасида ҳам янгиликлар вужудга келди, ўз даврининг етук мутафаккирлари етишиб чиқди. Масалан, Бухорода катта эътиборига сазовор бўлган **Мирзажон Шерозийнинг** асосий илмий-маърифий фаолияти Мовароуннаҳрда ўтди. У турли мадрасаларда фалсафа, мантиқ, фикр илмларидан маърузалар ўқиш билан бирга ўтмиш мутафаккирлари Ибн Сино, Фахриддин Розий, Насриддин Тусий, Мир Саййид Журжоний, Давоний қабиларнинг турли рисолаларига шарҳ ва ҳошиялар ёзди.

Мирзажон Жалолиддин яна бир буюк аллома **Давонийнинг** бевосита шогирди бўлиб, ўзининг асосий илмий қизиқишларини фалсафий муаммоларни ҳал этишга қаратди. Унинг ҳошиялари билан бирга “Фи таърифил илм” (“Илмлар таърифи”), “Анмузаджул фунун” (“Санъатлар намуналари”), “Фи аксил мустафа” (“Акс эттириш ҳақида”) каби қатор рисолалари ҳам бизгача етиб келган, улар ЎзР ФА Беруний номи Шарқшунослик институтининг кўлёзмалар фондида сақланади.

ЎзР ФА Шарқшунослик институти фондида **20** дан ортиқ асари сақланаётган **Муҳаммад Шариф Бухорийнинг** (вафоти – 1697 йил) ижоди ҳам диққатга сазовордир. Ал-Мавлавий лақаби билан машҳур бўлган олим XVII асрдаги Мовароуннаҳр мутафаккирларининг ёрқин намояндаларидан биридир. У ўз ижодида ёлғиз фалсафага

оид билимнигина эмас, балки тарих, шеърят, ҳуқуқ, тилшунослик каби соҳаларни ҳам қамраб олган. Унинг бизгача 20дан ортиқ асари етиб келган ва улардан “Ар-рисола ад-давриййа” (“Даврийлик ҳақидаги рисола”) асари Бухорода ёзилган. Қўлёзмасининг бир нечта нусхалари мавжуд. Шулардан бири “Рисолату истилзами давр мин тасалсул” (“Даврийликнинг муттасилликка зарурий тобеълиги ҳақида”) рисоласидир.

Муҳаммад Шариф Бухорийнинг фалсафий асарлари сирасига Шарқда машҳур бўлган асарларга битилган ҳошиялар ҳам киради. Булардан бири “Ҳошиятун ала шарҳил ақоид ал-адудиййа” (“Адудиййа ақидалари шарҳига ҳошия”) асарига ёзилган ҳошиядир. Асл рисола муаллифи Адудиддин ал-Иджий номи билан танилган Адуд ал-миллат вад дин Абдурраҳмон ибн Аҳмад ибн Абдулғаффор ас-Сиддикий ал-Мутаразий аш-Шибанкорийдир. Сунний мазҳабдаги диний ақидалар ҳақидаги бу рисола муаллиф ўлимидан икки ҳафта олдин ҳижрий 13 рамазон 756 (1355 йил, 21 сентябр) йилда ёзилган.

XIV–XV асрларда фанларнинг кўп соҳалари: тиббиёт, риёзиёт, хандаса, жуғрофия, фалакиёт, тарих, мантик, адабиёт, фалсафа, ахлоқшунослик ва бошқа фанлар тараккий этди. Адабиёт ва адабиётшунослик юксалиб, шеърят, назм соҳасида ижод килувчи машҳур шоирлар етишиб чикди. Йирик шоирлар Давлатшоҳ Самарқандий, Саккокий, Бисотий Самарқандий, Жавҳарий, Хожа Сугдий Самарқандий, Мирзабек, Восифий, Ниёзийлар Самарқандда, Исмоил Бухорий, Ҳофиз Хоразмий, Яқиний, Ҳилолий, Гадоий, Атоий, Сухайлий, Ҳусайн Али Туфайлий, Биноий, Сайфий Бухорий, Мулло кабилар Мовароуннаҳр ва Хуросоннинг турли шаҳарларида яшаб, ижод этиб, бир қанча шеърий ва насрий асарлар яратдилар.

XVI–XVIII асрларда **табiiий-илмiiй фанлар** ўзларининг аввалги анъаналарини йўқота бошлади, уларнинг ривожига борган сари сусайиб борди. 1593 йилда **Амин Аҳмад Розийнинг** “Ҳафт иқлим” номли географик-биографик луғати, деярли шу йилларда

Мутрибийнинг “Тазкират уш-шуаро”сига илова этилган дунё харитаси вужудга келди. Айрим тарихий маълумотларда айтилишича бу даврларда тиббиёт соҳасида қатор амалий ишлар, турли табиблар, кўз дўхтирлари, синган суякларни тузатувчилар фаол иш олиб борган (Султон Али деган табиб “Табобат бўйича қўлланма” ёзиб қолдирган), йирик шаҳарларда касалхоналар мавжуд бўлган.

БУЮК АДИБ ВА
МУТАФАККИРЛАРИМИЗНИНГ
АДАБИЙ МЕРОСИ ҲАҚИДА

Жаҳон сўз санъатининг забардаст намояндаларидан бири, йирик мутафаккир **Фаридиддин Аттор** (1145-1221) жуда сермахсул шоир бўлиб, ундан **50** минг байт шеърӣ асар қолган. Шоирнинг шеърӣ девони, “Мухторнома” рубоӣлар тўплами, “Мантиқ ут-тайр”, “Хусравнома”, “Асрорнома”, “Илоҳӣнома”, “Мусибатнома”, “Булбулнома”, “Уштурнома”, “Жавҳар уз-зоғ” дostonлари ва “Тазкират ул-авлиё” тазкираси айниқса машҳур.

Аттор асарлари, асосан, тасаввуф ҳақиқатлари баёнига бағишланган. Шунинг учун ҳам унинг тасаввуф адабиётидаги мақоми юксак. Мутасаввиф шоир бўлганлиги учун Шўро даврида бизда Аттор ижодига мутлақо мурожаат қилинмаган. Мустақилликдан кейин Нажмиддин Комилов шоирнинг “Илоҳӣнома” маснавийсининг насрий таржимасини эълон қилди. Китобга Атторнинг ҳаёти ва ижодини ёритувчи, дунёқараши ва асарларининг моҳиятини очиб берувчи кириш ва сўнг сўзлар ҳам илова қилинган. Мирзо Кенжабек эса “Тазкират ул-авлиё” асарини туркчадан таржима қилиб, нашр эттирди.

Фаридиддин Аттор – форсий сўз санъатидаги забардаст рубоӣйнавислардан бири ҳисобланади: унинг “Мухторнома”си **5000** та рубоӣни ўз ичига олади. Албатта, уларнинг барчаси бизгача етиб келмаган.

Мавлоно Лутфуллоҳ Лутфӣ XIV – XV асрлардаги ўзбек мумтоз адабиётининг атоқли намояндаси бўлиб, ўзининг ўзбек ва

форс-тожик тилларидаги асарлари билан Мавлоно Лутфий “Малик ал-калом”, яъни “Сўз подшоси” унвони билан шуҳрат қозонди.

Мавлоно Лутфийдан бизгача салмоқли адабий мерос етиб келган бўлиб, унинг катта лирик асарлар ташкил қилади. Лутфийнинг лирикадаги серқирра ижоди ҳақида **Алишер Навоий** “Мажолис ун-нафоис” асарида қуйидагиларни ёзади: “Мавлоно Лутфий ўз замонасининг “Маликул-калом”и эрди. Туркий ва форсийда беназир эрди, аммо туркийда шуҳрати кўпроқ эрди ва туркча девони машхур”.

Шоирнинг форсий тилдаги асарларини тўплаб девон тузгани бизга маълум бўлмаса-да, унинг бу тилда ҳам катта маҳорат билан ижод қилинганлигини замондошлари муносиб баҳолаган эдилар. Лутфийнинг адабий мероси орасида дostonлар алоҳида ўрин эгаллайди. Шулардан бири 1411 йилга яратилган “Гул ва Наврўз” дostonидир.

Алишер Навоий “Мажолис ун-нафоис”да Лутфийнинг бизгача етиб келмаган “Зафарнома” деб номланган дostonи тўғрисида шохидлик беради ва шундай ёзади: “Мавлононинг “Зафарнома” таржимасида ўн минг байтдан ортиқроқ маснавийси бор. Баёзга ёзмоғони учун шуҳрат тутмади”. Лутфий ижодининг тадқиқотчилари юқорида қаламга олинаётган “Зафарнома” таржимасининг манбаи Шарафиддин Али Яздийнинг форс тилида яратилган Амир Темур ҳаётига оид “Зафарнома” асари эканлигини қайд этадилар. Шундай экан, Лутфий ўз даврида авлодлар учун ғоят аҳамиятли бўлган бир мавзуга қўл урган ва Али Яздийнинг тарих ва хотира услубида ёзилган асарининг туркий тилдаги поэтик намунасини яратган. Профессор **Е. Э. Бертельс**, шоир бу маснавийни Фирдавсийнинг “Шохнома”си услубидаги қаҳрамонлик асари сифатида режалаштирган бўлиши керак деб айтади. Лекин қандайдир сабабларга кўра шоир уни окқа кўчирмаган.

Шарқмаданияти тарихига оид манбаларда Лутфийнинг ахлоқ-одоб мавзуида “Машқун ул-ҳақойиқ” номи билан ҳам асар яратганлигини эсланади. Хўтанлик Мулла Исматулланинг “Тарихи мусикиюн”

асарида Лутфийнинг мусиқа тарихи билан ҳам шуғулланганлиги, куйлар басталаганлиги қайд этилади. Қарийб юз йил умр кўрган даҳо шоирнинг ижод қамрови ҳам ранг-баранг бўлганлиги, хусусан, бадиий адабиёт соҳасида кўп ишларга улгурганлиги шубҳасиздир.

Республикамизда Ўзбекистон Фанлар академияси Шарқшунослик институти, шунингдек, Қўлёзмалар институти фондларида Мавлоно Лутфий девонининг ўнлаб нодир нусхалари сақланади. Ушбу манбалар девоннинг Лондон ва Париж нусхалари билан қиёсий-танқидий ўрганилиб, шоирнинг қатор “Сайланма” нашрлари яратилди³⁴.

XV асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб Марказий Осиёда **фалакиёт ва риёзиёт** фанлари ривож топди. Улуғбек асос солган фалакиёт мактаби бунга ёрқин мисол бўлиб, бу мактабдан жуда кўп иқтидорли олимлар етишиб чикди. Улар Мансур Коший, Мирам Чалабий, Абдуали Биржандий, Али Қушчи, Ғиёсиддин Жамшид ва бошқалардир. Бу даврда тиббиёт илми ҳам ўзининг йирик намояндаларига эга эди. Самарқандга келиб ижод қилган табобат илмининг йирик вакилларида Бурҳониддин Нафис ибн Эваз ҳаким ал-Кирмоний Султон Али табиб Хуросоний, табиб Ҳусайн Жарроҳ шулар жумласидандир. Амир Темур асос солган Темурийлар салтанати даврида Мовароуннаҳрда бадиий адабиёт ҳам янги босқичга кўтарилди.

Ҳусайн Бойқаро ҳукмдорлиги давридаги адабий ҳаётга тўхталар экан, **Заҳириддин Муҳаммад Бобур** “Бобурнома”да: “Шуародин бу жамънинг саромад ва сардафтари Мавлоно Абдурахмон Жомий эди”, – деб ёзади³⁵. Бинобарин, фақат форсий адабиётнинг эмас, шу даврдаги ўзбек адабиётининг гуллаб-яшнашида ҳам **Абдурахмон Жомийнинг (1414-1492)** роли жуда катта бўлган.

Абдурахмон Жомийнинг “Ҳафт авранг”, Алишер Навоийнинг “Ҳамса”, “Ҳазойин ул-маоний” асарлари шу давр адабиётининг

³⁴ Мавлоно Лутфий. фил. ф.д. С. Эркинов. <https://ziyouz.uz/ilm-va-fan/tarix/manaviyat-yulduzlari/lutfiy-1366-1465/>

³⁵ “Бобурнома”, Тошкент, 1960, 241-саҳифа.

шоҳ асарлари эди. Жомий етти дostonдан иборат тўпламига “Ҳафт авранг” (“Етти тахт”) деб ном қўяр экан,

1480 йилдан 1485 йилнинг охирига қадар **Абдурахмон Жомий** ўзининг буюк “Ҳафт авранг”и таркибига кирган дostonларини яратиш устида иш олиб борди. Шарқ адабиётидаги хамсачилик анъаналари асосида ёзилган бу дostonлардан “Силсилатуз-заҳаб”, “Тухфат ул-аҳрор”, “Сухбат ул-аброр” ғоявий тематик жиҳатдан фалсафий-ахлоқий йўналишда, жанр эътибори билан панднома типига бўлиб, ўз даврининг энг долзарб масалаларига бағишланган эди. “Юсуф ва Зулайҳо”, “Лайли ва Мажнун”, “Саламон ва Абсол”, “Хирадномаи Искандарий” дostonларида эса шоир анъанавий сюжетларнинг янгича талқинларини берди.

Жомийнинг “Рисолайи аруз”, “Рисолайи муаммойи кабир”, “Рисолайи муаммойи сағир”, Рисолайи муаммойи мутаваассит”, “Рисолайи муаммойи манзум”, “Шарҳи байти Маснавий, “Шарҳи байти Хусрав”, “Шарҳи руббиёт”, “Рисолайи қофия” каби асарлари Шарқ адабиёти тарихини, унинг вазн, қофия ва шеър турлари билан боғлиқ назарий масалаларини ўрганишда ҳозирги кунга қадар ўз аҳамиятини йўқотмаган. Олимнинг фақат муаммо ҳақидагина 4 та назарий қўлланма яратгани ёки улуғ салафлари асарларининг мураккаб бир байтини изоҳлаш, тасаввуфнинг бирон атамасини ёритиш учун махсус рисоалар ёзгани унинг адабиёт тарихини ўрганишга жуда катта аҳамият берганини, ўзи бу соҳаларнинг ҳақиқий донишманди бўлганини кўрсатади.

Жомий “Нафаҳот ул-унс” асарини яратиш билан тасаввуф тарихини ўрганишга катта ҳисса қўшди. Унда **616** мутасаввуф ҳаёти ва фаолияти ҳақида маълумот берилган бўлиб, улардан **34** таси аёллардир. Жомий вафотидан кейин бу асарни Навоий маълум тўлдиришлар билан ўзбек тилига таржима қилиши бежиз эмас эди.

Қайд этиш жоизки, XV асрнинг иккинчи ярмидаги ижтимоий-сиёсий, илмий-маданий ва адабий ҳаётда юз берган ибратли

ҳодисатардан бири Навоий – Жомий муносабатларидир. Бу икки буюк зот ижод соҳасида халқпарварлик ва инсонпарварлик мавқеида туриш билан бирга халқ, давлат ишларида инсоф ва адолатни ёқлар эдилар.

Жомийнинг “Нафаҳот ул-унс”, “Лужжат ул-асрор”, “Ашиат ул-ламаот”, “Рисолаи мусиқий”, “Рисолаи муаммо” каби бир қанча асарлари Навоийнинг маслаҳати ва илтимоси билан ёзилган. Жомий ўз лирик шеърларини йиғиб, девон тузмоқчи бўлганда, Навоий маслаҳати билан учта девон тузади ва девонларнинг биринчисига “Фотихат уш-шабоб”, иккинчисига “Воситат ул-ишк”, учинчисига “Хотимат ул-ҳаёт” деб ном қўяди.

Бундан ташқари Жомий ўз даврининг энг буюк тилшуноси ҳам эди. У форс тили грамматикаси бўйича махсус шеърӣ ва насрий қўлланма ёзган. Араб тилини эса ўз она тилидек билган эди. У вақтда араб тили машҳур хоразмлик тилшунос олим **Ибн Ҳожибнинг** (1175 – 1249) “Ал-Қофия” китоби бўйича ўрганиларди. Шоирнинг суюкли фарзанди Зиёвуддин араб тилини шу дарслик бўйича ўқир экан, дарсни ўзлаштиришда катта қийинчилик сезади. Шунда Жомий унинг аҳволини тушуниб, 1492 йили, яъни умрининг охирларида “Ал-Қофия”га махсус шарҳ ёзади. Шундан сўнг Ибн Ҳожибнинг асари мактаб ва мадрасаларда шу шарҳ ёрдамида ўқитиладиган бўлади. Жомий “Шарҳи” эса “Шарҳи Мулло” номи билан шуҳрат қозонади.

Алишер Навоий (асл исми Низомиддин Мир Алишер) (1441-1501) – буюк ўзбек шоири, мутафаккир, давлат арбоби. Бутун турк дунёси Алишер Навоийни “**шамс ул-миллат**” – миллат куёши деб ҳамма даврларда эъзоз билан тилга олади. Бутун умрини туркий тил мавқеини кўтариш, туркий адабиёт имкониятларини дунёга тан олдириш, туркий давлатчилик асосларини мустаҳкамлашга, жамиятда ҳақиқат ва адолат мезонларини қарор топтиришга бағишлаган бобокалонимиз бу эътирофга тўла-тўқис муносиб ва ҳақлидир.

У ҳақидаги биографик маълумотлар, ёзмишларининг деярли барчаси тўлиқ сақланиб қолган. Халқ ичида бу зотнинг ҳаёти ва фаолияти билан боғлиқ ривоят ва афсоналар ҳам талайгина. Чунки одамлар ўзларига ва келгуси авлодга яшаш тарзи, қилмишлари ибрат, айтмиш ва ёзмиш сўзлари ҳақиқат бўлган зотлар тўғрисида ҳам ҳурмат, ҳам ҳикмат маъносида мана шундай оғзаки ижод намуналарини тўқиб оладилар.

Буюк шоир ва мутафаккир, атоқли давлат ва жамоат арбоби Алишер Навоийнинг бебаҳо ижодий-илмий мероси нафақат халқимиз, балки жаҳон адабиёти тарихида, миллий маданиятимиз ва адабий-эстетик тафаккуримиз ривожига алоҳида ўрин тутади.

Алишер Навоий ўз кўли билан биринчи девони “Бадойиул-бидоя” (“Бадийлик ибтидоси”)ни тузди. Бу девонга унинг ёшлик ва йигитлик пайтларида ёзган **800** дан ортиқ шеърлари жамланган бўлиб, шоир ижодий камолотининг биринчи босқичини акс эттиради.

Алишер Навоийга бағишланган тарихий ва илмий асарларда батафсил тавсиф қилинишича, 1469 – 1481 йиллар Алишер Навоийнинг ижтимоий ҳаёт ва ободончилик борасидаги энг фаол хизмат кўрсатган йиллари бўлган. Шоир 1481 йили “Вакфия” асарини ёзиб, унда ўзининг бинокорлик ва хайрия ишларига якун ясаб, ўз-ўзига ҳисоб берган.

Навоий деҳқончилик ишларини йўлга қўйиб, жуда яхши натижаларга эришган. Тарихчиларнинг ёзишича, Навоийнинг бир кунлик даромади 18 минг шоҳрухий динор миқдорида эди. Улуғ Амир бу даромаднинг кўп қисмини хайрли ишларга сарф қилган. Тарихчи Хондамир Навоий қурган **52** работ, **20** ҳовуз, **16** кўприк, бир қанча тўғон, ариқ, ҳаммом, масжид-мадрасаларни эслайди. Навоий турли соҳа олимларига ҳомийлик қилиб, ўнлаб илмий рисолалар битилишига бевосита сабабчи бўлган.

1483 йилдан Алишер Навоий ўзининг буюк “Хамса” асарини ёзишга киришди ва уни уч йилда тугаллади. Беш дostonни ўз

ичига олган бу улкан бадиий қомус **50** минг мисрадан ошиқ бўлиб, Навоийнинг барча шеърӣй меросини деярли ярмини ташкил қилади. “Хамса” – Алишер Навоӣй ижодининг қалбидир.

Форс тилидаги биринчи “Хамса” буюк шоир Низомӣй Ганжавӣй (1141–1209) томонидан яратилди. Шоир ҳеч бир ўринда ўзининг “Хамса” ёзганлигини қайд этмайди. Низомӣй вафотидан 100 йил ўтиб, Ҳиндистонда туғилиб ўсган форсийзабон турк ўғлони Хусрав Деҳлавӣй Низомӣй “Хамса”сига биринчи бўлиб татаббу ёзади ва “хамсачилик” анъанасини бошлаб беради. Деҳлавӣй “Хамса”си Низомӣйга ажойиб шарҳ ва ундаги мазмунларнинг янгича талқини сифатида ўзининг ҳам, салафининг ҳам шуҳратини оламга ёйди.

Кейинги XIV–XV асрлар минтақа маънавияти “Хамса” анъанаси таъсирида ривож олди, шоирнинг салоҳияти ва иқтидори ҳеч бўлмаганида “Хамса”нинг бир достонига муносиб жавоб ёза билиш билан ўлчанадиган бўлди. Бу жаҳон маънавияти тарихида бетакрор ҳодисадир. Туркий адабиётда Қутб ва Ҳайдар Хоразмӣйлар бошлаб берган “хамсачилик” анъанаси ўзининг камолини Алишер Навоӣй ижодида топди.

Навоӣй ўз “Хамса”сини яратишга 1483 йилда киришган бўлса, ўнинг биринчи достони “Ҳайрат ул-аброр” (“Яхши кишиларнинг ҳайратланиши”)ни ўша йили ёзиб тугатди. 1484 йилда “Фарҳод ва Ширин”, “Лайли ва Мажнун”, “Сабъаи сайёр” (“Етти сайёр”), 1485 йилда “Садди Искандарӣй (“Искандар девори”) достонини поёнига етказди. Шоир ўз “Хамса”сига киритилган достонларда ўша давр учун муҳим бўлган муаммоларни қўйди, мутафаккир сифатида илғор қарашларни илгари сурди, ўзбек тилининг қудратини оламга намойиш этди.

Навоӣйнинг туркийча “Хамса”сининг яратилиши XV асрда Хуросон эли учун фавқулудда шодумонлик ва саодат сифатида қабул қилинди. Даврнинг икки қутби — маънавият пири Жомӣй ва

буюк султон Ҳусайн Бойқаронинг ҳайрати ва юксак эътирофи ушбу ҳақиқатга далилдир.

Навоий шу йиллар орасида иккинчи девони — “Наводир ун-нихоя” (“Беҳад нодирликлар”)ни тузишга киришди. Мутафаккир адиб тарихий ҳақиқатга ҳам муайян изчилликда ўз муносабатини биддириб ўтишни инсоф юзасидан лозим топди ва “Зубдат ут-таворих” (“Тарихлар қаймоғи”) асарини ёзиб тугатди.

Навоий 1492 йилда аруз илмига бағишланган “Мезон ул-авзон” (Вазнлар ўлчови”) рисоласи ёзилди ва шоир ўз лирик ижодини қайта тақсимлаб, янги девонлар мажмуи “Ҳазойин ул-маоний” (“Маънолар хазинаси”)ни яратиш ишига астойдил киришди. “Чор девон” номи билан шуҳрат қозонган бу буюк мажмуа **45** минг мисрага яқин турли жанрлардаги кичик ва ўрта ҳажмли шеърларни ўзида жамлаган бўлиб, “Ғаройиб ус-сиғар” (“Болалик ажойиботлари”), “Наводир уш-шабоб” (“Йигитлик даври нодирликлари”), “Бадойеъ ул-васат” (“Ўрта ёш кашфиётлари”), “Фавойид ул-кибор” (“Кексаликдаги фойдали мулоҳазалар”) номлари билан аталади. Бу тўрт жилдда **16** жанрга оид **3000** дан ортиқ шеър бўлиб, уларда **2600** ғазал, **210** китъа, **133** рубоий, **86** фард, **52** муаммо ва бошқалар мавжуд. “Ҳазойин ул-маоний”га олдинги икки алоҳида девондаги шеърларнинг деярли барчаси кирган бўлиб, кейин яратилган **1400** га яқин янги асарлар қўшилган.

Бу туркий тилда ёзилган асарлари, дostonлари, шеърларидан ташқари Навоий форс тилида ҳам **12** минг мисрадан ошиқ шеър, муаммо жанри ҳақида “Муфрадот” рисоласини, “Ситтайи зарурия”, “Фусули арбаа” туркум қиссаларини ёзди, “Фоний” тахаллуси билан алоҳида девон тузди. Ушбу асарлар Ҳоконий, Амир Ҳусрав, Саъдий, Ҳофиз, Камол Хўжандий, Жомий каби форс адабиётининг мумтоз намояндалари билан ижодий баҳсда туғилган бўлиб, ҳам бадий ифода, ҳам мазмуний теранликда салафлар билан тенг қудрат намойиш этади.

Навоий 1498 йилда “Лисон ут-тайр”, 1499 йилда “Муҳокамат ул-луғатайн”, 1500 йили “Маҳбуб ул-қулуб” асарларини ёзди. Бу уч асар буюк шоир ва мутафаккир ижодининг авж нуқталари эди. Адиб “Муҳокамат ул-луғатайн” да ўзининг бутун ижодий йўлини сарҳисоб қилиб, туркий тилдаги шеърятнинг қудратини таъкидлаган. Унда, жумладан, куйидаги маълумот бор: “Чун “Лисон ут-тайр” илҳоми била тараннум тузупмен, қуш тили ишорати била ҳақиқат асрорини мажоз суратида кўргузупмен”. Алишер Навоий гўдаклик чоғларидан тасаввуф шеърятининг устоди **Фаридиддин Аттор** яратган “Мантиқ ут-тайр” асарига меҳр қўйгани бизга маълум. Умрининг охирида ушбу асарга татаббу — жавоб ёзар экан, ўзининг шунгача ёзган барча асарларига фалсафий яқун ясайди. Аттор асари Борлиқнинг ягона моҳияти ҳақида, Ҳақ асрори ва инсон учун уни англаб етиш имкон даражаси ҳақида эди. “Лисон ут-тайр” мазмуни “Мантиқ ут-тайр”га зид ёки ундаги фикрларнинг такрори ҳам эмас, балки янги тарихий-маънавий босқичдаги шарҳи, талқинидир.

Ниҳоят Навоий охириги асари “Маҳбуб ул-қулуб” (“Кўнгишларнинг севгани”) рисоласида барча саволларга яна ўзи жавоб берган. Бу асар том маънода ижтимоий-фалсафий ва ахлоқий ғояларга тўлиқ бўлиб, XV асрда мавжуд бўлган барча ижтимоий тоифалар моҳияти муфассал очиб берилган, ижтимоий ва ахлоқий ҳодисаларнинг ўзаро боғлиқлиги, яхлитлиги ишонарли таъкидланган. Бу асар турли афоризм, мақол ва матнларга бой бўлиб, халқ орасида жуда кенг тарқалган.

Алишер Навоий ижодини ўрганиш, унинг илмий таҳлили бўйича сўнгги йилларда қатор таниқли тадқиқотчилар иш олиб бордилар ва бугунги кунда ҳам Навоийнинг мероси кўпгина олимларимизни илҳомлантириб келади. Ҳозирда мактаблар, хиёбонлар, кўчалар, буюк шоиримиз номи билан юритилади. Унинг номида Ўзбекистон Давлат мукофоти таъсис этилган.

Муҳаммад Солиҳ (1455-1535). Асли хоразмлик олим Муҳаммад Солиҳ XV аср охири XVI бошларида яшаб ижод этган шоирдир.

1455 йилда Хоразмда Амир Нурсайидбек оиласида туғилган. Муҳаммад Солиҳ қисқа умр кўриб, 1506 йилда Бухоро шахрида вафот қилган. У форс ва ўзбек тилларида шеърлар ёзган. Муҳаммад Солиҳ ўзининг “Шайбонийнома” асари билан ўша даврдаги ҳаётни реал ифодалаб берган. Бу асарда у реал шахсларнинг образини, тарихий жойларни, жанглар ва шахарларни тасвирлаган. У асар тарихий мавзуга бағишланган ва маснавий шаклида ёзилган дастлабки асарлардандир. Бу эса адабиётимиз тарихида тамоман янгилик эди. Шоир Шайбонихоннинг Самарқанд, Бухоро, Қарши, Хоразм вилоятларни босиб олишдаги вазиятини унинг оч қолган аҳолини ниҳоятда қийнашини акс эттира туриб хон ва султонларни қилган жонбозликларини яширмай ёзган. Бир томонлари ушбу асар реалистик жангнома поэма ҳисобланади. Унинг ўғли Мирзо Улуғбек ҳам шоир бўлган ва бир қанча шеърлар битган, падарини китобини кўпайтиришда алоҳида жонбозлик кўрсатган³⁶.

Муҳаммад Солиҳнинг “Шайбонийнома” асарида қарама қарши томонларда ҳаракатланаётган қўшин бошлиқлари, давлат арбоблари, қабилалар тўғрисида ва шу даврдаги ҳаракатдаги давлатлар (Фарғонадаги Бобур Мирзо, Шайбонийхон, Хуросон подшоҳи Ҳусайн Бойқаро, Эрон шоҳи Исмоил Сафавий)нинг ички ташқи сиёсатлари тўғрисида кўпгина маълумотларга эга бўламиз. “Шайбонийнома” асари шеърый услубда ёзилган бўлиб, унда Шайбонийхонни туғилганидан бошлаб, то 1505 йиллар орасида Дашти Қипчоқ, Мовароуннаҳр ҳамда Хоразмда рўй берган ижтимоий-сиёсий воқеалар ҳақида ҳикоя қилинади³⁷.

Достон **8880** мисра, **76** бобдан иборат. XV аср охири – XVI аср бошларидаги воқеалар акс этган бу асар тарихий, этнографик, географик, лингвистик жиҳатлардан ҳам, бадиийлигига кўра ҳам муҳим аҳамиятга эга. Достоннинг асл нусхаси топилган эмас, аммо

³⁶ <http://xorazmiy.uz> сайтидан олинди.

³⁷ Муҳаммад Солиҳ. Шайбонийнома. Т.: Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1989. –Б.9.

шоир ҳаётлигида Қосим котиб томонидан 1510 йилда кўчирилган қўлёзма нусхаси Венада сақланади. 1904 йилда Санкт-Петербургда (1904), Тошкентда (1961, 1989) нашр этилган.

Шарқшунос олим **Вамбери** Муҳаммад Солиҳнинг “Лайли ва Мажнун” номли туркча гўзал достони борлигини хабар берган, лекин у топилган эмас. “Қомус ул-аълом” ва “Ноз ва Ниёз” манзумаси Муҳаммад Солиҳга нисбат берилган, бироқ Нисорий “Музаққирӣ ахбоб”да унинг муаллифини Бақоӣ деб кўрсатади.

Ўзидан улкан илмий мерос қолдирган аждодларимиздан бири **Ҳусайн Воиз Кошифӣдир (1440-1505)**. Унинг ижоди дунёвий ва диний илмларнинг турли соҳаларини қамраб олганлиги билан аҳамиятли. Ҳусайн Воиз Кошифӣ асарлари, хусусан, унинг “Рашаҳот айну-л-ҳаёт” (“Ҳаёт булоғи томчилари”) рисоласида юксак фазилатларга эга бўлган инсонни тарбиялаш, ёшларни соғлом эътиқод ва маърифат орқали кенг фикр-мулоҳаза ва тафаккурга, пок ахлоққа тарғиб қилиш ғоялари ўз ифодасини топган.

Ҳозиргача Ҳусайн Воиз Кошифӣ ҳаёти ва ижоди, унинг илмий адабий-мероси ҳақида биронта ҳам йирик махсус тадқиқот йўқ. Университетимизда тайёрланган “Ҳаёт булоғи томчилари” илмий-оммабоп нашрга асарнинг Фанлар академиясининг Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти фондида сақланаётган ягона нодир қўлёзманинг нусхаси асос қилиб олинган. Ушбу нашр “Рашаҳот” асари матни бўйича ҳозирда Ўзбекистонда амалга оширилган ягона йирик ишдир.

Юртимиз ва хориж кутубхоналарида “Рашаҳот” асарининг манбашунослар назаридан четда қолиб келган 135 та нусхаси мавжуд. Асарнинг мазкур нусхалари тўлиқ тавсифланди ва илмий муомалага киритилди.

ЎзРФА Давлат адабиёт музейи фондида сақланаётган энг қадимий, ноёб қўлёзма “Рашаҳот” асарининг автограф нусхасини топишимиз эса, шубҳасиз, энг катта илмий аҳамиятга молик воқеа бўлди. Энди биз “Рашаҳот” асари матнини ва умуман ундаги маълумотлар билан

кейинги даврларда китобат қилинган асар нусхаларини мазкур автограф нусха асосида текшириб чиқиш имкониятига эгамиз.

Айни пайтда “Рашаҳот айну-л-ҳаёт” асарининг Тошкент ва хориж қўлёзма фондларидаги нусхаларининг матний тадқиқи устида иш олиб борилмоқда. Бундан қўзланган мақсад **135** та қўлёзма, **7** та тошбосма нусхаларининг араб, ўзбек ва усмоний-турк тилларидаги таржималарини қиёсий-текстологик тадқиқ этиш, тасаввуф манбаси сифатида мумтоз адабиётимиз тарихида тутган ўрнини ёритиб беришдан иборат.

Ҳозирги кунда Кошифий асарлари Париж, Лондон, Берлин, Санкт-Петербург, Москва каби шаҳарларда, Ирок, Туркия, Эрон, Афғонистон, Ҳиндистон, Бангладеш ва бошқашарқ мамлакатларининг кутубхоналарида сақланмоқда. Чет мамлакатларда Кошифий асарларига кизиқиш XVIII—XIX асрлардаёқ кучли бўлиб, Ғарбий Оврўпонинг Х. Г. Кин, М. Дуайт, Д. Д. Дональдсон, Э. Браун, А. А. Арберри, Э. С. Кеннеди, Э. Розенталь, Х. Массе, К. С. Ламбтон, Р. Леви, А. М. Шастери каби машҳур олимлари Марказий Осиё ва Эроннинг XIV—XV асрлардаги маданияти тарихини атрофлича ўрганишга ҳаракат қилганлар ва Кошифийнинг ижоди, меросига юқори баҳо берганлар.

Ахлоқ масалаларини ёритишда Кошифийнинг “Ахлоки Муҳсиний” (Ҳусайн Бойқаронинг ўғли — Абдулмуҳсин Мирзога бағишланган) асари энг машҳур ва муҳим аҳамият касб этади.

Кошифий вафотидан кейин ҳам кўпгина олимлар у ҳақдаги қимматли маълумотларни ўз асарларида ёзиб қолдирганлар. Жумладан, Ҳожи Халифанинг (ваф. 1067/1657) “Кашф аз-зунун ан асоми ал-кутуб ва-л-фунун” номли машҳур қомусий асари, Абдулҳай Лакхнавийнинг (ваф. 1304/1886–1887) “Фавоид ал-баҳия фи тарожим ал-ҳанафия” каби асарларида Кошифий илмий мероси ҳақида қисқа маълумотлар берилган³⁸.

³⁸ Ҳожи Халифа. Кашф аз-зунун ан асоми ал-кутуб ва-л-фунун. “Шарқ қўлёзмалари маркази” (бундан кейин қисқача – ШҚМ) тошбосмаси, № 15221/1. – 308-б. (бундан

Абдураззоқ Самарқандий (1413-1482) шеър, араб тили грамматикасига оид беназир рисоалар ёзган, лекин унинг бизгача етиб келган ягона тарихий асари — “Матлаъи саъдайн ва мажмаъи баҳрайн” (“Икки саодатли юлдузнинг чиқиши ва икки денгизнинг кўшилиш жойи”)дир. Асар форс тилида ёзилган бўлиб, икки жилдни ташкил этади.

“Матлаъи саъдайн”нинг биринчи жилдида қисқа тарзда Чингизхон авлодидан бўлган Эрон ҳукмдори Абу Саъид (1316—1335) ҳақида сўзлагач, сўнг соҳибқирон Амир Темур тарихи бошланади ва умуман 1304 йилдан 1405 йилгача Марказий Осиё, Афғонистон, Эрон, Озарбайжон, қисман Ҳиндистон ва бошқа мамлакатлар тарихига оид маълумотлар келтирилади.

Иккинчи жилднинг сўз бошисида муаллиф Амир Темур авлодлари ҳақида сўзламоқчи эканлигини айтиб, воқеаларни Шохрухнинг Ҳиротда тахтга ўтирган вақтидан (март, 1405) бошлайди. Сўнг Шохрух вафоти (1447)дан кейин ҳукмронлик қилган Темурийлар: Мирзо Абулқосим Бобур, Султон Абу Саъид ва бошқа шахзодалардан сўзлаб бўлгач, Ҳусайн Бойқаронинг Ҳиротда Ёдгор Мирзони қатл этиб, иккинчи марта тахтга ўтириши ҳақидаги маълумотлар билан асарни тугатади.

Маълумки, “Матлаъи саъдайн”да кўпроқ сиёсий воқеалар баён этилган. Лекин шубҳасиз бирга Темурий ҳукмдорларнинг мамлакатни иқтисодий, маънавий ва маданий ҳаётида ўйнаган бунёдкорлик роли ҳам Абдураззоқ Самарқандийнинг диққат марказида бўлган. Шунинг учун ҳам XV асрнинг деярли уч чорагида Самарқанд ва Ҳирот шаҳарларидаги илм-фан, маданиятнинг юксаклиги ҳамда бу борада Мирзо Улуғбек, Мирзо Бойсунғур ва баъзи бошқа шахзодаларнинг фаолиятлари ҳам изчиллик билан ёритиб берилган.

кейин: Ҳожи Халифа. Кашф аз-зунун); Абдулҳай Лакҳнавий. Фавоид ал-баҳия фи тароҷим ал-ҳанафия. ШҚМ тошбосмаси, № 15482. – 324 варак; Абдуллоҳ ибн Муҳаммад Ориф. Табақот алмуфассирин ал-киром ва муаллафотихим. – Оренбург: Дин ва шариат, 1909. – 10-б. (Бундан кейин: Абдуллоҳ ибн Муҳаммад Ориф. Табақот ал-муфассирин).

“Матлаъи саъдайн”нинг форсча матни 1936 йили Лоҳурда (Покистон) матншунос олим Муҳаммад Шафе томонидан чоп этилган. Абдураззоқ Самарқандийнинг 1442—44 йиллардаги Ҳиндистон сафарномаси 1960 йили ўзбек тилида ва форсий танқидий матни билан, асарнинг 1405—1427 йиллар воқеалари (I жилд, 1-қисм) 1969 йили ўзбек тилида Тошкентда чоп этилди. 1992 йили эса “Матлаъи саъдайн”нинг шу қисмига киритилган Ғиёсиддин Наққошнинг Хитой сафари кундалиги ўзбек тилида чоп этилди. Асарнинг II жилд 2—3-қисмлари ҳам ўзбек тилидаги таржимаси амалга оширилган бўлса-да, ҳанузгача чоп этилгани йўқ.

Камолиддин Бехзод (1455 -1535) Ғарбда “Шарқ Рафаэли” деб тан олинган Бехзоддан бизга қадар ранг-баранг жанрларда кўплаб асарлар қолган. У Шарқ тасвирий санъатини жанр, мавзу, ғоявий йўналиши, тузилиши, ранглар таносиб, шакл ва воқеалар мутаносиблиги жиҳатдан янги таракқиёт чўққисига кўтаради; оддий ҳаётий воқеа-ҳодисалардан тортиб, машриқзаминда кенг ёйилган анъанавий лавҳалар асосида гўзал миниатюралар чизди, даҳо алломаларнинг шоҳ асарларини, тарих китобларини беади; замонасидаги буюк шахсларнинг аксини – портретини яратди.

Жумладан, у Низомий Ганжавий “Ҳамса”си, Амир Ҳисрав Деҳлавийнинг “Лайли ва Мажнун” (1492), Фаридиддин Атторнинг “Манتيкут тайр” (1494) асарларига ғоятда гўзал миниатюралар чизган.

Бу асарлар дoston ёки хикоятда тасвирланган воқеанинг мўъжаз бир тарзда ўзидамуҷассалаштиргани, қаҳрамонларнинг ҳар бири ўзига хос бир тарзда ифодаланганлиги билан киши диққатини ўзига тартади. Масалан, Низомийнинг “Ҳамса”сига чизилган “Лайли ва Мажнун мактабда” номли сураат ўзининг ҳар жиҳатдан мукамаллиги билан диққатга молик.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур (1483-1530) ўрта аср Шарқ маданияти, адабиёти ва шеъриятида ўзига хос ўрин эгаллаган адиб, шоир, олим бўлиш билан бирга йирик давлат арбоби ва саркарда

ҳамдир. Бобур кенг дунёқараши ва мукаммал ақл-заковати билан Ҳиндистонда Бобурийлар сулоласига асос солиб, бу мамлакат тарихида давлат арбоби сифатида номи қолган бўлса, сержило ўзбек тилида ёзилган “Бобурнома” асари билан жаҳоннинг машҳур тарихнавис олимлари қаторидан ҳам жой олди. Унинг нафис ғазал ва рубоийлари туркий шеъриятининг энг нодир дурдоналари бўлиб, “Мубаййин” (“Баён этилган”), “Хатти Бобурий”, “Ҳарб иши”, Аруз ҳақидаги рисоалари, Ислоҳ қонуншунослиги, шеърят ва тил назарияси соҳаларига муносиб ҳисса бўлиб қўшилди.

Бобораҳим Машраб (1640-1711) ҳаёти ва ижод йўли ҳақида маълумот берувчи тарихий манбалар кўп эмас. Унинг номи XVIII—XIX асрларда тузилган айрим тазкира ва тасаввуфий йўналишдаги асарларда (Муҳаммад Бадеъ Малехоннинг “Музаккир ул-асҳоб”, “Тазкираи Фаҳмий”, “Мусавваи Абдушшукур Зиё”, “Тазкираи авлиёи Мажзуб Намангоний”) зикр этилади. Аммо уларда шоир ҳаёти ва ижодий фаолияти ҳақида келтирилган маълумотлар ниҳоятда кам, узук-юлук ва бири-бирига зид. Машрабнинг қодирган адабий мероси хусусида ҳам аниқ маълумот берувчи манба йўқ. Унинг ўз асарларини тўплаб девон ёки бирор мажмуа тузганлиги маълум эмас. Фақат “Девони Машраб”, “Девонаи Машраб”, “Эшони Машраб”, “Ҳазрати шоҳ Машраб” номлари остида халқ орасида қўлёзма ва тошбосма шаклида жуда кенг тарқалган қиссалардагина (уларнинг ким томонидан ва қачон тузилганлиги аниқ белгиланган эмас) шоирнинг ҳаёт йўли ва ижодий фаолияти маълум тартиб ва изчиликда баён этилади, асарларидан намуналар келтирилади.

Нодира (1792-1842) Моҳларойим — Нодира XIX асрнинг биринчи ярмида яшаб, ижод этган машҳур шоира, давлат арбоби, маданият ва адабиёт ҳомийсидир. Шоира 1792 йили Андижон ҳокими Раҳмонқулбий оиласида таваллуд топди.

Моҳларойимдан бизгача ўзбек ва форс-тожик тилларида “Комила”, “Нодира” ва “Макнуна” таҳаллуслари билан яратилган лирик асарлардан иборат катта мерос етиб келган.

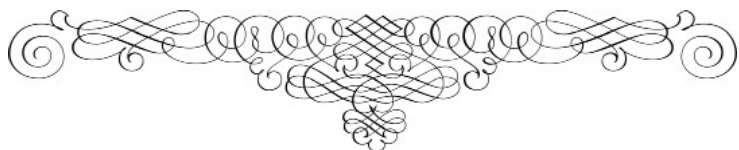
Абдулла Авлоний (1878-1934) XIX асрнинг иккинчи ярми XX асрнинг бошларида Туркистон (Марказий Осиё) ўлкасида педагогик фикрларнинг ривожланишида, халқ маорифи ишларини юксалтиришда илғор зиёлиларнинг хизматлари каттадир. Бунда жаҳид адабиётининг йирик вакили шоир, драматург, муаллим Абдулла Авлоний (1878-1934)нинг хизматлари кўп. У мактаблар очиб, шахсан ўзи муаллимлик қилиш билан бирга мактабларни дарсликлар билан таъминлаш ишига катта ҳисса қўшди. Унинг қаламига мансуб “Туркий Гулистон ёхуд ахлоқ”, “Биринчи муаллим”, “Иккинчи муаллим” “Мактаб Гулистони ” асарлари бир неча бор нашр этилди. Булар ичида “Туркий Гулистон ёхуд ахлоқ” асари ўзбек классик педагогикасининг ажойиб намунаси ҳисобланади.

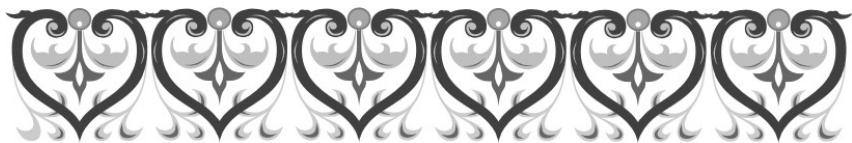
Биз, буюк аждодларимизнинг умумбашарий цивилизация ривожига қўшган беназир ҳиссасидан, умумбашарий кадрятлар, Шарқ фалсафаси, юксак ахлоқий-эстетик идеаллар, миллий анъаналарасосида тарбия мактабини бунёд этган мутафаккирларимиз бўлганидан фахрланамиз. Бизга бобокалонларимиздан динимиз, ўзбекона турмуш тарзимиз мерос қолган. Ана шунинг учун маънавий кадрятларга эътибор бериш, ёшларнинг мақсади ва орзу-умидларига муносиб гўзал ҳаёт барпо этиш жуда катта ижтимоий аҳамият касб этади.

**КИТОБ ЁЗИШ, ТЎПЛАШ, БЕЗАШ
СОҲАСИДАГИ МЕРОСИМИЗ ҲАҚИДА**

Хусусан, китоб ёзиш, тўплаш, безаш соҳасидаги анъаналар XVI—XVIII асрларда ҳам давом этгани, айрим хонлар махсус кутубхоналар яратгани ва унда кўплаб қўлёзмалар тўпланганлиги ҳақида маълумотлар сақлангандир. Масалан, шайбонийлардан Абдуллахон II, Абдулазизхонлар, аштархонийлардан Субҳонқулихон ўз саройларида — Бухорода катта кутубхоналар ташкил этганлар. Умуман китоб санъати, ҳуснихат — ҳаттотлик, миниатюра соҳасида муҳим ютуқлар қўлга киритилди. Бухоро мактаби фаол равишда ўзини танитди.

XIV асрдан бошлаб шаклланиб келган Бухородаги ҳуснихат ва миниатюра XVII—XVIII асрларга қадар Шарқда ўз етакчи мавқеини сақлаб келди ва бошқа мусулмон Шарқидаги бу санъат ривожига катта таъсир кўрсатди. XVI—XVII асрларда ижод этган машҳур ҳуснихат ва миниатюра ижодкорларидан Султон Али Машҳадий, Мир Али Хевравий, Маҳмуд ибн Исҳоқ аш-Шихобий, Абдулла, Муҳаммад Мурод Самарқандий, Дўст Муҳаммад Бухорий кабиларни кўрсатиб ўтиш мумкин. Дўст Муҳаммад Бухорий ҳуснихат назарияси бўйича махсус рисола ҳам ёзган. Хусусан, шу даврларда “Тарихи Абдулхайрхон” (“Абулхайрхон тарихи”), “Таворихи гузидаий нусратнома” (“Ғалаба ҳақида танланган тарихлар”), Алишер Навоий асарлари рўйхати кабиларнинг

чиройли кўчирмалари ва уларга ишланган миниатюралар ўз даври санъатининг олий намуналари ҳисобланади.

Мовароуннаҳр санъати, илм-фан, маданияти бу асрларда ҳам бошқа мусулмон Шарқи, Эрон, Туркия, Кошғар, Ҳиндистон каби мамлакатлар билан яқин алоқада бўлди, ўзаро таъсирда ривож топди. Бошқа ўлкалардан Мовароуннаҳрга турли зиёли, маданият арбоблари келиб ўз фаолиятини давом эттирганидек, Бухоро, Самарқанд каби турли шаҳарлардан чиққан олим, донишманд, санъат арбоблари бошқа мамлакатлардаги маданий оқимда иштирок этдилар.

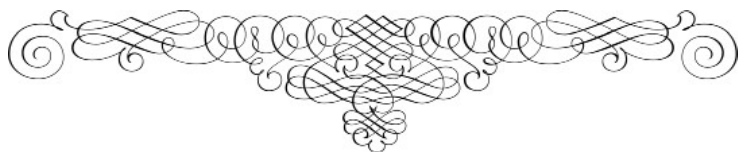
Китоб ёзиш, тўплаш, безаш соҳасида сўз кетар экан Камолиддин Бехзод (1455 -1535) қолдирган бебаҳо хазина ҳақида маълумот бериш ўта муҳимдир. Ғарбда “**Шарқ Рафаэли**” деб тан олинган Бехзоддан бизга қадар ранг-баранг жанрларда кўплаб асарлар қолган. У Шарқ тасвирий санъатини жанр, мавзу, ғоявий йўналиши, тузилиши, ранглар таносиби, шакл ва воқеалар мутаносиблиги жиҳатдан янги тараққиёт чўққисига кўтаради; оддий ҳаётий воқеа-ҳодисалардан тортиб, машриқзаминда кенг ёйилган анъанавий лавҳалар асосида гўзал миниатюралар чизди, даҳо алломаларнинг шоҳ асарларини, тарих китобларини беади; замонасидаги буюк шахсларнинг аксини – портретини яратди.

Жумладан, у Низомий Ганжавий “Хамса”си, Амир Ҳисрав Дехлавийнинг “Лайли ва Мажнун” (1492), Фаридиддин Атторнинг “Мантикут тайр” (1494) асарларига ғоятда гўзал миниатюралар чизган.

Бу асарлар дoston ёки хикоятда тасвирланган воқеанинг мўъжаз бир тарзда ўзидамуҷассалаштиргани, қаҳрамонларнинг ҳар бири ўзига хос бир тарзда ифодаланганлиги билан киши диққатини ўзига тартади. Масалан, Низомийнинг “Хамса”сига чизилган “Лайли ва Мажнун мактабда” номли сурат ўзининг ҳар жиҳатдан муқаммаллиги билан диққатга молик.

**XVII-XIX АСРЛАРДА МАМЛАКАТИМИЗ
ХУДУДИДАГИ ИЛМИЙ-МАЪРИФИЙ
ҲАЁТ ҲАҚИДА**

Х VII-XIX асрларда мамлакатимиз ҳудудида кўплаб мутафаккир шоир ва файласуфларнинг янги авлоди шаклланди.

Мазкур даврларда “Гўрўғли” достонлари туркуми ва “Тоҳир ва Зухра”, “Ошиқ Ғариб ва Шоҳсанам”, “Сайёдхон ва Ҳамро”, “Санобар”, “Юсуфбек ва Аҳмадбек”, “Баҳром ва Дилором” каби достонлар халқ орасида кенг тарқалди. Бу даврда Муҳаммад Юсуф Рожий, Бобожон Санойи, Худойберган Муҳркан, Муҳаммад Ризо Охунд ва бошқа хаттотлар ижод этди. Мунис ва Огаҳийларнинг тарихий асарлари “Фирдавс ул-иқбол”, “Риёз уд-давла”, “Зубдат ут-таворих”, “Гулшани давлат” ва бошқалар Хива хонлиги тарихини ўргатишга беқиёс қимматга эга. Муниснинг “Саводи таълим” асари ёшларни хаттотлик санъатини ўрганишларига бағишланган.

XVIII аср ўзбек адабиётининг йирик намояндаларидан бири Ҳувайдо эди. Унинг “Девони Ҳувайдо” куллийетидаги шеърларда инсонпарварлик ғоялари, севги, садоқат, ахлокий поклик тараннум этилган.

Масалан, XVII асрда яшаб ижод қилган **Турди Фароғий** ўзбек адабиёти тарихида ўзига хос мавқега эга бўлган шоир ва мутафаккирлардан биридир. Шоир ўз шеърларини кўп ҳолларда “Турди” номи, баъзан эса “Фароғий” тахаллуси билан ёзган. “Фароғ” Жиззах ҳудудидаги қишлоқлардан бирининг номи бўлиш эҳтимоли бор.

Турди Фароғийнинг адабий мероси 18 шеърдан иборат бўлиб, улардан 12 таси Шарқ шеърятининг ғазал, 5 таси мухаммас ва биттаси фард турига оиддир. 434 мисра ҳажмидаги бу мероснинг 165 мисраси Субҳонқулихон тўғрисидаги машхур ҳажвияни ташкил этади. бироқ шу мероси билан ҳам Турди ўзбек мумтоз адабиёти тарихидан муҳим ўрин эгаллагандир.

Бобораҳим Машраб (1640-1711) Наманганда камбағал косиб-бўзчи Валибобо оиласида дунёга келди. Бобораҳим Мулла Вали (Валибобо) ўғли Машраб ўз ижоди билан ўзбек адабиётида халқчиллик, ижтимоийлик ва дунёвийликнинг чуқурлашувида, жаҳолат ва бидъатга қарши кураш ғояларининг кучайишида, шеърят шакллариининг такомиллашуви ҳамда бадииятнинг камолга эришувида катта ўрин тутган сўз усталаридан биридир.

Бобораҳим Машраб ҳаёти ва ижод йўли ҳақида маълумот берувчи тарихий манбалар кўп эмас. Унинг номи XVIII—XIX асрларда тузилган айрим тазкира ва тасаввуфий йўналишдаги асарларда (Муҳаммад Бадеъ Малехоннинг “Музаккир ул-асҳоб”, “Тазкираи Фаҳмий”, “Мусавваи Абдушшукур Зиё”, “Тазкираи авлиёи Мажзуб Намангоний”) зикр этилади. Аммо уларда шоир ҳаёти ва ижодий фаолияти ҳақида келтирилган маълумотлар ниҳоятда кам, узук-юлуқ ва бири-бирига зид. Машрабнинг қоддирган адабий мероси хусусида ҳам аниқ маълумот берувчи манба йўқ. Унинг ўз асарларини тўплаб девон ёки бирор мажмуа тузганлиги маълум эмас. Фақат “Девони Машраб”, “Девонаи Машраб”, “Эшони Машраб”, “Ҳазрати шох Машраб” номлари остида халқ орасида қўлёзма ва тошбосма шаклида жуда кенг тарқалган қиссалардагина (уларнинг ким томонидан ва қачон тузилганлиги аниқ белгиланган эмас) шоирнинг ҳаёт йўли ва ижодий фаолияти маълум тартиб ва изчиликда баён этилади, асарларидан намуналар келтирилади.

Ўзбек адабиёти тарихида мумтоз ўринга эга бўлган **Жаҳон отин** – **Увайсий** XVIII аср охири XIX асрнинг биринчи ярмида яшаб

ижод этган машхур ўзбек шоирасидир. У Марғилон шахрининг Чилдухтарон маҳалласида, тахминан 1779 йилларда дунёга келган.

Шоиранинг 4 та девон тузганлиги маълум. Увайсий ижодининг ғоявий-бадий моҳиятидан ўзбек мумтоз адабиёти анъаналарини ижодий давом эттирганлиги кўриниб туради. Шоиранинг Навоий, Фузулий ғазалларига боғлаган кўплаб мухаммаслари ва назиралари, Бедил шеърларига издошлиги Увайсийнинг поэтик балоғатидан далолат беради. Шоира адабиётда тараққийпарвар намояналарнинг қарашлари асосида майдонга келган инсон тақдири, шахс эрки ва маърифатпарварлик ғояларида латиф ва дилкаш асарлар яратади, асарларида инсонни эъзозлаш, одамнинг табиат ва ҳаёт ноз-неъматларидан баҳраманд бўлишга ундаш, дўстлик, вафо ва садоқат каби ўзининг улуғвор ниятларини Қуръон оятлари, ҳадислар ва тасаввуфий талқинлар билан асослаган ҳолда ижодий баркамолликка эришди.

Увайсий асарлари ўзининг латиф мазмуни ва дилкаш бадийлиги билан даврлар оша мухлислар қалбига битмас-тутанмас эстетик завқ бағишлаб келмоқда. Улар халқ оммаси орасида кенг ёйилган, ҳофизлар, хонандалар томонидан мақом ва халқ оҳанглари билан ҳозиргача куйланиб келади.

Ўзбек мумтоз адабиётининг йирик намояналаридан бири **Муҳаммад Шариф Гулханий** истеъдодли шоир бўлган. Аммо миллий адабиётимиз тарихидан моҳир наср устаси, машхур “Зарбулмасал”нинг муаллифи сифатида фахрли ўрин олган. “Зарбулмасал”нинг муқаддимасида қайд этилишича, Гулханий бу асарни ёзишга Амир Умархоннинг тавсиясига кўра киришган. “Зарбулмасал” жиддий ижтимоий мазмунни мажоз йўли билан бадий ифодаловчи ахлоқий-дидактик ва танқидий-ҳажвий йўналишдаги асардир.

“Зарбулмасал”да етакчи мазмун билан мантиқан узвий боғланиб кетган ўндан ортиқ насрий ва назмий масала, қисса ва ҳикоятлар

мавжуд. Бу мўъжаз бадий асарлар, асосан, ахлоқий-таълимий йўналишда бўлиб, ҳалоллик, тўғрилиқ, олижаноблик, меҳр-муҳаббат, вафо ва садоқат ғояларини олға суради, ҳасислик, манманлик, бефаросатлик, жоҳиллик, сотқинлик каби салбий белгиларни қора-лайди. Хусусан, “Маймун билан Нажжор” ва “Тошбақа билан Чаён” каби масаллар юксак бадий маҳорат билан ёзилган.

“Зарбулмасал” ўзбек бадий насрининг энг етук намуналари қаторида фахрли ўрин олган. Ранг-баранг тасвирий воситалардан, жумладан, мураккаб саждан кенг фойдаланиб ёзилган бу асарнинг тили ниҳоятда ширадор, жозибали бўлиб, асарнинг чин маънода халқчил руҳ эгаллашида жуда катта хизмат қилган.

Огаҳий, Адо, Ғозий, Маҳзуна, Махмур, Маъдан, Дилшод, Баҳринисо, Мунтазир, Нусрат каби адибларнинг асарларида хонлар саройи ҳаётидан тортиб, оддий халқнинг кундалиқ турмуши, қийинчиликлари, халқ орасида вужудга келган норозиликлар, ахлоқ, инсонпарварлик, халқпарварлик масалалари ўз аксини топган. Бу адибларнинг кўплари Фазлийнинг “Мажмуат уш-шуаро”идан жой олгандир. Улар асосан ўзбек тилида, кўпинча икки тидда, ўзбек ва тожик тилларида ижод этганлар. Фазлийнинг ўзи ҳам ўзбек ва тожик тилларида ёзилган қатор шеърӣ асарларнинг муаллифидир. XIX асрнинг биринчи ярмида яшаб ижод этган, ўзининг ҳажвий халқчил руҳдаги шеърлари билан ном қозонган талантли шоирлардан бири Махмурдир.

Бу даврда Қўқон хонлигида тарих илми соҳасида ҳам қатор асарлар яратилди. Улар XIX аср Туркистон тарихини ўрганишда муҳим аҳамиятга эгадир. Хўжа Муҳаммад Ҳакимхонтўранинг “Мунтахаб ат-таворих” (“Тарихлардан сайланма”), Ашур Муҳаммад Хўқандийнинг “Тарихи Шохрухий” (“Шохрух тарихи”), Жунайд Мулла Аваз Муҳаммаднинг “Тарихи жаҳонномой” (“Жаҳонни кўрсатувчи тарих”), Эшон хўжа Қори Тошкандийнинг

“Хулосат ул-аҳвол” (“Аҳволлар хулосаси”), шунингдек, Муҳаммад Солиҳ Тошкандийнинг “Тарихи жадиди Тошканд” (“Тошкентнинг янги тарихи”), Мулла Олим Маҳдумнинг “Тарихи Туркистон” (“Туркистон тарихи”) каби китоблари шулар жумласидандир³⁹.

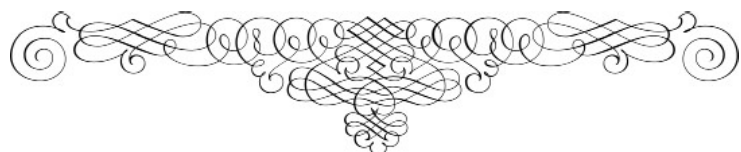
Маълумки, Ўзбекистонда яшаб ижод қилган, жаҳон тамаддуни раънақига беқийс ҳисса қўшган олиму уламоларимизни санаб адоғига етиб бўмайди. Шунда эса-да, биз баҳоли-қудрат сизларга буюк аждодлардан мерос бўлган илм-маърифат дурдоналари, маънавий-маданий мерос намуналари ҳақида умумий маълумот беришга ҳаракат қилдик.

³⁹ М. Хайруллаев “Марказий Осиёда IX-XX аср бошида маданият ривож тарихидан”

АЛЛОМАЛАР ВА УЛАРНИНГ ИЛМИЙ-
МАЪРИФИЙ ВА АДАБИЙ МЕРОС
НАМУНАЛАРИ РЎЙХАТИ ВА
АННОТАЦИЯСИ

АДИБ АҲМАД ЮГНАКИЙ

(VII аср)

Туркий адабиётнинг бизга маълум йирик намояндаси машҳур “Ҳибат ул-ҳақойиқ” асарининг муаллифи Аҳмад Югнакий бўлганлигини қайд этиш мумкин. Аҳмад Югнакий ҳақидаги маълумотларни биз XV асрга оид Алишер Навоий, Арслон хожа Тархон ва бошқалар ёзиб қолдирган маълумот ҳамда шоирнинг ўз ёзганларидан биламиз.

Манбаларда Аҳмаднинг туғилган жойи Югнак деб аталади. Бу номдаги қишлоқлар қадимги Самарқанд атрофи, Фарғона водийси ва Сирдарё бўйларида мавжуд бўлган.

“Ҳибат ул-ҳақойиқ” асари ёзилган даврда форсий ва туркий дostonлар учун умумий бўлган муайян шеърый шакл (яъни, аа, бб, вв усулида қофияланувчи маснавий шакли) ҳали-ҳануз мавжуд эмас эди.

“Ҳибат ул-ҳақойиқ” асари асосий қисмининг кейинги 4 – 7-боблари ҳам инсонларнинг юксак фазилатларини таърифлаш, нуқсонларини қоралашга бағишланган. Уларда саховат, қўли очиклик, тавозеъ, инсонларга меҳрли бўлиш, вафоли, шавкатли, ҳалим табиатли, кечирувчан, камтар бўлиш тарғиб қилинади, бахил ва очқўзлик, молпарастлик, ғазабнок ва такаббурлик, риёкорлик, бесабрлик, зулм ва зўравонлик, сафсатабозлик қаттиқ қораланади. Асар бошдан оёқ тавҳид эътиқодига таянади, муаллиф фикрлари Аллоҳ таолонинг муборақ оятлари, Расулulloҳ (САВ)нинг ҳикматли ҳадислари билан далилланади. Туркий тилда битилган шеърый матн орасида қатор оятлар, 20 дан ортиқ ҳадисларнинг асл арабий матни келтирилган, улар туркийда шеър воситасида шарҳ этилган. Асарда бошқа қадим туркий матнларга нисбатан арабий сўзларнинг кўп учраши ҳам Бағдод мактабининг таъсири бўлиши керак. Умумий олганда “Ҳибат ул-ҳақойиқ” тил жиҳатидан жуда қадимий, аммо асрлар давомида кўп кўчирилиб, котиблар томонидан тушуниш қийин жумлалар соддалаштирилган, кейинги асрлар тил унсurlари асарга анча таъсир кўрсатган.

Адиб Аҳмад Мовароунаҳр ва Хуросонда туркий элатлар маданиятини юксалтиришда катта хизмат қилди. XI—XII асрларда ижод этган Маҳмуд Кошғарий, Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Яссавий каби нафақат ўзбек халқи, балки бутун турк олами, ҳатто ислом минтақасининг буюк алломалари ижодига Адиб Аҳмаднинг таъсири бекиёсдир.

АБУ ИСО МУҲАММАД АТ-ТЕРМИЗИЙ (824-892)

Ат-Термизий қаламига мансуб асарларнинг аксарияти бизгача етиб келган. “Ал-жомий” (“Жаъмловчи”). “Аш-шамоил ан-насавийа” (“Пайғамбарнинг алоҳида фазилатлари”), “Ал-илал фи-л-ҳадийс” (“Ҳадислардаги оғишишлар”), “Рисола фи-л-хилоф ва-л-жадал” (“Ҳадислардаги ихтилоф ва баҳслар ҳақида рисола”), “Ат-тарих” (“Тарих”), “Китоб аз-зуҳд” (“Тақво ҳақида китоб”), “Китоб ул-асмо ва-л-қуна” (“Исмлар ва лақаблар ҳақида китоб”) каби асарлар шулар жумласига киради.

Ат-Термизийнинг асарлари ичида энг машҳури, шубҳасиз, “Ал-жомий” бўлиб, аввал эслатиб ўтганимиздек, пайғамбар алайҳиссаломга доир олтига ишончли ҳадислар тўпламларидан биридир. Ушбу асар илмий адабиёт ва манбаларда “Ал-жомий ал-кабир” (“Катта тўплам”), “Ал-жомий ус-саҳийҳ” (“Ишончли тўплам”), “Жомия́т-Термизий” (“Термизий тўплами”), “Сунан ат-Термизий” (“Термизий суннатлари”) номи билан ҳам аталиб, пайғамбар алайҳиссалом ҳаёти ва фаолиятига доир муҳим манбалардан ҳисобланади.

Ат-Термизийнинг машҳур таълифларидан яна бири “Аш-шамоил ан-набавийа” (“Пайғамбарнинг алоҳида фазилатлари”) бўлиб, баъзи манбаларда “Аш-шамоил фи шамоил ан-набий саллолоху алайҳи васаллам” номи билан ҳам келтирилган. Номидан ҳам кўриниб турибдики, бу асар пайғамбар алайҳиссаломнинг шахсий ҳаётлари, у кишининг суврат ва сийратлари, ажойиб фазилатлари, одатларига оид

408 ҳадиси шарифни ўз ичига қамраган манбадир. Бу ўринда шуни таъкидлаш керакки, пайғамбар алайҳиссаломнинг фазилатлари, одатлари ҳақидаги ҳадисларни тўплаш билан жуда кўп муҳаддислар шуғулланганлар ва бу хилдаги ҳадислар турли-туман китоблардан ўрин олган. Лекин ат-Термизий асарининг афзаллиги шундаки, у ҳадисларни мунтазам равишда тўплаб, муайян тартибга солган ва яхлит бир китоб ҳолига келтирган. Муҳаммад алайҳиссаломнинг ҳаётига доир муҳим манба сифатида “Аш-шамойл ан-набавийа” азаддан исломшунос олимлар, тадқиқотчиларнинг диққатини ўзига тортиб келди. Араб тилида ёзилган ушбу асарга бир қанча шарҳлар ҳам ёзилган. Шу билан бир қаторда ушбу асарнинг тили равон, услуби ғоятда оддийлигини ҳам қайд қилиб ўтиш ўринлидир. Асарнинг форс ва турк тилларига таржима қилиниши ҳам унга бўлган қизқишнинг катталигидан далолат беради.

“Аш-шамойл ан-набавийа”нинг биринчи қисмида келтирилган ҳадиси шарифлар пайғамбаримиз саллаллоҳу алайҳи васалламнинг суврат (ташқи қиёфа)ларига, иккинчи қисмида келтирилган ҳадиси шарифлар эса ички дунёларию ахлокий фазилатларини баён қилишга бағишланган.

“Аш-шамойл ан-набавийа”нинг XVI асрга оид бир қўлёзмаси Тошкентда, Мовароуннаҳр мусулмонлари идораси кутубхонасида сақланмоқда. 1980 йилда Тошкентдаги Диний бошқарма буюртмаси билан “Аш-шамойл ан-набавийа”нинг ушбу қўлёзмаси офсет услубида нашр этилган бўлиб, унга қисқача сўзбоши Ўрта Осиё ва Қозоғистон мусулмонлари Диний бошқармаси ҳайъатининг собиқ раиси, марҳум муфтий Зиёвуддинхон ибн Эшон Бобоҳон ҳазратлари томонидан ёзилган.

“Аш-шамойл ан-набавийа” сўнгги йилларда ҳам Тошкентда бир неча бор нашр этилди. Бундан ташқари алломанинг 1200 йиллик юбилеи (1990) муносабати билан газета ва журналларда у ҳақида кўплаб мақолалар чоп этилди.

МУСО АЛ-ХОРАЗМИЙ (780-850)

Буюк математик, астроном ва географ Муҳаммад ал-Хоразмий VIII асрнинг охири ва IX асрнинг биринчи ярмида яшаб ижод этди.

Хоразмий қаламига мансуб 20 дан ортиқ асарларнинг фақат 10 таси бизгача етиб келган. Булар “Алжабр ва ал-муқобала ҳисоби ҳақида қисқача китоб” — алгебраик асар, “Ҳинд ҳисоби ҳақида китоб” ёки “Қўшиш ва айриш ҳақида китоб” — арифметик асар, “Китоб сурат-ул-арз” — географияга оид асар. “Зиж”, “Астурлоб билан ишлаш ҳақида китоб”, “Астурлоб яшаш ҳақида китоб”, “Астурлоб ёрдамида азимутни аниқлаш ҳақида”, “Китоб ар-руҳома”, “Китоб ат-таърих”, “Яҳудийларнинг тақвими ва байрамларини аниқлаш ҳақида рисола”. Бу асарларнинг тўрттаси араб тилида, биттаси Фарғонийнинг асари таркибида, икkitаси лотинча таржимада сақланган ва қолган учтаси ҳали топилган эмас.

1. 2. Хоразмийнинг алгебраик рисоласининг тўлиқ номи — “Ал-китоб ал-мухтасар фи ҳисоб ал-жабр ва ал-муқобала”. Рисоланинг номидаги “ал-жабр” ва “ал-муқобала” сўзлари “тўлдириш” ва “рўпара қўйиш” — ўрта аср алгебрасининг икkitа асосий амалини англатади. “Алжабр” сўзи лотинча транскрипцияда “алгебра” бўлиб, Хоразмий асос солган янги фаннинг номи бўлиб қолди. Хоразмийнинг алгебраик рисоласи уч қисмдан иборат: 1) алгебраик қисм, бунинг охирида кичик бир бўлим — савдо муомаласидаги боб келтирилади; 2) геометрик қисм, алгебраик усул қўлланиб ўлчаш ҳақида; 3) васиятлар ҳақидаги қисм. Хоразмий уни алоҳида ном билан “Васиятлар китоби” деб атаган. Хоразмий ўз рисоласида ҳеч қандай белги келтирмайди ва мазмунни бутунлай сўз билан баён этади ва шакллар келтиради.

2. Хоразмийнинг энг йирик астрономик асари унинг “Зиж”идир. Олим мазкур фундаментал асарини 830 йил атрофида ёзган. Хоразмийнинг “Зиж”и 37 боб, 116 жадваддан иборат. Асарнинг

аввалги беш боби хронологияга бағишланган бўлиб, “тўфон”, “искандар”, “сафар” ва христиан эраларидаги саналарни ҳижрий эрага кўчириш қоидалари келтирилади. 6-бобда айлана — 12 буржга, бурж — 30 даражага, даража — 60 дақиқага, дақиқа — 60 сонияга ва ҳоказо майда бўлақларга бўлиниши баён этилади. 7—22-боблар Қуёш, Ой ва беш сайёранинг ҳаракатлари масаласига бағишланган. Бу бобларда Хоразмий қадимги ва илк ўрта аср ҳинд астрономик маълумотларидан, Эрон ва Юнон маълумотларидан мохирона фойдаланган ҳолда Птолемейнинг геомарказ системасига асосланиб, планеталар ҳаракатини баён этган. 23-боб тригонометрияга бағишланган, унда Хоразмий “текис” ва “аксланган синус” тушунчаларини киритади ва бу функциялар жадвалларини келтиради. 25-27-боблар математик географияга бағишланган. Бу ерда географик жойларнинг узунлик ва кенгликларини аниқлаш қоидалари келтирилади ва бу координатларнинг ўзгариши Қуёшнинг йиллик, кеча-кундузлик ҳаракатида эклиптик, экваториал координатларнинг ўзгариши билан боғликлиги кўрсатилади.

28-бобда Хоразмий яна тригонометрик масалаларга мурожаат қилади ва тангенс, котангенс тушунчаларини киритади ҳамда уларга мос жадвалларни келтиради. 29-бобда планеталар ҳаракатининг тезлиги аниқланади. 30-бобда Қуёш ва Ой кўринмас кулчаларининг ўлчами келтирилади. 31-32 ва 36-37-боблар мунажжимлик масалаларига бағишланган, 33-35-боблар Қуёш ва Ой тутилиши ва параллакс (ёритгичнинг кўриниш фарқи) масалаларига бағишланган.

АҲМАД ИБН МУҲАММАД АЛ-ФАРҒОНИЙ

(797-865)

Олимнинг тўлиқ исми Абул Аббос Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Касир ал-Фарғонийдир.

Фарғонийнинг асосий астрономик асари “Самовий ҳаракатлар ва умумий илми нужум китоби” (“Китоб ал-ҳаракат ас-самовийа ва

жавомий илман-нужум”) XII асрда Оврўпода лотин тилига икки марта ва XIII асрда бошқа Оврўпо тилларига ҳам таржима қилинганидан сўнг, унинг лотинлаштирилган номи “Алфраганус” шаклида Ғарбда бир неча аср давомида кенг тарқалади. Унинг бу китоби шу асрлар давомида Оврўпо университетларида астрономиядан асосий дарслик вазифасини ўтади. Ал-Фарғоний асарининг лотинча таржимаси биринчи марта 1493 йилда нашр этилган бўлиб, у энг қадимги нашр қилинган китоблардан ҳисобланади.

1669 йили машҳур Голланд математиги ва арабшуноси Якоб Голиус ал-Фарғоний асарининг арабча матнини янги лотинча таржимаси билан нашр этганидан сўнг, ал-Фарғоний ва унинг асарининг Оврўподаги шухрати янада ортди. Оврўпо Уйғониш даврининг буюк намояндаларидан бири бўлган машҳур олим Региомонтан XV асрда Австрия ва Италия университетларида астрономиядан маърузаларни ал-Фарғоний китобларидан ўқиган. Ал-Фарғоний номини Данте (XV аср) ва Шиллер (XVIII аср) ҳам эслаган. Оврўпо олимларидан Даламбр, Брокельман, Х. Зутер, И. Ю. Крачковский, А. П. Юшкевич ва Б. А. Розенфельдлар ал-Фарғонийнинг ижодини юқори баҳолаганлар.

Ҳозирги кунда ал-Фарғонийнинг саккиз асари маълум бўлиб, уларнинг ҳаммаси астрономияга алоқадор ва бирортаси ҳозирги замон тилларига таржима қилинмаган. Улар қуйидагилардир: юқорида тилга олинган асар, одатда уни “Астрономия асослари ҳақида китоб” номи билан ҳам аташади — қўлёзмалари дунё кутубхоналарининг деярли барчасида бор. “Астурлоб яшаш ҳақида китоб” — қўлёзмалари Берлин, Лондон, Машҳад, Париж ва Техрон кутубхоналарида, “Астурлоб билан амал қилиш ҳақида китоб” — биргина қўлёзмаси Рампурда (Ҳиндистон), “Ал-Фарғоний жадваллари” — қўлёзмаси Патнада (Ҳиндистон), “Ойнинг Ер остида ва устида бўлиш вақтларини аниқлаш ҳақида рисола” — қўлёзмаси Қоҳирада, “Етти иқлимни ҳисоблаш ҳақида” — қўлёзмалари Готада

ва Қоҳирада, “Қуёш соатини ясаш ҳақида китоб” — қўлёзмалари Ҳалаб ва Қоҳирада сақланади. “Ал-Хоразмий “Зиҳ”ининг назарий қарашларини асослаш” асари Беруний томонидан эслатилади, лекин қўлёзмаси топилмаган.

Ал-Фарғонийнинг бу рўйхат бошидаги икки асаридан бошқалари ҳали ҳеч ким томонидан ўрганилмаган. Шубҳасиз, улар ўрганилиб таҳлил қилиниши билан ал-Фарғоний ижодининг янги қирралари очилади ва олимнинг ўрта асрларда, ундан кейин Шарқ ва Ғарбда бу қадар машҳур бўлиши сабаблари ҳам аён бўлади. Айтганимиздек, мазкур асарларнинг биринчиси 1145 йилдан бошлаб лотин тилига бир неча марта таржима қилинган. Бу таржималарнинг барчасида ал-Фарғоний исми лотинчада “Алфраганус” шаклида ёзилиб, шу шаклда фанга абадий кириб қолди.

Ал-Фарғонийнинг бу асари астрономиядан энг содда дарслик бўлиб, унда мураккаб геометрик шакллар ва математик формулалар, ҳисоблашлар келтирилмаган. Бу эса астрономиядан бошланғич маълумотларни ўзлаштиришни анча осонлаштирган. Балки буюк Региомонтан асарнинг шу хусусиятини англаб, ўзининг университетлардаги маърузалари учун қўлланма сифатида ал-Фарғонийнинг ана шу асарини танлагандир.

АБУ НАСР АЛ-ФОРОБИЙ

(873-950 йй)

Форобий ўз замонаси илмларининг барча соҳасини мукаммал билганлиги ва бу илмлар ривожига катта ҳисса қўшганлиги, юнон фалсафасини шарҳлаб, дунёга кенг танитганлиги туфайли Шарқ мамлакатларида унинг номи улуғланиб, “Ал-Муаллим ас-соний” — “Иккинчи муаллим” (Аристотелдан кейин), “Шарқ Арастуси” деб юритилган.

Форобий асарларини мазмунига қараб қуйидаги гуруҳларга бўлиш мумкин:

1) фалсафанинг умумий масалаларига, яъни билимнинг умумий хусусиятлари, қонуниятлари ва турли категорияларига бағишланган асарлар: “Субстанция ҳақида сўз” (“Калом фи-л жавҳар”), “Масалалар манбаи” (“Уюнул масоил”), “Қонунлар ҳақида китоб” (“Китоб фи-л навомис”), “Фалак ҳаракатининг доимийлиги ҳақида” (“Китоб фи-л ҳаракат ал-фалака доиматун”) ва б.;

2) инсон билиш фаолиятининг фалсафий томонларига бағишланган, яъни билишнинг шакллари, босқичлари, усуллари ҳақидаги асарлар. Мантиқ (логика)нинг турли муаммоларига доир асарлари ҳам шунга киради: “Катталарнинг ақли ҳақида сўз” (“Калом фи-л ақл ал-Кабир”), “Ёшларнинг ақли ҳақида китоб” (“Китоб фил-ақл ас-сағир”), “Мантиқ ҳақида катта қисқартма китоб” (“Китоб ал-мухтасар ал-кабир фи-л мантиқ”), “Мантиққа кириш китоби” (“Китоб ал-мадҳал ила-л мантиқ”), “Исбот китоби” (“Китоб ал-бурхон”), “Силлогизм шартлари китоби” (“Китоб шароит ал-қиёс”), “Жон (руҳ)нинг моҳияти ҳақида рисола” (“Рисола фи моҳият ан-нафс”) ва б.;

3) фалсафа ва табиий фанларнинг фан сифатидаги мазмуни, тематикаси ҳақидаги асарлар: “Илмларнинг келиб чиқиши ва таснифи” (“Китоб фи ихсо ал-улум ва ат-таъриф”, қисқача номи “Ихсо ал-улум”), “Фалсафа тушунчасининг маъноси ҳақида сўз” (“Калом фи маъони исм ал-фалсафа”), “Фалсафани ўрганишдан олдин ни-мани билиш кераклиги ҳақида китоб” (“Китоб фи ашё аллати яхто-жу анталлама кабл ал-фалсафа”). “Фалсафага изоҳлар”. (“Таолиқ фи-л ҳикмат”) ва б.;

4) модданинг миқдори, фазовий ва ҳажмий муносабатларини ўрганишга бағишланган, яъни математика фанлари — арифметика, геометрия, астрономия ва музикага оид асарлар: “Ҳажм ва миқдор ҳақида сўз” (“Калом фи-л хийз ва-л миқдор”), “Фазо геометриясига кириш ҳақидаги қисқартма китоб” (“Китоб ал-мадҳал ила-л ҳан-дасат ал-вахмияти мухтасарсан”), “Астрология қоидалари ҳақида

мулоҳазаларни тўғрилаш усули ҳақида мақола” (“Мақола фи-л жи-хат аллаяти яссехху алайхо ал қавл би аҳком ан-нужум”), “Музыка ҳақида катта китоб” (“Китоб ул-муסיқа ал-кабир”), “Музыка ҳақида сўз” (“Калом фи-л мусикий”), “Ритмлар туркумлари ҳақида китоб” (“Китоб ул фи ихсо-ил-иқо”) ва б.;

5) модда хоссалари ва турларини, ноорганик табиатнинг, ҳайвонлар ва инсон организмнинг хусусиятларини ўрганувчи, яъни табиий фанлар — физика, кимё, оптика, медицина, биологияга бағишланган асарлар: “Физика усуллари ҳақида китоб” (“Китоб фи усул илм ат-табиат”), “Алкимё илмининг зарурлиги ва уни инкор этувчиларга раддия ҳақида мақола” (“Мақола фи вужуб саноат ал-кимё ва-р радд ала мубтилуҳо”), “Инсон аъзолари ҳақида рисола” (“Рисола фи аъзо ал-инсония”), “Ҳайвон аъзолари тўғрисида сўз” (“Калом фи аъзо ал-ҳайвон”) ва б.;

6) тилшунослик, шеърят, нотиклик санъати, хаттотликка оид асарлар: “Шеър ва қофиялар ҳақида сўз” (“Калом фи шеър ва-л қавофи”), “Риторика ҳақида китоб” (“Китоб фи-л хитоба”), “Луғатлар ҳақида китоб” (“Китоб фи-л луғат”), “Хаттотлик ҳақида китоб” (“Китоб фи санъат ал-китобат”) ва б.;

7) ижтимоий-сиёсий ҳаёт, давлатни бошқариш масалаларига, ахлоқ, тарбияга бағишланган, яъни ҳуқуқшунослик, этика, педагогикага доир асарлар: “Бахт-саодатга эришув йўллари ҳақида рисола” (“Рисола фи-т танбиҳ ала асбоб ас-саодат”), “Шаҳарни бошқариш” (“Ас-сиёсат ан-мадания”), “Уруш ва тинч турмуш ҳақида китоб” (“Китоб фи маойиш ва-л хуруб”), “Фазилатли хулқлар” (“Ас-сийрат ал-фазила”) ва б.

Форобийнинг табиий-илмий фанлар ҳақидаги қарашлари “Илмларнинг келиб чиқиши ва таснифи” асарида батафсил ёритилган. Китобда ўрта асрда маълум бўлган 30 дан ортиқ фаннинг таърифи, аҳамияти кўрсатиб берилади. Барча фанлар 5 гуруҳга ажратилади: 1) тил ҳақидаги илм (7 бўлим — грамматика,

орфография, шеърят); 2) мантиқ ва унинг бўлаклари; 3) математика (арифметика, геометрия, оптика, астрономия, музыка, оғирликлар ҳақидаги илм, механика); 4) табиатшунослик ва метафизика (8 бўлим — башорат қилиш, тиббиёт, алкимё); 5) шаҳар ҳақидаги фанлар — сиёсий илм, фикҳ, калом (этика, педагогика).

Фанларнинг бу таснифи ўз даврида илмий билимларни маълум тизимга солишнинг мукаммал шакли бўлиб, билимларнинг кейинга ривож учун катта аҳамиятга эга бўлди.

Форобий “Юлдузлар ҳақидаги қондаларда нима тўғри ва нима нотўғрилиги тўғрисида” рисоласида осмон жисмлари билан ердаги ҳодисалар ўртасидаги табиий алоқаларни, хусусан булутлар ва ёмғирлар пайдо бўлишининг Қуёш иссиқлиги таъсирида буғланишга сабабий боғлиқлигини ёки Ой тутилиши Ернинг Қуёш билан Ой ўртасига тушиб қолишига боғлиқ эканлигини кўрсатган эди. Бу билан у осмон жисмларига қараб “фол очувчилар”ни фол қилди. Форобий арзон металлларни қимматбаҳо металлларга айлантиришга уринувчиларни (қ. Алкимё) танқид қилиб, кимёга табиий илмларнинг бир қисми сифатида қаради. Форобий табиблик билан бевосита шуғулланмаган бўлса-да, назарий тиббиётни яхши билган. Унинг тиббий қарашлари “Инсон аъзолари ҳақида” рисоласида баён қилинган.

Борлиқнинг келиб чиқиши ҳақида Форобий таълимотида — мавжудот 4 унсур — тупроқ, сув, ҳаво, оловдан ташкил топади; осмон жисмлари ҳам шу унсурларнинг бирикувидан вужудга келади. Моддий жисмларнинг ўзаро фарқ қилишига сабаб, уларнинг ибтидосидаги унсурларнинг турлича бўлишидир: олов — иссиқлик сабаби; сув — совуқлик, намлик; тупроқ — қаттиқлик сабаби. Форобий бу-тун мавжудотни сабаб ва оқибат муносабатлари билан боғланган 6 даража (сабаб)га бўлади: Аллоҳ (ас-сабаб ал-аввал), осмон жинслари (ас-сабаб ас-соний), ақл (ал-ақл ал-фаол), жон (ан-нафс), шакл (ас-сурат), материя (ал-модда). Булардан Аллоҳ

– вужуди вожиб, яъни зарурий мавжудликдир, қолганлари эса — вужуди мумкин, яъни имконий мавжуд нарсалардир. Булар бир-бирлари билан сабабий боғланган.

Илм, билиш ва ақл ҳақидаги таълимот Форобий асарларида изчил ва мукаммал ишланган. Илм олиш масаласига у инсон моҳиятини тушунтириб беришнинг таркибий қисми сифатида қаради.

Форобий “Ақл маънолари ҳақида” рисоласида ақл масаласини чуқур талқин қилади. У ақл бир томондан, руҳий жараён, иккинчи томондан, ташқи таъсир — таълим-тарбиянинг натижаси эканлигини уқдиради. Форобий фикрича, ақл фақат инсонгагина хос бўлган туғма қувват — руҳий куч билан боғлиқ.

Форобий “Фозил шаҳар аҳолисининг маслағи” рисоласида жамият (“инсон жамоаси”)нинг келиб чиқиши ҳақида бундай ёзади: “Ҳар бир инсон табиятан шундай тузилганки, у яшаш ва олий даражадаги етукликка эришмоқ учун кўп нарсаларга муҳтож бўлади, у бир ўзи бундай нарсаларни қўлга кирита олмайди, уларга эга бўлиш учун инсонлар жамоасига эҳтиёж туғилади... Бундай жамоа аъзоларининг фаолияти бир бутун ҳолда, уларнинг ҳар бирига яшаш ва етукликка эришув учун зарур бўлган нарсаларни етказиб беради. Шунинг учун инсон шахслари кўпайдилар ва ернинг аҳоли яшайдиган қисмига ўрнашдилар, натижада инсон жамоаси вужудга келди”.

Форобий “Бахт-саодатга эришув йўллари ҳақида рисола”, “Бахт-саодатга эришув ҳақида рисола” асарларида ўзининг орзу қилган фозил жамиятини яна ҳам ёрқин тасвирлайди. “Давлатнинг вазифаси инсонларни бахт-саодатга олиб боришдир, — деб ёзади у, — бу эса илм ва яхши ахлоқ ёрдамида қўлга киритилади”. Форобий давлатни етук шахс (монархия), етук хислатларга эга бўлган бир неча шахслар (аристократия) ва сайланган шахслар (демократия) ёрдамида бошқариш шакллари қайд этади.

Таракқийпарвар инсоният Форобий ижодига ҳурмат билан қараб, унинг меросини чуқур ўрганади. Оврўпо олимларидан Б. М. Штрэншнейдер, Карра де Во, Т. У. Буур, Р. Хаммонд, Р. де Эрланже, Ф.

Детерици, Г. Фармер, Н. Ришар, Г. Лей, Шарқ олимларидан Нафисий, Умар Фаррух, Туркер, М. Маҳди ва бошқалар Форобий меросини ўрганишга муайян ҳисса қўшдилар. Кейинги йилларда унинг ижоди ва таълимотига бағишланган бир қанча тадқиқотлар, асарлар юзага келди.

АБУ МАНСУР МОТУРИДИЙ

(870-944)

Абу Мансур Мотуридий ҳазратлари айнан 870 йилда буюк ватандошимиз, ҳадис илмининг султони имом Бухорий ҳазратлари вафот топган йили азим Самарқанднинг Мотурид маҳалласида дунёга келади.

Абу Мансур Мотуридийнинг калом ва фикҳ илмлар соҳасидаги қарашлари унинг икки – “Китоб ат-Тавҳид” ва “Китоб таъвилот аҳл ас-сунна” номли асарларида баён этилган. Бу борадаги муҳим маълумотлар алломанинг вафотидан кейин мотуридия таълимотига бағишлаб яратилган қатор асарларда ҳам ўз аксини топган.

Ал-Мотуридий нафақат фикҳ, калом илмига оид, балки бошқа фанларга оид асарлар ҳам ёзган деб айтиш мумкин. ЎзР ФАнинг Беруний номидаги Шарқшунослик институти фондида сақланаётган ал-Мотуридийнинг овчиликка оид асари бунга далил бўлади. Бу асарнинг бир қўлёзма нусхаси “Рисола жонвор дорий” (“Жонворларга оид рисола”) деб номланган бўлиб, унда овчи қушларни боқиш ҳақида фикр юритилади. Бу асарда овчи бургутларнинг ҳар хил зотлари, уларнинг ташқи кўринишлари, озиқлантириш, овга яроқлилиги билан бир қаторда кўпайтириш, изи ва чаптиштириш усуллари каби масалалар ҳақида гап боради.

АБУ БАКР НАРШАХИЙ

(899-959)

Абу Бакр Наршахий — Марказий Осиё тарихнавислигининг илк қадимий дурдоналаридан бири бўлиши “Тарихи Бухоро” деб

шухрат топган нодир асарнинг муаллифидир. У ўз асарини 943—944 йилларда араб тилида ёзган.

“Бухоро тарихи”нинг ўзида ҳам бошқа тарихий манбаларда ҳам муаллифнинг ҳаёти ва фаолиятига дойр бирор кенгрок маълумот учрамайди. Фақат XIII аср муаллифи Самъонийнинг “Китоб ул-ансоб” асарида унинг тўла исми Абу Бақр Муҳаммад ибн Жаъфар ибн Закариё ибн Хаттоб ибн Шарик эканлиги ва у Бухоро аҳлидан (Наршах қишлоғидан) бўлиб, 286 ҳижрий (899 мелодий) йили таваллуд топган ва 348 (959) йили вафот этганлиги эслатилади.

Наршахийнинг бу китобида асосан Бухоро воҳасининг обод бўлиши, овчилик, балиқчилик ва деҳқончиликнинг касб этилиши, Нумижкат, Пойканд, Афшона, Варахша, Ромитон, Вардона каби қадимий қишлоқларнинг барпо бўлишидан тортиб, то Бухоро шаҳрининг қад кўтаришигача бўлган муҳим тарихий воқеалар тўғрисида ҳикоя қилинади. Китобда Марказий Осиёда араб халифалиги ҳукмронлигининг ўрнатилиши, Ислом динининг тарқатилиши, оташпарастлик ва у билан боғлиқ маданий ҳаётнинг инқирози, Муқанна — “Оқ кийимликлар” ҳаракати, Сомонийлар давридаги давлат идораси, маданий қурилишлар борасида турлитуман қизиқарли маълумотлар келтирилган; Бухоронинг иқтисодий-ижтимоий ва маданий ҳаётига, айниқса, пул муносабатларига, хирож йиғиш тизимига оид маълумотлар бор. “Бухоро тарихи”да ер-сув муносабатлари ҳақида сўзлар экан, Наршахий қадимги заминдорларни “деҳқонлар”, яъни “қишлоқҳокимлари”, зироатчиларни “кашоварзлар”, яъни “ер ҳайдовчи”—“қўшимчалар”, йирик ер эгаларига қарам қишлоқ аҳолисини “кадиварлар” номлари билан атайди. VIII—X асрларда Бухорода хунармандчилик ниҳоятда ривожланган бўлиб, ҳар бир қишлоқ ўз маҳсули билан шуҳрат топган.

Наршахийнинг “Бухоро тарихи” китоби биргина Бухоро тарихини эмас, балки бутун Марказий Осиё тарихини ўрганиш учун қимматли тарихий асардир (Китбонинг ўзбек тилидаги варианты илова

қилинади). Шу боис, Марказий Осиё халқ-ларининг VIII—XII асрларга бағишланган илмий тадқиқотларда Наршахий маълумотлари ва унинг ҳаммуаллифи, таржимони ва муҳаррири Абу Наср Аҳмад Қубовийнинг қўшимчалари XIX асрданок кенг фойдаланиб келинмоқда, асарнинг нусхалари дунё қўлёзмалар хазиналарида қўплаб учрайди. Биргини Ўзбекистан Республикаси Фанлар Академияси Беруний номидаги Шарқшунослик институтида 20 дан ортиқ нусха мавжуд.

АБУ БАКР ҚАФФОЛ ШОШИЙ (904-976)

Имом Абу Бакр Қаффол Шоший замондошлари “Ҳазрати Имом” деб улуғлаган бу зотжир. Абу Бакр Қаффол Шоший илмий меросида “Жавомий ал-калим” (“Ҳикматли иборалар тўплами”) асари етакчи ўрин эгаллайди. “Жавомий ал-калим” китоби Имом Абу Бакр Муҳаммад ибн Али ибн Исмоил Қаффол Шоший қаламига мансуб бўлиб, унда Расулуллоҳ (с.а.в.) ҳадислари тўпланган. Қаффол Шоший “Жавомий ал-калим” асарларининг хусусиятларини қўлёзмада куйидагича таърифлайди: “Бу китобимда Расулуллоҳ (с.а.в.) ҳадислари ичида эшитганлардан мингта сўз (калима) тўладим. Уларнинг тузилиши мураккабликдан холи, маънолари чигалликдан йироқ, пайғамбар инояти билан қўллабқувватланган ва тарбияланганлиги сабабли фасихларнинг фасоҳатидан ва балоғат аҳлининг балоғатидан устундур. Мен уларни ўзлаштириш ва эслаб қолиш мақсадида бири иккинчисининг кетидан келадиған, иснодлари олиб ташланган, сўзларнинг яқинлигига қўра бобларга бўлинган ҳолда келтирдим”.

АБУ РАЙХОН БЕРУНИЙ (973-1048 йй)

Хоразмда таваллуд топган бу мутафаккир, серкирра олим астрономия, тарих, тиббиёт, риёзиёт, жуғрофия, геодезия, метеорология, этнография, фалсафа, филологияга оид 150 га яқин асарлар яратган. Бу асарлар

Беруний номини жаҳонга таратди. Шунингдек, унинг хикоялар, шеърлар битганлиги ҳам маълум. Беруний ўрта асрда биринчи бўлиб глобус яратди. У араб, форс, ҳинд туркий тилларни мукаммал билган. Унинг “Фармоканазия”, “Геодезия”, “Ҳиндистон”, “Минерология”, “Маъсуд қонуни”, “қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар” асарлари ўзбек ва рус тилларига таржима қилинган.

Шарқшуносларнинг энг сўнги ҳисобига кўра, Беруний асарлари қуйидагича тақсимланади: астрономияга оид – 70 та; математикага оид – 20 та; географиягеодезияга оид – 12 та; картографияга оид – 4 та; иқлим ва об-ҳавога оид – 3 та; минералогияга оид – 3 та; фалсафага оид – 4 та; физикага оид – 1 та; доришуносликка оид – 2 та; тарих ва этнографияга оид – 15 та; адабиётга оид аслари эса 28 тадир.

Абу Райҳон Берунийнинг “Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар”, “Ҳиндистон”, “Минералогия”, “Сайдана”, “Қонуни Масъудий” каби асарлари билан ижтимоий-гуманитар фанлар ва табиатшунослик илмлари ривожини юқори босқичга кўтарди.

Берунийнинг “Осор ал-боқия” асарини 1957 йилда марҳум арабшунос олим М. А. Салье биринчи марта рус тилига таржима қилди. Милодий 1030 йили Беруний “Ҳиндистон” номи билан машҳур бўлган энг йирик асари ёзади. Бу асарни ёзилишига асосий сабаби Маҳмуд Ғазнавий (988-1030)нинг Ҳиндистонни бутунлай босиб олгани манбаларда кўрсатилади. Ушбу китоб (“Ҳиндларнинг ақлга сиғадиган ва сиғмайдиган таълимотларини аниқлаш”) номини англатади. Бу асар ҳақида Беруний “Менинг барча мақсадим, қолаверса, бутун қалбим, у фақат билим тарқатишга йўналтирилгандир, мен илм олиб баҳрланиш давридан ўтиб бўлдим ва энди илм тарқатишни ўзим учун улуғ бахт ҳисоблайман.

АБУ АЛИ ИБН СИНО

(980-1037 йил)

Ибн Сино таржимаи ҳолида Форобийнинг “Метафизика мақсадлари”, “Фусус ул-ҳикам” каби муҳим рисоаларини кунт

билан ўрганганлиги, улардан кенг фойдаланганлигини таъкидлаб ўтади.

Ибн Сино асарларининг умумий сони 450 дан ошади, лекин бизгача фақат 160 га яқин асари етиб келган, холос. Кўп рисоалари шахарма-шаҳар кўчиб юриш, феодал урушлари, сарой тўполонлари, турли фалокатлар туфайли йўқолиб кетган. Кўп манбаларда ибн Сино аввало табиб сифатида талқин этилади, ҳолбуки табобат унинг илмий соҳалари орасида энг муҳимларидан биридир, холос. Ибн Сино асарларининг асосий қисми Яқин ва Ўрта Шарқнинг ўша давр илмий тили ҳисобланган араб тилида, баъзилари форс тилида ёзилган. Унинг бизга маълум бўлган катта асари “Китоб уш-шифо” (“Шифо китоби”) 22 жилддан иборат бўлиб, 4 та катта бўлимини мантиқ, физика, математика, метафизикага доир масалалар эгаллаган. Унинг айрим қисмлари лотин тилига, Оврўподаги бошқа тилларга, шарқ тилларига, шунингдек, рус, ўзбек тилларига таржима килинган. 20 жилддан иборат бўлган “Китоб ул-инсоф” (“Инсоф китоби”) бизгача етиб келмаган, чунки Исфаҳондаги ёнғинда йўқолган. “Китоб ун-нажот” (“Нажот китоби”) 4 катта қисмдан — мантиқ, физика, математика, метафизикадан иборат, “Китоб лисон ул-араб” (“Араб тили китоби”) 10 жилдни ташкил этади. “Донишнома” форс тилида ёзилган бўлиб, 4 қисмни — мантиқ, физика, математика, метафизикани ўз ичига олади (Рус тилига таржима этилган, бир қисми ўзбек тилида босилган).

Ибн Сино асарлари ўрта асрларда Оврўпода илмий тил ҳисобланган лотин тилига, у орқали Оврўпонинг бошқа тилларига таржима этилган. Ибн Сино илмий рисоалардан ташқари, чуқур фалсафий мазмунли бадий образлар ва маълум воқеалар орқали ифода этувчи “Тайр қиссаси”, “Саломон ва Ибсол”, “Ҳайй ибн Яқзон” каби фалсафий қиссалар яратган.

Ибн Сино замонасининг етук шоири ҳам бўлган. У Шарқ, хусусан, форс поэзиясида рубоий жанрининг асосчиларидан бири бўлиб,

рубойилари ўзида чуқур фалсафий хулосаларни ифодалайди. Ибн Сино арабча китъалар ҳам ёзган (Унинг шеърӣй мероси қисман рус ва ўзбек тилларида нашр этилган). Ибн Сино табобат масалаларини оммабоп ҳолда назм билан изоҳловчи “Уржуза” номли тиббӣй асар яратди. Унинг Аристотель (Арасту) таълимоти хусусида Абу Райҳон Беруний билан ва ўзининг шогирди — озарбайжонлик мутафаккир Бахманёр билан ёзишмалари фан оламида машҳур. Айниқса, табобат, у билан боғлиқ ҳолда анатомия, психология, фармакология, терапия, хирургия, диагностика, гигиена каби илмлар ибн Сино ижодида бир қанча янги ихтиролар билан бойиди ва янги босқичга кўтарилди. Булардан ташқари, кимё, минералогия, астрономия, математика, ўсимлик дунёси, геологик жараёнларни ўрганиш соҳасида ҳам у янги-янги фикрларни олға сура олди. Ибн Синонинг тиббиёт соҳасидаги асарларидан “Китоб ал-қонун фит-тибб” (“Тиб қонунлари”), “Китоб ул-қуланж” (“Ичак санчиклари”), “Китоб ун-набз” (“Томир кўриш ҳақида китоб”), “Фуж ул-тиббӣйа жориа фи мажлисиҳ” (“Тиб ҳақида ҳикматли сўзлар”), “Тадбир ул-манзил” (“Турар жойнинг тузилиши”), “Фил-ҳиндубо” (“Сачратки ўсимлиги ҳақида”), “Рисола фи-дастур ит-тиббӣй” (“Тиббӣй кўрсатмалар ҳақида”) каби асарлари мавжуд. Унинг тиббиётга оид қомусӣй асари “Китоб ал-қонун фит-тибб” 5 мустақил катта асардан таркиб топган: уларнинг ҳар бири маълум соҳани изчил, ҳар томонлама ёритиб беради.

Биринчи китобда тиббиётнинг назарӣй асослари, унинг предмети, вазифалари, бўлим ва методлари, касалликнинг келиб чиқиш сабаблари, белгилари, соғлиқни сақлаш йўллари, киши анатомияси ҳақида мазмундор, аниқлиги билан кишини таажжубда қолдирувчи қисқача очерк, соғлиқни қандай сақлаш кераклиги ҳақидаги таълимот (кейинчалик гигиена деб номланган) баён этилади.

“Қонун”нинг бу китобини ҳозирги замон ички касалликлар пропедевтикаси дарслигига тенглаштириш мумкин.

“Қонун”нинг оддий дориларга бағишланган иккинчи китобида 800 га яқин дорининг хусусиятлари, уларни тайёрлаш ва

истеъмол қилиш усуллари баён этилган. Ибн Сино симоб, унинг бирикмаларини дори қилиб ишлатишни биринчи бўлиб тавсия этади, шаробни қувватга киритувчи, жароҳатларни тозаловчи дори сифатида ишлатади.

Учинчи китобда айрим органлар (ҳатто соч, тирноқлар)нинг касалликлари, уларни даволаш усуллари баён этилади, уни махсус патология дарслиги деб атаса ҳам бўлади. Бу китобда бош мия, нерв, кўз, қулок, бурун, томоқ, қорин, тиш, юрак, жигар, буйрак касалликлари батафсил таҳлил қилинади.

“Қонун”нинг тўртинчи китоби организмнинг умумий касалликларига бағишланган. Унда иситмалар, ўсмалар, уларнинг сабаби, хирургик касалликлар (суяк синиши, чиқиши, жароҳатланиш) ва уларни даволаш усуллари ҳар хил дорилардан заҳарланиш ва бунда кўриладиган чоралар тўғрисида маълумот берилади. Чечак, қизамиқ, мохов, тоун, вабо ва бошқа юкумли касалликлар тасвир этилади.

“Қонун”нинг бешинчи китобида мураккаб дориларнинг организмга таъсири, уларни тайёрлаш, истеъмол қилиш усуллари баён қилинган. Бу китоб доришунослик илмига — фармакологияга бағишланган.

Ибн Синонинг “Китоб уш-шифо” асарида турли тиббиёт имларига: ботаника, геология, минералогия, астрономия, математика, кимёга оид кўп маълумотлар келтирилади. Унинг тоғларнинг вужудга келиши, ер юзасининг даврлар ўтиши билан ўзгариб бориши, зилзиланинг сабаблари каби турли жараёнлар ҳақидаги фикрлари кейинчалик геология илмининг мустақил равишда ривож топишига катта таъсир кўрсатди. Айрим жойларнинг бир вақтлар денгиз бўлганлиги, шу сабабли қаттиқ қатламларда турли денгиз ҳайвонларининг излари сақланиб қолганлиги ҳақида ҳам турли мисоллар асосида фикр юритилади; метеоритлар, вулканлар ҳақида маълумотлар келтирилади. Минералогия илмининг ривожига ҳам ибн Синонинг хизмати катта.

У минералларни 4 гуруҳга ажратади: 1) тошлар; 2) эрийдиган жисм (метал)лар; 3) олтингугуртли ёнувчи жисмлар; 4) тузлар.

Ибн Сино “Рисолатун фи тақсим ал-мавжудот” асарида бутун борлиқни таркибий қисмларга бўлиб, бирма-бир санайди ва уларга таъриф бериб ўтади. Вужуди вожиб, вужуди мумкин, субстанция, акциденция, материя, шакл, ақл, унсур, жисм, қувват, сезиш, минерал, ҳайвон, нутқ, лисон каби категориялар бу рисолада қисқача таърифланади.

Жаҳон олимлари ибн Сино асарлари, унинг фаолияти тўғрисида кўпдан бери илмий тадқиқот ишларини олиб борадилар. Ҳозирда жаҳоннинг деярли барча йирик тилларида ибн Сино ҳақида асарлар яратилган.

НИЗОМУЛМУЛК

(Абу Али ал-Ҳасан ибн Али ибн Исҳоқ ат-Тусий 1018-1092)

Низомулмулк салжуқийлар давлатида вазир сифатида хизмат қилган йирик давлат арбоби ва тарихчи олим бўлиб, унинг “Сиёсатнома” асари 51 бобдан иборат. Унда давлат тизими, молиявий ҳисоб-китоб ишлари, қўшин тузулиши, мансаблар ва уларга амалдорларни тайинлаш тартиби, амалдорлар фаолияти муаммолари хусусида фикр юритилади. Асарда Ўзбекистон тарихига оид муҳим ва қимматли маълумотлар бор.

“Сиёсатнома”нинг форсчаси 1931, 1956 йиллари, французчаси 1893 йили, ингизчаси 1960 йили ҳамда русчаси 1949 йили чоп этилган. Китоб ўзбек тилига ҳам таржима қилинган .

МАҲМУД ИБН АЛ-ҲУСАЙН ИБН МУҲАММАД АЛ- КОШҒАРИЙ

(11-асрда яшаган. Туғилган ва вафот этган йили номаълум)

Маҳмуд Кошғарий туркшунослик илми ривожига катта ҳисса қўшган йирик мутафаккирдир. У Баласоғунда туғилди, шу ерда таҳсил кўрди. Мавжуд маълумотларга қараганда, Маҳмуд Кошғарий

илмнинг турли соҳалари, хусусан, араб ва турк тиллари, форс адабиёти билан шуғулланиб, уларни пухта эгаллаган эди. Айниқса, Маҳмуд Кошғарийнинг туркий тилларни ўрганишдаги хизмати беқиёсдир. У тил соҳасида ўзининг машҳур асарини ёзишдан олдин жуда катта ҳудудда яшаган туркий халқларнинг тили, урфодати, турмуш тарзи, касбкори, оғзаки ижоди ҳақида бир неча йиллар мобайнида маълумот тўплади.

Маҳмуд Кошғарий туркий тилларни ўрганишга бағишланган 2 та асар ёзиб қолдирган. Шулардан бири “Жавоҳируннаҳв фий луғотит турк” (Туркий тилларнинг наҳв (синтаксис) қоидалари) номи билан юритилган. Лекин бу асар шу вақтгача топилгани йўқ. Унинг бизгача етиб келган машҳур асари “Девону луғотит турк” (“Туркий сўзлар девони”), деб аталади. Асар туркий қабила ва халқларнинг тили, лексикаси, фонетикаси, морфология ва диалектологияси ҳақида бой материал беради.

“Девони луғотит турк” китоби фақат луғатшунослик, тилшуносликка бағишланган рисола бўлибгина қолмасдан, у ўша даврдаги ижтимоий-сиёсий ҳаёт тўғрисида ҳам маълумот беради. Девонга кирган қимматли ва ибратомуз ҳикматларда таълим-тарбия, хулқ-одоб, илм-фан тўғрисида қимматли фикрлар мавжуд.

Маҳмуд Кошғарий ўз китобида инсонларга яхшилик қилиш, ўзаро ҳурмат, меҳр-шафқатли бўлиш, ўзгаларга хайр-эҳсон қилиш каби фазилатлар ҳақида батафсил сўз юритади. У аввало яқинларга, айниқса, қариндош-уруғларга, қўни-қўшниларга яхшилик қилиш, сўнгра бошқаларга яхшилик қилиш лозимлигини уқтиради. “Халққа яхшилик қил, - дейди мутафаккир, - яхшиликни сув тагига ташласанг-да, сув устида кўрасан.”

Маҳмуд Кошғарий “Девону луғотит-турк” асарини яратиш учун туркий қабилалар яшайдиган қўплаб шаҳарлар ва қишлоқларни кезиб чиққан. 14 йиллик (тахминан 1057 йилдан 1071 йилгача)

сафари давомида кенг кўламли тарихий материалларни тўплади. Буюк олим ўз китобида 6800 дан зиёд туркий сўзни гуруҳлаштирди, (110 ҳудуд, кўл ва дарё, 40 элат ва қабила номлари), туркий тилда изоҳлар келтирди. Китобдан 242 та шеър, 262 та мақол ва матал ўрин олган. Ҳайратланарлиси шундаки, у қўллаган 875 та сўз, 60 та мақол ва матал бирон-бир ўзгаришсиз замонавий туркий тилимизга кириб келган.

ЮСУФ ХОС ҲОЖИБ

(тузилган йили тахминан 1020 йил)

Юсуф Хос Ҳожиб туркигўй шоир, мутафаккир, давлат арбоби. “Қутадғу билиг” достони муаллифи. Унинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида маълумотлар берувчи ягона манба ҳам “Қутадғу билиг” китобидир. Ушбу китобга кўра, у замонасининг барча асосий илмларини атрофлича ўрганган, араб ва форс тилларини мукаммал билган. Маҳмуд Кошғарий каби туркий тилнинг мавқеини ошириш, унинг маданий-адабий ҳаётдан ўзига муносиб ўрин эгаллаши учун курашган.

Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” (“Саодатга элтувчи билим”, 1069—70) асари исломий туркий адабиётни бошлабгина бермай, уни янги тараққиёт босқичига ҳам кўтарди. У нафақат туркий халқлар адабиёти анъаналари, балки қардош халқлар, жумладан, форсий адабиёт тажрибаларини ҳам ижодий ўзлаштирган ҳолда яратилган. “Шоҳнома” каби мутакориб вазнида ёзилган ва “Туркий Шоҳнома” номи билан шухрат қозонган (73 боб, 6520 байт ва тўртликлардан иборат).

“Қутадғу билиг” — 11-аср сўз санъатининг нодир намунаси бўлиб, унда ўз даврининг илғор ижтимоий-сиёсий, маънавий-ахлоқий масалалари бадий талқин қилинган, туркий халқлар тарихи, маданияти, илм-фани, урф-одат ва анъаналари, турмуш тарзи, кадриятлари хусусида батафсил маълумот берилган.

МАҲМУД АЗ-ЗАМАХШАРИЙ*(1075-1144)*

Алломанинг тўлиқ исми Абул Қосим Маҳмуд ибн Умар аз-Замахшарий бўлиб, у ҳижрий 467 йилнинг ражаб ойининг 27-куни (1075 йил 19 март) Хоразмнинг катта қасабаларидан бири — Замахшар қишлоғида таваллуд топди.

Буюк мутафаккир аз-Замахшарий араб грамматикаси, луғатшунослик, адабиёт, аруз илми, жуғрофия, тафсир, ҳадис ва фикҳга оид эллиқдан ортиқ асарлар яратган, уларнинг аксарияти бизгача етиб келган.

Араб тилшунослиги ва грамматикасининг турли томонларига оид асарлар аз-Замахшарий ижодида салмоқли ўрин эгаллайди. Жумладан, араб тили грамматикасига оид “Ал-Муфасссал” (1121 йил) номли асарини у Маккада яшаган пайтида, бир ярим йил давомида ёзган. “Ал-Муфасссал” араб тили нахву сарфини ўрганишда йирик қўлланма сифатида азалдан Шарқда ҳам, Ғарбда ҳам шуҳрат топган асарлардан ҳисобланади.

Аз-Замахшарий адабиёт, тафсир, ҳадис, фикҳ илмлари бўйича ҳам мукамал асарлар яратган.

Олимнинг “Асос ал-балоғ” (“Нотиклик асослари”) асари асосан луғатшуносликка бағишланган. Унда араб тилининг фасоҳати, мукамаллиги ҳақида сўз боради. Фикрни чиройли ибора ва сўзлар билан ифодалаш, сўз бойлигидан усталик билан фойдаланиш учун киши фасоҳат, балоғат илмларидан яхши хабардор бўлиши керак. Бунинг учун сўзни тўғри, ўз ўрнида ишлатиш, қоидага мувофиқ сўзлаш ва ёзиш ҳам керак бўлган. Бу асарда адабиётнинг асосий қисмлари, фразеологик сўз бирикмалари, уларни амалда тадбиқ этиш йўллари чуқур таҳлил қилинган.

Олимнинг аруз вазни ҳақида баҳс юритувчи “Ал-Кустос фил-аруз” (“Арузда ўлчов (мезон)”) асари муҳим манбалардан ҳисобланади. Алифбо тартибида йиғилган араб мақоллари,

масалларига бағишланган бошқа бир асарини “Ал-Мустақсо фил-амсол” (“Ниҳоясига етган масаллар”) деб атаган. “Мақомат” (“Мақомлар”) — эллик мақомдан иборат бўлиб, қофияли наср — сажъ услубининг нозик намуналарини ўзида мужассам этган муҳим асардир. “Девон уш-шеър” китоби ҳам диққатга сазовор асарлардан саналади. Аз-Замахшарийнинг “Навобиг ул-калим” (“Нозик иборалар”) асари эса араб луғатларини ўрганишга бағишланган юксак дид билан ёзилган. Бу асар дастлаб француз тилига таржима қилиниб, асл нусхаси билан биргаликда 1876 йили Парижда, 1870 йили Қоҳирада, 1884 йили Байрутда, 1896 йили эса Қозонда нашр этилган.

“Ал-Кашшоф”нинг Тошкентда, жумладан, Ўрта Осиё ва Қозоғистон мусулмонлари диния назоратининг кутубхонасида бир қанча қўлёзма нусхалари сақланади.

НОСИР ХИСРАВ

(1004-1088)

Носир Хисрав адабий, илмий, фалсафий, ҳикматий асар ва рисолаларини ўша давр анъанасига кўра, дарий ва араб тилларида яратди. Бизгача мутафаккирнинг иккита шеърлар девони (бири форсий, иккинчиси араб тилида), “Рушноинома”, “Саодатнома” маснавийлари, “Зодул-мусофирин”, “Хон-ул-ихвон”, “Дин важҳи”, “Бўстон ул-уқул”, “Жомеъ ул-ҳикматайн” каби маънавий-диний асарлари, тўқсон икки фалсафий, мантиқий саволларга жавоб усулида ёзилган насрий рисола ва машхур “Сафарнома” си етиб келган.

Носир Хисравнинг форс тилидаги шеърлар девони диний-мазҳабий, фалсафий, ижтимоий-ахлоқий ва ишқу ошиқлик баҳсига бағишланган қасида, ғазал, рубоий, фарз, қитъа сингари жанр намуналаридан иборатдир. Девондаги шеърлар 11000 байтни ташкил этади.

“Рушноинома” — ихчам маснавий бўлиб, 592 байтдан иборат. Асарда донишманднинг диний, фалсафий, маърифий, ижтимоий-ахлоқий қарашлари рангин мисраларда юксак шоирона назокат ила қуйланади.

“Саодатнома” уч юз байтдан иборат бўлиб, унда “Рушноинома” даги айрим масалалар такрорланган. Шунингдек, бир қатор фалсафий-ахлоқий муаммолар ўз ривожини топган.

АБДУХОЛИҚ ҒИЖДУВОНИЙ (1103-1179)

Абдухолиқ Ғиждувоний Ғиждувон шаҳрида таваллуд топган. Тасаввуф ва суфийлик маданиятига бағишлаб кўплаб асарлар ёзиб қолдирган. Хожа Абдухолиқ Ғиждувонийнинг орифона ўғит ва сабоклари асло эскирмайди. Ғиждувонийнинг рисолаларини, хусусан, “Васиятнома”, “Мақомоти Юсуф Ҳамадоний” номли асарларидаги маълумотлар ҳанузгача долзарбдир

ИМОМ УСТРУШАНИЙ (XII аср охири ва XIII)

Имом Уструшаний (Абул-Фатҳ Муҳаммад ибн Маҳмуд ибн Ҳусайн ибн Аҳмад Маждуддин ал-Уструшаний) Жиззахда туғилган.

У XII аср охири ва XIII асрнинг биринчи ярмида Мовароуннаҳрда яшаб, юксак илмий салоҳияти билан фикҳ илмининг ривожига муносиб ҳисса қўшган уструшаналикулуғ алломадир. Маждуддин Уструшаний фикҳ илми жадал ривожланган Қорахонийлар даврида Уструшанада таваллуд топган, фикҳ илмидан дастлабки сабоқни маҳаллий факихлардан ўрганган.

Ишончли қўлёзма манбаларга қараганда, Маҳмуд ва унинг ўғли Муҳаммад Уструшанийнинг устози Бурҳониддин Марғиноний ҳисобланади. Уструшанийлар шаклланган илмий муҳит асосан ҳанафий мазҳаби олимлари таъсирида бўлган. Энг муҳими, Имом

Уструшанийнинг нафақат “Жомиъ аҳком ас-сиғор” асари, балки “Китаб ал-фусул”, “Куррат ал-айнайн фи ислах ад-дорайн”, “ал-Фатово”, “ал-Куруд ва-д-дуйун” ва “Ал-Асьила вал-ажвиба” каби бошқа асарлари ҳам ўз даврида катта шуҳрат қозонган.

Маждуддин Уструшанийнинг “Жомиъ аҳком ас-сиғор” асари бундан саккиз юз йил аввал дунё тарихида бола ҳуқуқларига бағишлаб ёзилган илк ҳуқуқий манба эканини алоҳида қайд этиш даркор. Бундай нодир асар мавжуд эканининг ўзиёқ, фикримизча, олис тарихда юртимизда забардаст уламолар ва фикҳшунос олимлар томонидан кўпгина ҳуқуқий муносабатлар, шу жумладан, ислом ҳуқуқининг тизими, моҳияти, манбалари ва ривожланиш босқичлари мукамал ўрганилиб, бу борада нодир асарлар яратилганини яққол тасдиқлаб турибди.

Имом Уструшанийнинг “Жомиъ аҳком ас-сиғор” асари вояга етмаган болаларнинг ҳақ-ҳуқуқлари хусусида ёзилган фикҳий асарларнинг энг мукаммалидир. Асарда ҳанафий мазҳаби бўйича ёш болаларга тааллуқли фикҳга оид тарқоқ ҳолда берилган юзга яқин манбалардан олинган 1 минг 280 дан ортиқ фатво ўз мужассамини топган.

БУРҲОНУДДИН АЛ-МАРҒИНОНИЙ *(1123-1197)*

Буюк фақиҳ Али ибн Абу Бакр ибн Абд ул-Жалил ал-Фарғоний ар-Риштоний ал-Марғиноний Қуръони, ҳадис илмларини мукамал эгаллаб, фикҳ— ислом ҳуқуқшунослиги борасида бениҳоя чуқур илмга эга бўлганлиги ва бу соҳада беқиёс дурдоналар яратганлиги туфайли Бурҳон уд-дин ва-л-милла ва Бурҳонуддин ал-Марғиноний номлари билан машҳурдир.

Бурҳонуддин ал-Марғиноний ислом динидаги суннийларнинг тўртта асосий мазҳаби асосчиларининг асарларини ўрганиш билан бирга ўзи ҳам фикҳга оид бир қатор асарлар яратган. Бизгача етиб

келган асарларидан “Бидоят ал-мунтаҳий” (“Бошловчилар учун дастлабки таълим”), “Кифоят ал-мунтаҳий” (“Яқунловчилар учун тугал таълим”), “Нашр ул-мазҳаб” (“Мазҳабнинг ёйилиши”), “Китоб ул-мазид” (“Илми зиёда қилувчи китоб”), “Маносик ул-ҳаж” (“Ҳаж маросимлари”), “Мажма ул-навозил” (“Нозил бўлган нарсалар тўплами”), “Китоб ул-фароиз” (“Фарзлар китоби”) ва бошқалар маълум.

Ал-Марғинонийнинг бутун ислом оламида машҳур бўлган “Ҳидоя” асари 1178 йили Самарқандда ёзилди. Маҳмуд ибн Сулаймон ал-Кафавийнинг “Катоиб ул-аълум ал-ахёр фи табоқот фуқаҳо ва машойих мазҳаб ан-Нуъмон” (“Нуъмон мазҳабига мансуб бўлган таниқли аллома фақиҳлар ва шайхлар ҳақидаги китоб”) номли асарида келтирилишича, Бурҳонуддин ал-Марғиноний “Бидоят ал-мунтаҳий” асарининг сўз бошисида “Ҳидоя”нинг яратилиши хусусида шундай ёзган: “Абу-л-Ҳасан Али ибн Бакр Абд ул-Жалил бир куни фикҳ масалаларига бағишланган ҳажми унча катта бўлмаган, лекин мазмуни тўлиқ бўлган бир яхлит китоб зарур эканлиги ҳақида фикр билдирди. Ирокка сафар қилганимда у ерда “ал-Мухтасар ал-Қудурий” (“Қудурий қисқартмаси”)ни кўрдим. У фикҳ бобида ажойиб асар эди. Бу пайтгача каттаю-кичик барча “Жомеъ ус-Сағир” (“Кичик тўплам”) дан фойдаланган эди. Шунда фикҳга оид барча асарларни жамлаб, улардан энг зарур масалаларни олдим ва бу асарга “Бидоят ал-мунтаҳий” деб ном бердим. Кейинчалик бу асарга шарҳ ёзиб, уни “Кифоя ул-мунтаҳий” деб номладим”.

“Ҳидоя” тўрт жуздан иборат бўлиб, биринчи жузга ибодат масалалари киритилган, булар: таҳорат, намоз, рўза, закот ва ҳаж китобларидир. Иккинчи жузга никоҳ, эмизиш, талок, қулларни озод қилиш, топиб олинган боланинг насабини аниқлаш, топиб олинган нарса, қочиб кетган қуллар, бедарак йўқолганлар, шерикчилик ва вақф мулки каби масалалар киритилган.

Учинчи жузда эса олди-сотди, пул муаммолари, кафолат, пулни бировга ўтказиш, қозиларнинг вазифалари, гувоҳлик, берилган гувоҳликдан қайтиш, ваколат, даъво, иқрор бўлиш, сулҳ, бир ишда пул билан шерик бўлиш, пулни сақлашга бериш, қарз бериш, совға, ижара, муайян шарт асосида чекланган озодлик берилган қуллар, волийлик (патронат), мажбур қилиш, ҳомийлик, қисман озод бўлган қуллар ва босқинчилик хусусидаги масалалар ўрин олган.

Тўртинчи жузда эса шафоат, мерос тақсимлаш, деҳқончилик ҳамда боғдорчилик хусусида шартнома, қурбонликка сўйиладиган жонзод ҳақида, умуман қурбонлик қилиш ҳақида, шариатга зид ёмон нарсалар ҳақида, ташландиқ ерларни ўзлаштириш хусусида, тақиқланган ичимликлар ҳақида, овчилик, гаровга бериш, жиноятлар хусусида, хун ҳақи тўлаш, васият каби масалалар ёритилган.

“Ҳидоя” бир неча асрлар давомида кўп мусулмон мамлакатларида, жумладан, Марказий Осиёда ҳам ҳуқуқшунослик бўйича энг асосий қўлланма ҳисобланди. “Ҳидоя” нинг 1893 йилда рус тилида қисқартирилган таржимаси Н. П. Гродеков томонидан нашр этилган.

АҲМАД ЯССАВИЙ (1041-1167)

XII асрда Марказий Осиёда пайдо бўлган илк тасаввуфий тариқатнинг асосчиси Хожа Аҳмад Яссавий 1041 йилда Сайрамда, Шайх Иброҳим оиласида дунёга келган.

“Яссавия” тариқатининг барча ақидалари Аҳмад Яссавийнинг асосий асари бўлмиш “Ҳикмат”да муфассал баён этилган.

XII асрдаги туркийзабон шеърятнинг ажойиб намунаси бўлган, кейинги даврлардаги туркий адабиётга катта таъсир кўрсатган “Ҳикмат” асарида “Яссавия” таълимотидаги поклик, ҳалоллик, тўғрилиқ, меҳр-шафқат, ўз қўл кучи, пешона тери ва ҳалол меҳнати билан кун кечириш, Аллоҳ таоло висолига етишиш йўлида Инсонни

ботинан ва зоҳиран ҳар томонлама такомиллаштириш каби илғор умумин-соний кадриятлар ифода этилган.

НАЖМИДДИН КУБРО

(1145-1221)

Нажмиддин Кубро бир неча илмий асарлар ва рубоийлар ёзганки, улар жуда кўп тазкираларда учрайди. У ўз қарашларини араб тилида ёзган бир қатор рисоаларида баён қилган.

Улардан асосийлари “Фавоъих ал-Жамол ва фавотиҳ ал-Жалол”, “ал-Усул ал-ашара”, “Рисолат ал-Хоъиф ал-хаъим мин лаумон ал-лаъим” ва бошқалардир. Бу асарлар араб мамлакатлари ва Туркияда босиб чиқарилган. Унинг араб тилида ёзган “Рисолатун одоб ул-зокирин” (“Зикр айтувчилар одоби ҳақидаги рисола”) асарининг Абдурахмон Жомийнинг шогирди Абдул Ғофур Лорий томонидан форс тилига қилинган таржимаси бизгача етиб келган ва Ўзбекистон Фанлар Академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтида № 503-Х рақами остида сақланмоқда. Бу асарнинг асли номи арабча “Ал-Усул ал-ашара” (“ўн усул” ёки “ўн асос”) деб аталади. Туркияда ушбу асар турк тилига таржима қилиниб, нашр этилган.

БАҲОВУДДИН НАҚШБАНД

(1318-1389)

Баҳовуддин Нақшбанд 1318 йилда Бухоро ёнидаги Қасри Ҳиндуён қишлоғида туғилади.

Ҳазрати Баҳовуддин Нақшбанд томонидан асосланган Нақшбандия таълимоти Марказий Осиё, Ўрта ва Яқин Шарқ халқларининг ижтимоий-сиёсий, маънавий-маданий ҳаётида жуда катта ўрин эгаллади. Бу таълимот бошқалар меҳнати билан кун кечиришни, текинхўрликни, ижтимоий зулм-истибдодни қатъиян қоралайди. Бу таълимот тарафдорлари аскетизмга (таркидунёчиликка) қарши, бой-зодагонларнинг зулм ва истибдодига қарши бўлганлар, фақат

ўз қўл кучи, пешона тери билан ҳалол меҳнат қилиб кун кечиришга чақирганлар. Нақшбандийлар савдо-сотик, деҳқончилик, хунармандчилик, бадий адабиёт, илм-маърифат, хаттотлик, наққошлик, қурувчилик каби барча фойдали ва хайрли юмушлар билан шуғулланишга даъват этганлар.

СОҲИБҚИРОН АМИР ТЕМУР

(1336-1405)

Амир Темур ибн амир Тарағай 1336 йил 9 апрелда Кеш (Шахрисабз) вилоятининг Хўжа Илғор қишлоғида дунёга келган.

Амир Темур ҳарбий салоҳиятда жаҳонга машхур саркарда ва ўз замонасининг энг қудратли ҳукмдори бўлиши билан бирга, унинг ҳарбий назарияси ва амалий ҳарбий санъати, тактика ва стратегияси, армия таркибининг тузилиши ўз даврининг нодир мўъжизаси эди. Амир Темур қолдириб кетган “Темур тузуқлари” бебаҳо тарихи манбаа ҳисобланади.

“Темур тузуқлари”ни инглизчадан француз тилига таржима қилиб, 1787 йилда нашр этган француз олими Лянглэ Темур ҳақида шундай ёзади: “Темур хон (Темур) сиёсий ва ҳарбий тактика ҳақида рисола ёзган ва ўз авлодларига жуда доно тизим қолдирган”.

ҚОЗИЗОДА РУМИЙ

(1364-1436)

Мовароуннаҳрда шуҳрат қозонган улкан математик ва астрономлардан бири Қозизода Румийдир.

Олимнинг қаламига мансуб асарлар қуйидагилардир:

1. “Рисола фи-л-ҳисоб” (“Ҳисоб ҳақида рисола”). Арифметикага доир араб тилида ёзилган рисола бўлиб, унда каср ва бутун сонларнинг ўнлик услубларидаги ҳисоби баён этилган. Рисола 1382 йили Бурсада ёзилган. Иккита қўлёзмаси Машҳадда имом Ризо кутубхонасида сақланади.

2. “Шарҳи мулаххис фи-л-хайъа” (“Астрономия ҳақида қисқача рисоланинг шарҳи”). Асар Маҳмуд ибн Муҳаммад ибн Умар ал-Хоразмий ал-Чағминийнинг (XIII аср) “Мулаххис фи-л-хайъа” номли асарига араб тилида ёзилган шарҳидан иборат. Шарҳ хижрий 1412 йили Улуғбек учун Самарқандда ёзилган. Рисоланинг 150 дан ортиқ қўлёзма нусхалари дунёдаги турли кутубхоналарда сақланади.

3. “Шарҳи ашкол ат-таъсис”. Бу рисола XV асрда яшаган математик Шамсиддин Самарқандийнинг “Ашкол ат-таъсис” (“Асосланган жумлалар”) номли геометрияга доир рисоласига арабчада ёзилган шарҳидир. Бу ҳам 1412 йили Самарқандда Улуғбек учун ёзилган. Бу рисоланинг ҳам 70 дан ортиқ қўлёзмалари бўлиб, турли кутубхоналарда мавжуддир.

4. “Рисола ал-жайб” (“Синус ҳақида рисола”). Бу рисолада бир даражанинг синусини аниқлашнинг янги бир усули баён этилган, араб тилида Самарқандда ёзилган. Унинг икки қўлёзмаси Истамбулда Султон Муҳаммад кутубхонасида сақланади.

5. “Дар баёни истироҳати жайби йак даража” (“Бир даража синусини аниқлаш усулининг баёни ҳақида”). Бу рисола ҳам олдинги рисола мавзусига бағишланган ва форс тилида Самарқандда ёзилган.

6. “Дастур ал-амал ва тасҳиқ ал-жадвал” (“Амал дастури ва жадвалларини тузатиш”). Арабчада ёзилган ва Улуғбек “Зиҳ”идаги бир математик масаланинг шарҳига бағишланган. Биргина қўлёзмаси Тбилисида сақланади.

7. “Мисоха” (“Ўлчаш”). Араб тилида ёзилган, юзаларни ўлчашга бағишланган рисола. Бир нусхаси Машҳадда Мавлавий кутубхонасида сақланади.

8. “Рисола фи-л-хайъа ва-л-ҳандаса” (“Астрономия ва геометрия ҳақидаги рисола”). Биргина нусхаси Туркияда, Бурса шаҳрида сақланади.

9. “Шарҳ ат-Тазкира”. Насириддин Тусийнинг “Ат-Тазкира” номли араб тилидаги рисоласига шарҳ.

10. “Шарҳ Таҳрир ал-Мажистий” араб тилида ёзилган. Астрономияга доир рисола, икки қўлёзмаси Берлин ва Лондонда сақланади.

11. “Рисола фи илм ал-ҳайъа” (“Астрономия илми ҳақида рисола”). Биргина қўлёзмаси Санкт-Петербургда сақланади.

12. “Рисола фи рубъ ал-мужайаб” (“Синус квадрат ҳақида рисола”). Араб тилида. Қўлёзмалари Санкт-Петербург, Машҳад ва Техрон кутубхоналарида сақланади.

13. “Лима кана ҳалла кавни нисба иртифаъ аъзам ал-жибол ила қутри ал-арз канисба субъ ард шаъира ила зираъ” (“Нима учун тоғларнинг энг баландининг Ер диаметрига нисбати арпа донининг бир газга нисбати каби эканлиги қабул қилингани”). Ер ўлчамига бағишланган араб тилидаги рисола. Биргина қўлёзмаси Берлинда сақланади.

14. “Рисола фи самий ал-қибла” (“Қибла азимути ҳақида рисола”). Қўлёзмаси Бурсада (Туркия) сақланади.

15. “Шарҳ ҳикмат ал-айн”. Ал-Қазвинийнинг “Ҳикмат ал-айн” номли рисоласига шарҳ, араб тилида. Қўлёзмалари Боғчасарой (Қрим), Берлин, Душанбе, Қозон, Қоҳира ва бошқа кўплаб шаҳарлардаги кутубхоналарда сақланади.

Улуғбек расадхонасининг етук намояндаларидан саналган ва Улуғбекдек буюк олимни тарбиялаган Қозизода Румий қоддириб кетган адабий-илмий мерос бугунги авлоднинг олтин мулки ҳисобланади. Лекин шуни ҳам таъкидлаб ўтиш жоизки, бу олимнинг қатор асарлари ўз тадқиқотчиларини ҳанузгача кутиб ётибди.

ҒИЁСУДДИН АЛ-КОШИЙ

(1380-1429)

Жамшид ибн Масъуд ибн Маҳмуд Ғиёсуддин ал-Коший (кўпроқ Ғиёсуддин ал-Коший исми билан машҳур) — XIV-XV асрда ўз фанининг билимдонлари — риёзиётчилар, табиблар ва хунарамандлари билан шуҳрат қозонган Кошонда туғилган.

Жамшид Коший XIV-XV асрнинг риёзиёт ва фалакиёт илмининг буюк алломаларидан бири сифатида ажойиб риёзиёт қомуси — “Мифтоҳ ал-ҳисоб” (“Ҳисоб қалити”) асари билан Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларида, шунингдек, Марказий Осиёда машҳур эди. Ушбу асарда системали равишда баён этилган ўнли қасрлар таълимоти ал-Кошийнинг юқори илмий ютуқларидан бири эди.

Коший ҳижрий 814 (1411-1412) йилда ал-Чағминийнинг “Фалакиёт ҳақида қисқартмалар” асарига ва 1413 йилда эса XIII асрнинг иккинчи ярмидаги самарқандлик олим ва фалакиётчи Шамсуддин Муҳаммад Самарқандийнинг “Ашқол ат-таъсис фи-л-ҳандаса” (“Ҳандаса илмида шакллар асоси”) геометрик рисоласига ўз шарҳларини тузиб чиққан.

Мактубнинг форсча матни эрон олими М. Таботабой (Эрон, 1940), турк олими Ойдин Сайилий томонидан инглиз ва турк (Анкара, 1960), америкалик олим Э. Кеннеди томонидан инглиз (Рим, 1960), араб олими Аҳмад Саъид Дамардош томонидан араб (Миср, 1963), тожик олимлари Ғ. Собиров ва Н. Бобоев рус (Душанбе, 1973), шунингдек, Тошкентда рус (1979) ва ўзбек (1996) тилларига таржима қилиниб, нашр этилган. Бундан ташқари, Кошийнинг “Суллам ас-самоват” (“Осмонлар нарвони”), “Нузҳат ал-ҳадойиқ” (“Боғлар сайри”), “Рисола ал-ватар алҳ-жайб” (“Хорда ва синуслар ҳақида рисола”) каби асарлари ҳам бизгача етиб келган ва бу асарлар Мовароуннаҳр илмий-адабий муҳитига салмоқли ўрин эгаллаган.

МИРЗО УЛУҒБЕК

(1394-1449)

Улуғбек атрофида тўпланган Самарқанд олимлари катта аҳамият берган энг муҳим илмий йўналишлардан бири астрономия фани эди. Ислондаги энг аввалги астрономик асарлар “Зиж” деб аталиб, улар асосан жадваллардан иборат бўлган. Улуғбекдан аввал ёзилган энг мукамал “зиж” лар Берунийнинг “Қонуни Масъудий” си ва

Насриддин Тусийнинг 1256 йили ёзиб, Хулашхонга тақдим этган “Зижи Элхоний” асари эди.

Улуғбек илмий меросининг энг асосийси, маълум ва машҳури унинг “Зиж”и бўлиб, бу асар “Зижи Улуғбек”, “Зижи жадиди Гурагоний” деб ҳам аталади. “Зиж”дан ташқари унинг қаламига мансуб математик асари “Бир даража синусини аниқлаш ҳақида рисола”, астрономияга оид “Рисолайи Улуғбек” (ягона нусхаси Ҳиндистонда, Алигарх университети кутубхонасида сақланади) ва тарихга доир “Тарихи арбаъ улус” (“Тўрт улус тарихи”) асаридир. Энди “Зиж” нинг мазмуни ҳақида тўхталайлик. Асарнинг биринчи — “Таърих, яъни хронологиянинг маърифати” деб номланган мақоласи (китоби) етти бобдан иборат бўлиб, у эралар ва календар масалаларига бағишланган. Бу бобларда исломда қўлланиладиган асосий эра — хижрий эраси, суръёний-юноний эраси, “жалолий” эраси, хитой ва уйғур эраси, форсий-қадимий эраси ва бу эраларда келтирилган саналарни биридан бирига мослаштириб қўчириш ҳамда бу эралардаги машҳур кунлар ҳақида баҳс юритилади. Бундан ташқари ушбу мақолада туркий мучал йиллари ҳақида ҳам муфассал баён этилади.

“Зиж”нинг учинчи мақоласи 13 бобдан иборат бўлиб, фақат астрономия масалаларига бағишланган. Бунда Қуёш, ой ва беш сайёранинг ҳаракатлари ҳақида баҳс юритилади. Асарда келтирилган жадвалларнинг аксарияти шу мақолага тааллуқлидир. Бу жадваллар орасида энг аҳамиятга эга бўлгани 13-бобда келтирилган ва “Турғун юлдузларнинг узунлама ва кенглама бўйича ҳолатларини аниқлаш” деб аталган юдцузлар жадвалидир.

Улуғбекнинг “Зиж”и умуман олганда тўлиқ равишда ўрганилмаган ва бирор замонавий тилга тўла таржима этилмаган.

ҒИЁСУДДИН АЛ-КОШИЙ

(1380-1429)

Коший хижрий 814 (1411-1412) йилда ал-Чағминийнинг “Фалакиёт ҳақида қисқартмалар” асарига ва 1413 йилда эса XIII

асрнинг иккинчи ярмидаги самарқандлик олим ва фалакиётчи Шамсуддин Муҳаммад Самарқандийнинг “Ашкол ат-таъсис фи-л-хандаса” (“Ҳандаса илмида шакллар асоси”) геометрик рисоласига ўз шарҳларини тузиб чиққан.

Кошийнинг Ҳирот ва айниқса Самарқанддаги илмий тадқиқотлари ва унинг математика ва астрономия соҳасида эришган ютуқлари Темурийлар даврида Хурсон ва Мовароуннаҳрда маданий ривожланиш ва турли юртлардан келган олимларнинг эркин илмий фаолияти учун кенг имкониятлар яратилганлигининг яна бир муҳим далилидир.

АЛИ ҚУШЧИ

(1403-1474)

“Ўз даврининг Батлимуси” деб танилган Али Қушчининг тўлиқ номи Алоуддин Али ибн Муҳаммад ал-Қушчи бўлиб, у Самарқандда туғилиб ўсган ва XV асрда илмий фаолият кўрсатган математик ва астрономлардандир.

Али Қушчининг қаламига мансуб асарлар қуйидагилардир:

1. “Рисола фи-л-ҳисоб” (“Ҳисоб ҳақида рисола”). Асар форс тилида 1425 йили Самарқандда ёзилган. У уч қисмдан иборат: ўнлик ҳисоблаш тизими, олтимишлик ҳисоблаш тизими ва ҳандаса. Али Қушчининг бу рисоласи ўрта асрларда кенг тарқалган бўлиб, нафақат Мовароуннаҳр олимларининг, балки бутун Яқин ва Ўрта Шарқ олимларининг диққатини ўзига жалб қилган. Чунончи, ёзилганидан 150 йилча кейин Баҳоуддин Омулий (1547—1621) ўзининг “Хулосат ул-ҳисоб” номли асарини ёзганида ундан фойдаланган. Рисоланинг кўлёзмалари Ўзбекистон Фанлар Академияси Шарқшунослик институтида, Тожикистон пойтахти Душанбе шаҳридаги Фирдавсий номли кутубхонада, Санкт-Петербургда, Россия академияси кутубхонасида, Машҳадда имом Ризо кутубхонасида, Истамбулдаги (Туркия) Айя София кутубхонасида ва Оксфорд (Англия) университети кутубхонасида сақланади.

2. “Рисолаи кусур” (“Касрлар рисоласи”). Бу асар ҳам Самарқандда форс тилида 1426 йили ёзилган. Бу рисоланинг қиммати шундаки, унда Али Қушчи ўнлик касрлар тушунчасини ва ўнлик касрлар ёрдамида иррационал квадрат илдиз чиқариш усулини баён этади. Рисоланинг ягона нусхаси Санкт-Петербургдаги Шарқшунослик институтида сақланади.

3. “Рисола ал-фатҳия” (“Ғалаба рисоласи”). Асар турк султони Муҳаммад II нинг Ироқ султони Азим устидан ғалаба (фатҳ) қилгани муносабати билан 1473 йили Истамбулда ёзилган ва астрономияга бағишланган. Асарнинг қўлёзмалари Машҳадда имом Ризо кутубхонасида, Истамбулда Айя София кутубхонасида, Техрон университети кутубхонасида, Кембриж университети кутубхонасида, Британия музейида, Берлиндаги Германия давлат кутубхонасида, Дехлидаги Ҳиндистон университети кутубхонасида ва Бомбей кутубхонасида сақланади.

4. “Рисола ал-Муҳаммадийа фи-л-ҳисоб” (“Ҳисоб ҳақида”). Асар арабий имлода ёзилган ҳисобга доир энг нодир асарлардан бўлиб, турк султони Муҳаммад II га бағишланган. Унда ўнлик ва олтмишлик ҳисоблаш тизимларидан арифметика, алгебра, геометрия ва тригонометрия масалалари кўрилади. Асарни муаллифнинг ўзи 1472 йили форсийга ағдарган. Рисоланинг муҳим тарафларидан бири шундаки, унда биринчи марта “мусбат” ва “манфий” иборалари ҳозирги биз қўллаётган маънода ишлатилади. Рисоланинг икки қўлёзмаси Истамбулда Айя София кутубхонасида ва Лейден университети кутубхонасида сақланади.

5. “Рисола фи ҳалла аш-шакл ал-ҳилол” (“Ҳилолсимон шаклларни ўлчаш ҳақида рисола”). Арабий имлода ёзилган рисола, қўлёзмаси сақланмаган.

6. “Шарҳи Мифтоҳ ал-улуми Тафтазоний” (“Тафтазонийнинг “Мифтоҳ ал-улум”ининг шарҳи”). Форс тилида ёзилган рисола. Унга машҳур Қозизода Румий шарҳ ёзган. Биргина қўлёзмаси Машҳаддаги имом Ризо кутубхонасида сақланади.

7. “Рисола дар илми ҳайъат” (“Астрономия илми ҳақида рисола”). Асар “Рисола дар фалакиёт”, “Рисолайи форсийа дар ҳайъат” ва “Ҳайъати форсий” номлари билан ҳам маълум бўлиб, форс тилида битилган. Рисолада Самарқанд мактаби олимларининг астрономия соҳасида эришган ютуқларидан гувоҳлик берувчи катор маълумотлар мавжуд. Али Қушчининг шогирдларидан бири Абулқодир ибн Ҳасан Рўёний (вафоти 1520) рисола ҳақида бундай дейди: “Мен астрономияга доир кўп асарларни ўргандим, Шамсиддин ал-Коший, Ҳусайншоҳ Самоний, Носири Шерозий ва Алишоҳ Хоразмийларнинг “зиж”ларини синчиклаб мутолаа қилдим. Лекин Али Қушчининг рисоласини ўқиганимдан сўнг астрономия соҳасидаги барча англамаган нарсаларим менга аён бўлди”. Бу рисоланинг қўлёзмалари Ўзбекистон Республикаси ФА Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар фондида, Санкт-Петербургдаги оммавий кутубхонада, Париж миллий кутубхонасида, Машҳаддаги имом Ризо кутубхонасида, Оксфорд университети кутубхонасида, Британия музейида, Кембриж университети кутубхонасида, Берлинда Германия давлат кутубхонасида ва Истамбулда Айя София кутубхонасида сақланади.

8. “Шарҳи “Зижи Улуғбек” (“Улуғбек “Зиж”ига шарҳ”). Шарҳ ҳам “Зиж”нинг ўзи каби форс тилида ёзилган. Уни аввал Жамшид Коший ва Қозизода Румийлар бошлаган эди. Сўнг шарҳни Али Қушчи Истамбулда якунлади. Бу шарҳнинг қўлёзмалари Техрон университети кутубхонасида, Лейден университети кутубхонасида, Париж Миллий кутубхонасида ҳамда Санкт-Петербург, Душанбе, Машҳад, Истамбул ва Англиядаги кутубхоналарда сақланади.

9. “Шарҳи рисолаи “Тухфаи шоҳия” (“Шоҳий тухфа” рисоласининг шарҳи). Машҳур математик ва астроном Қутбиддин Шерозийнинг (вафоти 1311) рисоласига шарҳ, форсий тилда ёзилган. Қўлёзмалари Айя София, Оксфорд университети ва бошқа кутубхоналарда сақланади.

10. “Шарҳи рисолаи “Суллам ас-само” (“Суллам ас-само” рисоласига шарҳ”). Бунда Али Қушчи ўзининг Самарқанддаги устодларидан бири бўлмиш Жамшид Кошийнинг “Суллам ас-само” номли астрономик рисоласига шарҳ берган. Қўлёзмалари Ғарбий Оврўпо ва Туркия кутубхоналарида сақланади.

11. “Хитойнома”. Бу рисолаи Али Қушчи 1438 йили Улуғбек томонидан Хитойга элчиликка юборилганидан қайтганидан сўнг форс тилида ёзган. У ўзининг шахсий кузатишларига кўра Хитойнинг иқдими, табиати, хитойликларнинг урф-одатларини баён этган. Ундан ташқари бу асарда математика, география билан бирга олам харитаси ҳам келтирилган.

12. “Рисолаи мантиқ” — 1430 йили Самарқандда, форс тилида ёзилган рисола. Ягона қўлёзмаси Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академиясининг Шарқшунослик институтида сақланади.

13. “Шарҳи тажвиди Хожа” (“Хожа “Тажвиди”нинг шарҳи”). Асар машҳур астроном, математик ва файласуф Хожа Насириддин Тусийнинг (1201—1274) фалсафага доир “Тажвид” номли асарига шарҳдан иборат. Уни бўлажак олим 1417 йили Кермондалигида ёзган бўлиб, унинг қаламига мансуб илк асар эди. Асарнинг қўлёзмалари Британия музейида, Машҳаддаги имом Ризо кутубхонасида, Истамбулда Айя София кутубхонасида, Техрон университети кутубхонасида, Ўзбекистон Фанлар Академияси Шарқшунослик институтида ва Санкт-Петербургдаги оммавий кутубхонада сақланади.

14. “Рисола ал-Муфрадийа”. Араб тилидаги рисола, мантиққа бағишланган. Ягона қўлёзма нусхаси Лейден кутубхонасида сақланади.

15. “Маҳбуб ул-ҳамойил фи кашфил масойил” (“Масалаларни ҳал қилишнинг маҳбуб бўлганлари ҳақида”). Рисола араб тилида ёзилган бўлиб, 20 бобдан иборат. Ҳар бир боб алоҳида фанга бағишланган. Биргина қўлёзмаси Техрон университети кутубхонасида сақланади.

16. “Рисола мутаъоллиқа би калимат ат-тавҳид” (“Тавҳид калимасига алоқадор рисола”). Араб тилида ёзилган илоҳиётга доир рисола. Қўлёзмалари Берлин, Рим ва бошқа шаҳарлардаги кутубхоналарда сақланади.

17. “Рисола татаъллақ би кунйа” (“Умумиятга алоқадор рисола”) араб тилида ёзилган фалсафий асардир.

18. “Рисола ал-истиорот”. Араб тилида ёзилган мантиққа доир рисола. Икки қўлёзмасидан бири Лейден университети кутубхонасида, иккинчиси Санкт-Петербург оммавий кутубхонасида сақланади.

19. “Шарҳ ар-рисола ал-Азудийа” (“Ал-Азудийа” рисоласига шарҳ). “Ал-Азудийа” рисоласи асида Иззиддин ибн Абдурахим ибн Аҳмад Ижий (вафоти 1335) томонидан араб тилида ёзилган бўлиб, уни Али Қушчи шарҳлаган. У тилшуносликка мансубдир. Қўлёзмалари Лейден университети кутубхонасида, Санкт-Петербург оммавий кутубхонасида, Париж Миллий кутубхонасида, ЎзР ФА Шарқшунослик институтида, Истамбулда Айя София кутубхонасида ва Оксфорд университети кутубхонасида сақланади.

20. “Ал-унут ва заваҳир фи назмил жавоҳир” араб тилида ёзилган мантиқий рисола. Айя София ва Лейден кутубхонасида икки қўлёзмаси сақланади.

21. “Рисола ал-муҷас фит-тибб” (“Тиббиётга мансуб мўъжаз рисола”). Араб тилида. Биргина қўлёзмаси Айя Сўфия кутубхонасида сақланади.

22. “Шарҳ рисола ал-фиқҳ” (“Фикҳ ҳақидаги рисоланинг шарҳи”). Бу асар исломдаги тўрт мазҳабдан бири бўлмиш “Имоми Аъзам” мазҳабига асос солган машҳур имом Абу Ханифа Нуъмон ибн Собит томонидан ёзилган “Ал-фиқҳ” рисоласига шарҳдир. Асар араб тилида ёзилган ва ислом ҳуқуқшунослигига тааллуқлидир. Қўлёзманинг биргина нусхаси Қозон университети кутубхонасида сақланади.

23. “Рисола фи ҳалл ал-мисол ал-ҳандаса” (“Геометрияга доир бир масаланинг ечилиши ҳақида рисола”). Араб тилида ёзилган бу асарда муаллиф айланага ўтказилган уринма ҳосил қилган бурчак ҳақида бир теоремани исботлайди.

Али Қушчининг бутун ҳаёти ва ижоди фан йўлида сарфланди. У ўз асарлари билан ва устози Улуғбек билан ҳамкорлиги туфайли ўз номини тарих саҳифаларига абадий киритди.

ЯЪҚУБ ЧАРХИЙ

(1359-1447)

Мавлоно Яъқуб Чархий Нақшбандия таълимоти, турли диний илмга оид бир қанча асарлар ёзадики, бу ерда уларнинг рўйхатини келтириб ўтиш мақсадга мувофиқдир:

“Тафсири Чархий” (“Чархийнинг Қуръонга қилган тафсири”).

“Рисолаи унсия” (“Дўстлик ҳақида рисола”).

“Ар-рисолат ул-абдолия” (“Абдоллар ҳақида рисола”).

“Рисола дар сийрати Мустафавия ва тариқаи мустақимия” (“Мустафонинг сийратлари ва тўғри йўллар ҳақида рисола”).

“Рисола дар илми фаройиз” (“Фарз нарсалар ҳақида рисола”).

“Рисола дар ақоид” (“Ақоид илми ҳақида рисола”).

“Рисола фи-л-ҳисоб ва-л-фаройиз” (“Ҳисоб ва мерос тақсими ҳақида рисола”).

“Мухтасар дар баёни силсилаи Нақшбандия” (“Нақшбандия сулуки ҳақида қисқача рисола”).

“Шарҳи асмоуллоҳ” (“Аллоҳ исмларининг шарҳи ҳақида рисола”).

“Шарҳи нуваду нуҳ ном” (“Аллоҳнинг тўқсон тўққиз исмининг шарҳи”).

“Фаройизи манзума” (“Назмий фарз нарсалар ҳақида”).

Чархийни кўпчилик фақат Қуръони Каримга тафсир ёзган олим сифатидагина танийди. Ҳақиқатан унинг мақбараси пештоқига “тафсирчи олим” деб ёзиб қўйилган.

Асарлари рӯйхатидан кўриниб турганидек, Чархий Нақшбандия силсиласини баён қилувчи алоҳида рисола ҳам ёзган. Бундан ташқари у “Рисолаи унсия” (“Дўстлик ҳақида рисола”)ни ёздики, унда Хожа Баҳовуддин билан учрашгани, унинг таълим-тарбияси ва тариқат йўлида буюрган ишларини мукаммал баён қилиб, ўз устозларининг номи ва шуҳратларини ёйишга хизмат қилди. Шунингдек, унинг каламига мерос ҳақидаги рисола ҳам мансубдир. Чархий ҳижрий 851, мелодий 1447 йили вафот этган. У Мовароуннаҳр ва Хуросонда тасаввуфнинг ҳаётий йўналишларидан бўлмиш Нақшбандия таълимотининг кенг ёйилиши ва бу билан умумий маданий юксалиш иши йўлида хизмат қилди ва бу йўлда ўз ҳиссасини қўшди.

ЛУТФУЛЛОҲ ЛУТФИЙ

(1366-1465)

Лутфуллоҳ Лутфий XIV — XV асрлардаги ўзбек мумтоз адабиётининг атоқли намояндаси бўлиб, ўзининг ўзбек ва форс-тожик тилларидаги асарлари билан Мавлоно Лутфий “Малик ал-калом”, яъни “Сўз подшоси” (Алишер Навоий) унвони билан шуҳрат қозонди.

Мавлоно Лутфийдан бизгача салмоқлигина адабий мерос етиб келган бўлиб, унинг катта лирик асарлар ташкил қилади. Лутфийнинг лирикадаги серқирра ижоди ҳақида Алишер Навоий “Мажолис ун-нафоис” асарида қуйидагиларни ёзади: “Мавлоно Лутфий ўз замонасининг “Маликул-калом”и эрди. Туркий ва форсийда беназир эрди, аммо туркийда шуҳрати кўпроқ эрди ва туркча девони машҳур”. Шоирнинг форсий тилдаги асарларини тўплаб девон тузгани бизга маълум бўлмаса-да, унинг бу тилда ҳам катта маҳорат билан ижод қилинганлигини замондошлари муносиб баҳолаган эдилар.

Лутфийнинг адабий мероси орасида дostonлар алоҳида ўрин эгаллайди. Шулардан бири 1411 йилга яратилган “Гул ва Наврўз” дostonидир.

Алишер Навоий “Мажолис ун-нафоис”да Лутфийнинг бизгача етиб келмаган “Зафарнома” деб номланган достони тўғрисида шохидлик беради ва ёзади: “Мавлононинг “Зафарнома” таржимасида ўн минг байтдан ортиқроқ маснавийси бор. Баёзга ёзмоғони учун шуҳрат тутмади”. Лутфий ижодининг тадқиқотчилари юқорида қаламга олинаётган “Зафарнома” таржимасининг манбаи Шарафиддин Али Яздийнинг форс тилида яратилган Амир Темур ҳаётига оид “Зафарнома” асари эканлигини қайд этадилар. Шундай экан, Лутфий ўз даврида авлодлар учун ғоят аҳамиятли бўлган бир мавзуга қўл урган ва Али Яздийнинг тарих ва хотира услубида ёзилган асарининг туркий тилдаги поэтик намунасини яратган. Профессор Е. Э. Бертельс, шоир бу маснавийни Фирдавсийнинг “Шохнома”си услубидаги қаҳрамонлик асари сифатида режалаштирган бўлиши керак деб айтади. Лекин қандайдир сабабларга кўра шоир уни оққа кўчирмаган. Навоий ҳам уни “оққа кўчирмагани (“баёзга ёзмоғони учун”) учун шуҳрат тутмади” деб айтади.

Шарқмаданияти тарихига оид манбаларда Лутфийнинг ахлоқ-одоб мавзуида “Машқун ул-ҳақойиқ” номи билан ҳам асар яратганлигини эсланади. Хўтанлик Мулла Исматулланинг “Тарихи мусикиюн” асарида Лутфийнинг мусиқа тарихи билан ҳам шуғулланганлиги, куйлар басталаганлиги қайд этилади. Қарийб юз йил умр кўрган даҳо шоирнинг ижод қамрови ҳам ранг-баранг бўлганлиги, хусусан, бадий адабиёт соҳасида кўп ишларга улгурганлиги шубҳасиздир.

Республикамызда Ўзбекистон Фанлар академияси Шарқшунослик институти, шунингдек, Қўлёзмалар институти фондларида Лутфий девонининг ўнлаб нодир нусхалари сақланади. Ушбу манбалар девоннинг Лондон ва Париж нусхалари билан қиёсий-танқидий ўрганилиб, шоирнинг қатор “Сайланма” нашрлари яратилди.

АБДУРАҲМОН ЖОМИЙ*(1414-1492)*

Амир Темур асос солган Темурийлар салтанати даврида Мовароуннахрда бадиий адабиёт ҳам янги босқичга кўтарилди.

Ҳусайн Бойқаро ҳукмдорлиги давридаги адабий ҳаётга тўхталар экан, Заҳириддин Муҳаммад Бобур “Бобурнома”да: “Шуародин бу жамънинг саромад ва сардафтери Мавлоно Абдураҳмон Жомий эди”, — деб ёзади[1]. Бинобарин, фақат форсий адабиётнинг эмас, шу даврдаги ўзбек адабиётининг гуллаб-яшнашида ҳам Абдураҳмон Жомийнинг роли жуда катта бўлган.

Абдураҳмон Жомийнинг “Ҳафт авранг”, Алишер Навоийнинг “Ҳамса”, “Ҳазойин ул-маоний” асарлари шу давр адабиётининг шоҳ асарлари эди. Жомий етти дostonдан иборат тўпламига “Ҳафт авранг” (“Етти тахт”) деб ном қўяр экан,

1480 йилдан 1485 йилнинг охирига қадар Жомий ўзининг буюк “Ҳафт авранг”и таркибига кирган дostonларини яратиш устида иш олиб борди. Шарқ адабиётидаги ҳамсачилик анъаналари асосида ёзилган бу дostonлардан “Силсилатуз-заҳаб”, “Тухфат ул-аҳрор”, “Сухбат ул-аброр” ғоявий тематик жихатдан фалсафий-ахлокий йўналишда, жанр эътибори билан панднома типига бўлиб, ўз даврининг энг долзарб масалаларига бағишланган эди. “Юсуф ва Зулайҳо”, “Лайли ва Мажнун”, “Саламон ва Абсол”, “Хирадномаи Искандарий” дostonларида эса шоир анъанавий сюжетларнинг янгича талқинларини берди.

Жомийнинг “Рисолайи аруз”, “Рисолайи муаммойи кабир”, “Рисолайи муаммойи сағир”, Рисолайи муаммойи мутавассит”, “Рисолайи муаммойи манзум”, “Шарҳи байти Маснавий, “Шарҳи байти Хусрав”, “Шарҳи руббиёт”, “Рисолайи қофия” каби асарлари Шарқ адабиёти тарихини, унинг вазн, қофия ва шеър турлари билан боғлиқ назарий масалаларини ўрганишда ҳозирги кунга қадар ўз аҳамиятини йўқотмаган. Олимнинг фақат муаммо ҳақидагина 4

та назарий қўлланма яратгани ёки улуғ салафлари асарларининг мураккаб бир байтини изоҳлаш, тасаввуфнинг бирон атамасини ёритиш учун махсус рисолалар ёзгани унинг адабиёт тарихини ўрганишга жуда катта аҳамият берганини, ўзи бу соҳаларнинг ҳақиқий донишманди бўлганини кўрсатади.

Бундан ташқари Жомий ўз даврининг энг буюк тилшуноси ҳам эди. У форс тили грамматикаси бўйича махсус шеърӣ ва насрий қўлланма ёзган. Араб тилини эса ўз она тилидек билган эди. У вақтда араб тили машҳур хоразмлик тилшунос олим Ибн Ҳожибнинг (1175—1249) “Ал-Қофия” китоби бўйича ўрганиларди. Шоирнинг суюкли фарзанди Зиёвуддин араб тилини шу дарслик бўйича ўқир экан, дарсни ўзлаштиришда катта қийинчилик сезади. Шунда Жомий унинг аҳволини тушуниб, 1492 йили, яъни умрининг охирларида “Ал-Қофия”га махсус шарҳ ёзади. Шундан сўнг Ибн Ҳожибнинг асари мактаб ва мадрасаларда шу шарҳ ёрдамида ўқитиладиган бўлади. Жомий “Шарҳи” эса “Шарҳи Мулло” номи билан шуҳрат қозонади.

ШАРАФИДДИН АЛИ ЯЗДИЙ

(вафоти — 1454 йил)

Шарафиддин Али Яздий ўз даврининг етук олимларидан бири саналган ва тафсир, фикҳ, ҳадис, тарих, жуғрофия, ҳарб ва адабиёт илмларини мукаммал даражада билган ва турли соҳалар бўйича қимматли асарлар ёзган.

Қомусий олим Али Яздий Амир Темурнинг Ҳиндистонга қилган ҳарбий юришининг тафсилотларини ўз ичига олган асари – “Саодатнома ё рўзномаи ғазавоти Ҳиндустон”ни форс-тожик тилида, тарихий-бадий услубда ёзган.

Ушбу асарнинг дунёда ягона нусхаси Ўзбекистон Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти хазинасида 1520/II рақами остида сақланиб, 56

варақдан (806-1356 вв.) иборат ва уни ҳижрий 1015, мелодий 1606-1607 йиллари битган. Амир Темур фармониға биноан яратилган Ғиёсиддин Али Яздийнинг “Ҳиндистон юриши кундалиғи” асари ўзбек тилиға филология фанлари номзоди Р. В. Қобулова томонидан таржима қилинган бўлса-да, шу пайтгача китоб нашр этилмай келмокда.

Шарафиддин Али Яздий қаламиға мансуб илми нужум, шеърят ва тариқат назариясига оид бир қанча асарлар борки, уларни бирма-бир санаб ўтишни лозим топдик:

1. “Хулал-и мутарраз дар муаммо ва луғаз” (“Муаммо ва топишмоқлар борасида безакли жома”).

2. “Мунтаҳиб-и Хулал” (Мазкур асарнинг қисқартирилган баёни).

3. “Мавотин ё манозир дар муаммо” (“Муаммо фанида турар жой ва манзаралар”).

4. “Қунҳ уз-зод дар илм-и вақф-и аъдод” (“Ададлар мувофиқлиғи илмида ҳақиқат чўққиси”).

5. “Ал-Китоб фи илм-и устурлоб” (“Устурлоб илми бўйича китоб”).

6. “Девон-и Шараф-и Яздий” (“Шарафи Яздийнинг шеърлар тўпла-ми”).

7. “Ҳақойиқ ат-таҳлил” (“Таҳяил, яъни “Ло илоҳа илла-л-лоҳ” нинг ҳақиқатлари”).

8. Шарҳ-и “Қасида-и бурда” (“Қасида-и бурда”нинг шарҳи).

9. “Шарҳ-и “Асамо-и Аллоҳ” (“Аллоҳ исмлари”нинг шарҳи”).

10. “Тухфат ул-фақир ва ҳадят ул-ҳақир” (“Фақирнинг тухфасию ҳақирнинг ҳадяси”).

11. “Муншаот” (“Хатлар тўплами”).

12. Махсус номға эға бўлмаган, аммо Амир Темурнинг тарихини шеърӣ баён этилган асар.

Ушбу асар номларидан кўриниб турибдики, Шарафиддин Али Яздий ўз даврининг анчагина билимлари бўйича озми-кўпми

маълумотга эга бўлган. Шунинг учун ҳам у Темурий шаҳзодалар саройида хизматга таклиф этилиб, замондошлари орасида маълум даражада шуҳрат қозонган. Унинг тарихнавислик фани намояндалари қаторидан ўрин эгаллашига сабаб бўлган “Зарафнома” асарининг битилиш тарихи ҳам муаллифнинг ўз даврининг етакчи муаррихларидан бири бўлганлигини кўрсатиб турибди.

АБДУРАҲМОН ЖОМИЙ

(1414-1492)

Жомийнинг “Нафаҳот ул-унс”, Лужжат ул-асрор”, Ашиат ул-ламаот”, “Рисолаи мусиқий”, “Рисолаи муаммо” каби бир қанча асарлари Навоийнинг маслаҳати ва илтимоси билан ёзилган. Жомий ўз лирик шеърларини йиғиб, девон тузмоқчи бўлганда, Навоий маслаҳати билан учта девон тузади ва девонларнинг биринчисига “Фотиҳат уш-шабоб”, иккинчисига “Воситат ул-икд”, учинчисига “Хотимат ул-ҳаёт” деб ном қўяди.

1480 йилдан 1485 йилнинг охирига қадар Жомий ўзининг буюк “Ҳафт авранг”и таркибига кирган дostonларини яратиш устида иш олиб борди. Шарқ адабиётидаги ҳамсачилик анъаналари асосида ёзилган бу дostonлардан “Силсилатуз-заҳаб”, “Тухфат ул-аҳрор”, “Суҳбат ул-аброр” ғоявий тематик жиҳатдан фалсафий-ахлоқий йўналишда, жанр эътибори билан панднома типида бўлиб, ўз даврининг энг долзарб масалаларига бағишланган эди. “Юсуф ва Зулайҳо”, “Лайли ва Мажнун”, “Саламон ва Абсол”, “Хирадномаи Искандарий” дostonларида эса шоир анъанавий сюжетларнинг янгича талқинларини берди.

Абдурахмон Жомий ғоят сермахсул ижодкор бўлиб, ундан бизга адабиётнинг турли жанрларига, фан ва санъатнинг ранг-баранг соҳаларига оид бой мерос қолган. Жомий асарлари ўз давридаёқ Хуросон ва Мовароуннаҳр доирасидагина эмас, бошқа мамлакатларга ҳам кенг тарқалган эди. Баъзан қўшни мамлакат

подшоҳлари, масалан, Султон Яъқуб унинг асарларини сўраб махсус элчилар юборган. Унинг асарлари ўз даврида ва ундан кейин ҳам кўп қўлёзма нусхаларда кўчирилган. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти, Қўлёзмалар институти фондларида Жомий асарларининг XV—XVI асрларда кўчирилган ўнлаб қўлёзмаларини учратиш мумкин. Бундай қўлёзмалар Россия, Афғонистон, Эрон ва Оврўпо мамлакатларидаги бошқа қўлёзма фондларида ҳам учрайди. Таниқли шарқшунос Е. Э. Бертельс “Жомий” монографиясида шоир асарларининг Тошкент куллийети (ЎзР ФА Беруний номидаги Шарқшунослик институти, Қўлёзма инв. №2122) асосида 52 асарининг номини келтиради.

Жомий асарларининг бир қисми диний ва фалсафий мазмунга эга бўлиб, уларда шоир Ислом дини ва Шарқ фалсафасининг бир қатор масалаларини ўз қарашича талқин қилади, тасаввуфнинг XV асрдаги энг йирик арбоби сифатида ўз фикр-мулоҳазаларини баён этади. Бунга унинг “Нақши фусус” (“Маънолар нақши”), “Шавоҳиди нубувва” (“Пайғамбарликка далиллар”), “Шарҳи қасидайи “Тоия” (Радифда “то” ҳарфидан фойдаланиб ёзилган қасида шарҳи), “Нақди нусус” (“Матнни танқид”), “Шарҳи қасидайи “Хамрия” (“Хамрия” қасидаси шарҳи), “Нақшбандий таълимоти ҳақида рисола”, “Воҳид” атамаси ҳақида рисола”, “Зикр” шартлари ҳақида рисола”, “Ҳаж қилиш йўллари ҳақида рисола”, “Ашиот ул-ламаот” каби бир қанча асарларини шу гуруҳга киритиш мумкин.

АЛИШЕР НАВОИЙ

(1441-1501)

Буюк шоир ва мутафаккир, атоқли давлат ва жамоат арбоби Алишер Навоийнинг бебаҳо ижодий-илмий мероси нафақат халқимиз, балки жаҳон адабиёти тарихида, миллий маданиятимиз ва адабий-эстетик тафаккуримиз ривожда алоҳида ўрин тутади.

Алишер Навоий ўз қўли билан биринчи девони “Бадойиул-бидоя” (“Бадийлик ибтидоси”)ни тузди. Бу девонга унинг ёшлик ва йигитлик пайтларида ёзган 800 дан ортиқ шеърлари жамланган бўлиб, шоир ижодий камолотининг биринчи босқичини акс эттиради.

Алишер Навоийга бағишланган тарихий ва илмий асарларда батафсил тавсиф қилинишича, 1469—1481 йиллар Алишер Навоийнинг ижтимоий ҳаёт ва ободончилик борасидаги энг фаол хизмат кўрсатган йиллари бўлган. Шоир 1481 йили “Вақфия” асарини ёзиб, унда ўзининг бинокорлик ва хайрия ишларига якун ясаб, ўз-ўзига ҳисоб берган.

1483 йилдан Алишер Навоий ўзининг буюк “Хамса” асарини ёзишга киришди ва уни уч йилда тугаллади. Беш дostonни ўз ичига олган бу улкан бадий комус 50 минг мисрадан ошиқ бўлиб, Навоийнинг барча шеърӣ меросини деярли ярмини ташкил қилади. “Хамса” — Алишер Навоий ижодининг қалбидир.

Навоий ўз “Хамса”сини яратишга 1483 йилда киришган бўлса, ўнинг биринчи дostonи “Ҳайрат ул-аброр” (“Яхши кишиларнинг хайратланиши”)ни ўша йили ёзиб тугатди. 1484 йилда “Фарход ва Ширин”, “Лайли ва Мажнун”, “Сабъаи сайёр” (“Етти сайёр”), 1485 йилда “Садди Искандарӣ” (“Искандар девори”) дostonини поёнига етказди. Шоир ўз “Хамса”сига киритилган дostonларда ўша давр учун муҳим бўлган муаммоларни қўйди, мутафаккир сифатида илғор қарашларни илгари сурди, ўзбек тилининг қудратини оламга намоиш этди.

1492 йилда аруз илмига бағишланган “Мезон ул-авзон” (Вазнлар ўлчови”) рисоласи ёзилди ва шоир ўз лирик ижодини қайта тақсимлаб, янги девонлар мажмуи “Ҳазойин ул-маоний” (“Маънолар хазинаси”)ни яратиш ишига астойдил киришди. “Чор девон” номи билан шуҳрат қозонган бу буюк мажмуа 45 минг мисрага яқин турли жанрлардаги кичик ва ўрта ҳажмли шеърларни ўзида жамлаган

бўлиб, “Ғаройиб ус-сиғар” (“Болалик ажойиботлари”), “Наводир уш-шабоб” (“Йигитлик даври нодирликлари”), “Бадойеъ ул-васат” (“Ўрта ёш кашфиётлари”), “Фавойид ул-кибор” (“Кексаликдаги фойдали мулоҳазалар”) номлари билан аталади. Бу тўрт жилдда 16 жанрга оид 3000 дан ортиқ шеър бўлиб, уларда 2600 ғазал, 210 қитъа, 133 рубоий, 86 фард, 52 муаммо ва бошқалар мавжуд. “Хазойин ул-маоний”га олдинги икки алоҳида девондаги шеърларнинг деярли барчаси кирган бўлиб, кейин яратилган 1400 га яқин янги асарлар қўшилган.

Бу туркий тилда ёзилган асарлари, дostonлари, шеърларидан ташқари Навоий форс тилида ҳам 12 минг мисрадан ошиқ шеър, муаммо жанри ҳақида “Муфрадот” рисоласини, “Ситтаи зарурия”, “Фусули арбаа” туркум қиссаларини ёзди, “Фоний” тахаллуси билан алоҳида девон тузди. Ушбу асарлар Ҳоконий, Амир Хусрав, Саъдий, Ҳофиз, Камол Хўжандий, Жомий каби форс адабиётининг мумтоз намояндалари билан ижодий баҳсда туғилган бўлиб, ҳам бадийий ифода, ҳам мазмуний теранликда салафлар билан тенг кудрат намойиш этади.

Навоий 1498 йилда “Лисон ут-тайр”, 1499 йилда “Муҳокамат ул-луғатайн”, 1500 йили “Маҳбуб ул-қулуб” асарларини ёзди. Бу уч асар буюк шоир ва мутафаккир ижодининг авж нуқталари эди. Адиб “Муҳокамат ул-луғатайн” да ўзининг бутун ижодий йўлини сарҳисоб қилиб, туркий тилдаги шеърятнинг кудратини таъкидлаган. Унда, жумладан, куйидаги маълумот бор: “Чун “Лисон ут-тайр” илҳоми била тараннум тузупмен, қуш тили ишорати била ҳақиқат асрорини мажоз суратида кўргузупмен”. Алишер Навоий гўдаклик чоғларидан тасаввуф шеърятининг устоди Фаридиддин Аттор яратган “Мантиқ ут-тайр” асарига меҳр қўйгани бизга маълум. Умрининг охирида ушбу асарга татаббу — жавоб ёзар экан, ўзининг шунгача ёзган барча асарларига фалсафий якун ясайди. Аттор асари Борлиқнинг ягона моҳияти ҳақида, Ҳақ асрори ва инсон учун уни

англаб етиш имкон даражаси ҳақида эди. “Лисон ут-тайр” мазмуни “Мантик ут-тайр”га зид ёки ундаги фикрларнинг такрори ҳам эмас, балки янги тарихий-маънавий босқичдаги шарҳи, талқинидир.

Алишер Навоий ижодини ўрганиш, унинг илмий таҳлили бўйича сўнгги йилларда қатор таниқли тадқиқотчилар иш олиб бордилар ва бугунги кунда ҳам Навоийнинг мероси кўпгина олимларимизни илҳомлантириб келади.

ХУСАЙН ВОИЗ КОШИФИЙ

(1440-1505)

XV асрнинг иккинчи ярмида Хуросонда Алишер Навоий атрофида тўпланган аллома, шоир ва донишмандлар орасида машҳур ва қомусий талант эгаларидан бири Воиз Кошифийдир.

Хусайн Воиз Кошифий асарларини ўз даврининг илмий тили — форс тилида ёзган бўлиб, ундан кўпгина илмий, бадиий таржима асарлари ҳам мерос қолган. У фалсафа, ахлоқ, тилшунослик, адабиётшунослик, сиёсат, тарих, кимё, астрономия, математика, мусиқа, воизлик, шеър санъати, дин тарихи, фикҳ, тиббиёт каби фанларга оид 200 дан ортиқ асар ёзганлиги манбалардан маълум.

Кошифийнинг Ўзбекистон Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик ва Ҳ. Сулаймонов номидаги Қўлёзмалар институтларида 45 номдаги асарларининг 197 қўлёзма ва 75 тошбосма нусхалари сақланмоқда. Бундан ташқари у ўз даврининг кўзга кўринган илоҳиётчи олими бўлиб, ҳадисни, Қуръони Каримни ёддан билган, ҳатто Қуръонга тўрт китобдан иборат шарҳ ҳам ёзган. Кошифийнинг “Ахлоқи Муҳсиний”, “Рисолаи Ҳотамия”, “Анвори Сухайлий”, “Футувватномаи Султоний”, “Тавсири Хусайний”, “Жавоҳирнома” каби ўндан ортиқ асари араб, татар, эски ўзбек, урду, турк, немис, инглиз, француз ва бошқа тилларга таржима қилинган.

Ҳозирги кунда Кошифий асарлари Париж, Лондон, Берлин, Санкт-Петербург, Москва каби шаҳарларда, Ирок, Туркия, Эрон,

Афғонистон, Ҳиндистон, Бангладеш ва бошқашарқ мамлакатларининг кутубхоналарида сақланмоқда. Чет мамлакатларда Кошифий асарларига қизиқиш XVIII—XIX асрлардаёқ кучли бўлиб, Ғарбий Оврўпонинг Х. Г. Кин, М. Дуайт, Д. Д. Дональдсон, Э. Браун, А. А. Арберри, Э. С. Кеннеди, Э. Розенталь, Х. Массе, К. С. Ламбтон, Р. Леви, А. М. Шастери каби машҳур олимлари Марказий Осиё ва Эроннинг XIV—XV асрлардаги маданияти тарихини атрофлича ўрганишга ҳаракат қилганлар ва Кошифийнинг ижоди, меросига юқори баҳо берганлар.

Ахлоқ масалаларини ёритишда Кошифийнинг “Ахлоқи Муҳсиний” (Хусайн Бойқаронинг ўғли — Абдулмуҳсин Мирзога бағишланган) асари энг машҳур ва муҳим аҳамият касб этади.

ФАСИХ ХАВОФИЙ

(1375-1442)

Фасиҳ Хавофийнинг маълум бўлган бирдан-бир асари “Мужма ут-таворих” (“Тарихий саналар йиғиндиси”)ни ёзишга киришган. (Бу асар “Мужмаи Фасиҳий” ҳам деб юритилган).

Китоб муқаддима, икки мақола ва хотимадан иборат бўлиб, муқаддима Одам Атодан тортиб Муҳаммад пайғамбарнинг таваллудигача (570—580) бўлган тарихни ўз ичига олади.

Биринчи мақола “Муқаддима”нинг бевосита давоми бўлиб, “Пайғамбарнинг 53 ёшигача, яъни унинг Маккадан Мадинага қилган ҳижрати (622 йил) қадар бўлган тарихдан ҳикоя қилади. Асарнинг асосий ва катта қисми иккинчи мақола бўлиб, 622 йилдан 1442 йилгача бўлган воқеалар шарҳидан иборат.

Шунингдек, “Мужма ут-таворих”да Амир Темур авлодига бағишланган “Фойда” деб аталувчи бўлим бор. Асарда тарихий фактлар ўзига хос бир йўсинда шарҳланганки, воқеалар жараёни бири-бирига узвий боғланган, турли-туман тафсилотлар жуда қисқа тарзда баён қилиниб, содир бўлган йиллари тартиби билан жойлаштирилган.

“Мужма ут-таворих”да маданий турмушга, шоирлар, олимлар каби ўз даврининг кўзга кўринган зиёлилари ҳаётига оид маълумотлар ҳам жуда кўп учрайди. Хавофий айрим шахслар тўғрисида гапирар экан, уларнинг ёзиб қолдирган асарлари, вафот қилган йили, баъзан туғилган йилларини ҳам албатта эслатиб ўтади. Масалан, “Нузхат ал-арвоҳ” (“Рухлар ҳузурида”) асарининг муаллифи Амир Саййид Олим ал-Хусайний вафот қилган йилини (1318 йил, 11 декабрь) келтириб, шу билан бирга Ҳиротда ўлганлигини айтади унинг тасаввуфда шуҳрат топганлигини, Баҳовуддин Закариё Мултонийнинг муриди бўлганлигини ва бир қанча асар ёзганлигини эслатади.

Булардан ташқари, ҳар хил табиий офатлар, халқ бошига тушган кийинчиликлар ҳам алломанинг диққатидан четда қолмаган. “Мужма ут-таворих”да 1337 йили Ҳирот вилоятларидан бири бўлмиш Ҳавофда, 1363 йили Ҳиротда, 1405 йили Нишопурда содир бўлган зилзилалар, 1350 йили Яздда, 1388 йили Табризда, 1406 йили Ҳиротда воқе бўлган очарчилик ва қаҳатчилик, 1345 йили Хоразмнинг Журжониясида (Кўҳна Урганчга яқин), 1346 йили Табризда, 1459 йили Озарбайжонда тарқалган вабо касаллиги ҳақидаги маълумотлар ҳам келтирилган.

АБДУРАЗЗОҚ САМАРҚАНДИЙ

(1413-1482)

Абдураззоқ Самарқандий шеър, араб тили грамматикасига оид рисола ёзганлиги маълум бўлса-да, лекин унинг бизгача етиб келган ягона тарихий асари — “Матлаъи саъдайн ва мажмаъи баҳрайн” (“Икки саодатли юлдузнинг чиқиши ва икки денгизнинг қўшилиш жойи”)дир. Асар форс тилида ёзилган бўлиб, икки жилдни ташкил этади.

“Матлаъи саъдайн”нинг биринчи жилдида қисқа тарзда Чингизхон авлодидан бўлган Эрон ҳукмдори Абу Саъид (1316—1335) ҳақида

сўзлагач, сўнг соҳибқирон Амир Темур тарихи бошланади ва умуман 1304 йилдан 1405 йилгача Марказий Осиё, Афғонистон, Эрон, Озарбайжон, қисман Ҳиндистон ва бошқа мамлакатлар тарихига оид маълумотлар келтирилади.

Иккинчи жилднинг сўз бошисида муаллиф Амир Темур авлодлари ҳақида сўзламоқчи эканлигини айтиб, воқеаларни Шохрухнинг Ҳиротда тахтга ўтирган вақтидан (март, 1405) бошлайди. Сўнг Шохрух вафоти (1447)дан кейин ҳукмронлик қилган Темурийлар: Мирзо Абулқосим Бобур, Султон Абу Саъид ва бошқа шахзодалардан сўзлаб бўлгач, Ҳусайн Бойқаронинг Ҳиротда Ёдгор Мирзони қатл этиб, иккинчи марта тахтга ўтириши ҳақидаги маълумотлар билан асарни тугатади.

Маълумки, “Матлаъи саъдайн”да кўпроқ сиёсий воқеалар баён этилган. Лекин шубилан бирга Темурий ҳукмдорларнинг мамлакатни иктисодий, маънавий ва маданий ҳаётида ўйнаган бунёдкорлик роли ҳам Абдураззоқ Самарқандийнинг диққат марказида бўлган. Шунинг учун ҳам XV асрнинг деярли уч чорагида Самарқанд ва Ҳирот шаҳарларидаги илм-фан, маданиятнинг юксаклиги ҳамда бу борада Мирзо Улуғбек, Мирзо Бойсунғур ва баъзи бошқа шахзодаларнинг фаолиятлари ҳам изчиллик билан ёритиб берилган.

“Матлаъи саъдайн”нинг форсча матни 1936 йили Лоҳурда (Покистон) матншунос олим Муҳаммад Шафе томонидан чоп этилган. Абдураззоқ Самарқандийнинг 1442—44 йиллардаги Ҳиндистон сафарномаси 1960 йили ўзбек тилида ва форсий танқидий матни билан, асарнинг 1405—1427 йиллар воқеалари (I жилд, 1-қисм) 1969 йили ўзбек тилида Тошкентда чоп этилди. 1992 йили эса “Матлаъи саъдайн”нинг шу қисмига киритилган Гиёсиддин Наққошнинг Хитой сафари кундалиги ўзбек тилида чоп этилди. Асарнинг II жилд 2—3-қисмлари ҳам ўзбек тилидаги таржимаси амалга оширилган бўлса-да, ҳанузгача чоп этилгани йўқ.

(1455 -1535)

Жумладан, у Низомий Ганжавий “Хамса”си, Амир Ҳисрав Деҳлавийнинг “Лайли ва Мажнун” (1492), Фаридиддин Атторнинг “Мантикут тайр” (1494) асарларига ғоятда гўзал миниатюралар чизган.

Бу асарлар дoston ёки хикоятда тасвирланган воқeанинг мўъжаз бир тарзда ўзида мужассаслаштиргани, қаҳрамонларнинг ҳар бири ўзига хос бир тарзда ифодаланганлиги билан киши диққатини ўзига тортади. Масалан, Низомийнинг “Ҳамса”сига чизилган “Лайли ва Мажнун мактабда” номли сурат ўзининг ҳар жиҳатдан мукаммаллиги билан диққатга молик.

1903 йили Германияда санъат кўргазмаси очилган. Унда Бехзод ва унинг замондошлари асарлари намоиш этилади. Кўргазмани Анри Матисс, Сезанн каби француз рассомлари кўриб, хайратга тушишади.

(1483-1530)

Заҳириддин Муҳаммад Бобур ўрта аср Шарқ маданияти, адабиёти ва шеърлятида ўзига хос ўрин эгаллаган адиб, шоир, олим бўлиш билан бирга йирик давлат арбоби ва саркарда ҳамдир. Бобур

кенг дунёқараши ва мукаммал ақл-заковати билан Ҳиндистонда Бобурийлар сулоласига асос солиб, бу мамлакат тарихида давлат арбоби сифатида номи қолган бўлса, сержило ўзбек тилида ёзилган “Бобурнома” асари билан жаҳоннинг машҳур тарихнавис олимлари қаторидан ҳам жой олди. Унинг нафис ғазал ва рубойлари туркий шеърятининг энг нодир дурдоналари бўлиб, “Мубаййин” (“Баён этилган”), “Хатти Бобурий”, “Ҳарб иши”, Аруз ҳақидаги рисолалари, Ислом қонуншунослиги, шеърят ва тил назарияси соҳаларига муносиб ҳисса бўлиб қўшилди.

“Бобурнома” — Мовароуннаҳр, Хуросон, Ҳиндистон, Эрон халқларининг XV аср охири — XVI асрнинг биринчи ярмидаги тарихини ўзида акс эттирган бўлса ҳам, шу билан бирга жуда кўп долзарб иқтисодий, ижтимоий масалалар, юқорида номлари келтирилган вилоятларнинг ўзаро сиёсий-иқтисодий ва савдо муносабатлари, жуғрофий мавқеи, иқлими, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси, тоғлари, дарёлари, халқлари, қабила ва элатлари ва уларнинг яшаш шароитлари, урф-одатлари, муҳим тарихий иншоотлари — хиндулар ва мусулмонларнинг ибодатхоналари, тўй ва дафн маросимлари ҳақида ниҳоятда нодир маълумотларни ўзига қамраб олган шоҳ асардир. Шу боис “Бобурнома” тарихий ва адабий мерос сифатида дунё олимларини ҳайратда қолдириб келмоқда.

Бобур лирик шеърлари ва тарихий “Бобурнома”сидан ташқари ислом қонуншунослиги ва бошқа соҳаларда ҳам асарлар яратган. 1522 йилда ўғли Ҳумоюнга атаб ёзган. “Мубаййин” номли асарида ўша замон солиқ тизимини, солиқ йиғишнинг қонун-қоидаларини, шариат бўйича кимдан қанча солиқ олиниши ва бошқа масалаларни назмда изоҳлаб берган. “Хатти Бобурий” деб аталган рисоласида араб алифбосини туркий тиллар, хусусан ўзбек тили нуктаи назаридан бирмунча соддалаштириб беришга ҳаракат қилган. У, тажриба сифатида “Хатти Бобурий” алифбосида Куръони Каримни кўчирган. Бобурнинг аруз вазни ва қофия масалаларига

бағишланган. “Муфассал” номли асари ҳам бўлганлиги маълум, бироқ бу асар бизгача етиб келмаган.

Бобур ўзининг маълум ва машҳур асарлари билан тарихнавис адиб, лирик шоир ва ижтимоий масалалар ечимига ўз ҳиссасини қўшган олим сифатида халқимиз маънавий маданияти тарихида муносиб ўрин эгаллайди.

МАХДУМИ АЪЗАМ

(1461-1542)

Махдуми Аъзам Фарғона водийсининг Косон шаҳрида таваллуд топган.

Махдуми Аъзамнинг илмий мероси бой бўлиб, у тасаввуф назарияси ва амалиёти, хусусан, нақшбандия таълимотини янада ривожлантириш соҳасида баракали фаолият кўрсатди. Унинг қаламига мансуб 30 дан ортиқ рисола маълум бўлиб, “Асрор ун-никоҳ” (“Никоҳ сирлари”), “Ганжнома”, “Рисолат ун-самъиййатун” (“Самоъ рисоласи”), “Баёни зикр” (“Зикр баёни”), “Рисола-и силсила-и Хўжагон” (“Хўжагон силсиласи”), “Шарҳи ғазали Убайдий” (“Убайдий ғазалига шарҳ”), “Меърож ул-ошикин” (“Ошиқлар меърожи”), “Рисола-и Нақшбандиййа”, “Рисолат ун-вужудиййатун” кабилар шулар жумласидандир. У ўз асарларининг кўп қисмида уламолар, сўфий шайхлар ва давлат арбоблари орасидаги муносабатлар хусусида тўхтаб ўтган ва тариқатнинг сиёсий фаолиятига тўла асос бор эканлигини исботлаган. Хожаги ачиниб ёзганидек, у яшаётган замонда вилоят ҳокимлари шахсий манфаатларини биринчи ўринга қўииб, ҳокимият талашиш билан банд эдилар, тинимсиз ҳарбий ҳаракатлар эса халқ аҳволини янада оғирлаштирарди. Шундай мураккаб сиёсий ва иқтисодий вазиятда Махдуми Аъзам ўз обрўидан фойдаланиб фитнабозликка майли бўлган вилоят ҳокимларини “Улуғ Хожа Аҳрор каби иноклик дастурхони атрофига йиғиб, бир-бирларига сулҳ қўлларини узатишга ундади”.

Маҳдуми Аъзамнинг тасаввуф таълимотига оид фикрлари Нақшбандия назариясига асосланган. Алломанинг фикрича, Нақшбандия тариқати уч зарурий қоидага бўлинган: 1) Ихвон (биродарлик). Яъни тариқат аъзолари хатти-ҳаракатларида ҳамдард, ҳамнафас ва ҳамфикр бўлишлари лозим; 2) Макон (ўрин, мавқе). Ҳар бир толиб муршидининг насиҳатларига амал қилиб, баркамолликка интиломоғи лозим ва шу жараёнда тариқат аъзолари орасида ўзига муносиб мавқе соҳиби бўлиб, ўз мартабасига лойиқ иш қилмоғи керак; 3) Замон. Агар маълум бир замоннинг халқлари ва қавмлари орасида зиддият ва ихтилофлар пайдо бўлса, булар тариқат биродарларини қарама-қаршиликларга келтирмаслиги лозимдир.

Маҳдуми Аъзам асарларининг энг тўла мажмуаси ЎЗР ФА Шарқшунослик институти хазинасида сақланмоқда.

Яна бошқа қатор рисоаларида (“Одоб ус-соликин”, “Одоб ус-сиддикин”) буюк аллома Нақшбандия таълимотида мурид — муршид муносабатлари борасида ҳам ўзига хос фикрларни илгари сурган.

МУҲАММАД ШАЙБОНИЙХОН (1451-1510)

Шайбонийлар сулоласининг асосчиси Муҳаммад Шайбонийхон хукмдор Абдулхайрхоннинг набираси Шоҳ Будоқхоннинг ўғли.

Шайбонийхон тарихни севган ва тарихий асарлар яратилишида иштирок этган. Сўнгги йилларда олиб борилган тадқиқотлар шуни кўрсатадики, Шайбонийхон ўзбек (“турк”) тилида битилган ўзига хос манба — “Таворихи гузидаи нусратнома” асарининг ёзилишида бевосита иштирок этган. Бу манбада келтирилган аниқ далиллар билан тасдиқланади.

Ҳозирда “Таворихи гузидаи нусратнома” ҳамда Шайбонийхон фаолиятига оид бўлган бошқа тарихий асарларнинг бир манба асосида вужудга келганлиги ҳақидаги фараз исботланган деб айтиш мумкин

(В. П. Юдин, Р. Г. Мукминова). Бу ҳол муаллифи номаълум “Таворихи гузидаи нусратнома”, Муҳаммад Солиҳнинг “Шайбонийнома”, Камолиддин Биноийнинг “Шайбонийнома”, Мулла Шодининг “Фатҳнома” асарларида баён этилган воқеаларнинг ўхшашлиги ва уларда келтирилган бир хил шеърлар, шу жумладан Муҳаммад Шайбонийга нисбат бериладиган шеърларнинг мавжудлиги билан ҳам тасдиқланади. “Таворихи гузидаи нусратнома” муаллифи номаълум асардир. Асарнинг сақланиб қолган ҳеч бир қўлёзмасида (Санкт-Петербург ва Лондондаги асосий қўлёзмалардан ташқари, яна қисқартирилган қўлёзма нусхалари ҳам мавжуд) муаллифнинг номи кўрсатилмаган. Санкт-Петербург қўлёзмаси матнида муаллифнинг номи кўрсатилиши лозим бўлган жой бўш қолдирилган. Шу нарса аниққи, “Таворихи гузидаи нусратнома”ни ёзишда Шайбонийхоннинг ўзи иштирок этган.

МИРЗО МУҲАММАД ҲАЙДАР ДУҒЛОТ (1499-1551)

Мирзо Муҳаммад Ҳайдар Дуғлот — Марказий Осиёнинг XVI асрдаги атоқли муаррихи, адиби ва давлат арбоби бўлиб, машҳур “Тарихи Рашидий” асарининг муаллифи сифатида тарих саҳифаларидан мустаҳкам ўрин олган. Адабиётда кўпинча Мирзо Ҳайдар исми билан аталади.

“Тарихи Рашидий”ни ўқир эканмиз, муаллиф Мирзо Ҳайдар ўзининг ҳаётий-фалсафий мулоҳазалари, ўз даври маънавий-маданий тушунчалари ҳақида сўзлаганида айтиб ўтгани — ўзи ўқиган олтмишдан ортиқ асарларни назарга олсак, айтиш мумкинки, тарихнависнинг билим доираси ўз даврининг юксак маърифатли, билимли кишилари қаторида бўлган. Чунончи мазкур асарлар мазмунига кўра, Мирзо Ҳайдар таниш бўлган қуйидаги соҳаларни санаб ўтиш мумкин: тарих, адабиёт ва шеърят назарияси (аруз,

муаммо, иншо санъати), жуғрофия, астрономия, тасаввуф, фикҳ, Ислом дини тарихи, фалсафа, араб грамматикаси ва ҳоказо. Асарда келтирилган Темурийлар, айникса, Алишер Навоий доирасидаги адабий-маънавий ҳаёт ҳақидаги маълумотлар эса мукамаллиги билан Мирзо Ҳайдарнинг ўзи ҳам шу давр илмий-маданий ва адабий анъаналари бўйича тарбия олганлигини билдиради.

“Тарихи Рашидий”га келсак, уни Мирзо Ҳайдар Кашмирда эканлигида 1541—1546 йиллар орасида ёзган. Асарнинг муқаддимасида айтилишича, уни ёзишдан мақсади Мўғулистон мамлакатининг 1347 йили тахтга ўтирган Туғлуқ Темур давридан то муаллиф замонигача тўлиқ тарихини яратишдир. У айтади: “Мўғуллар ислом динини қабул қилгандан сўнгги давр ҳақида кичкинагина бўлса ҳам бир тарихий асар йўқ”.

“Тарихи Рашидий” икки қисмдан иборат. Муаллиф уларни “дафтар” деб атайти. Биринчи дафтарда Мўғулистон ва Қошғарда ҳукм сурган Қиғатой хонлари тарихи улардан биринчи бўлиб ислом динини қабул қилган Туғлуқ Темурхондан бошлаб то 1533 йили тахтга ўтирган Абдурашидхон тарихи изчил равишда ёритилган.

Иккинчи дафтар 1541—1542 йилларда ёзилган. Унда тарихий воқеалар ва муаллифнинг ўз саргузашт-кечинмалари эсдалиқлар жанрида баён этилган.

Асарнинг “Тарихи Рашидий” деб аталганлигига Мирзо Ҳайдар уч сабабни кўрсатади:

Мўғулистон хони Туғлуқ Темурни Исломга келтирган Шайх Аршадуддин номини абадийлаштирмоқ учун.

“Ҳақ йўл”, “Тўғри йўл” маъносини англатувчи “Рушд” сўзини таъкидламоқ учунки, Исломни қабул қилган Туғлуқ Темур ўз тобеъларини ҳам шу йўлга бошлаган.

Асар ёзилаётган вақтда Мўғулистонда ҳукм суриб турган Абдурашидхон номини эслатмоқучунки, гарчи у ўз тарбиячисига ёмонлик истагида бўлиб, дўстлик ваъдаларини унутган бўлса-

да, унинг отаси Султон Саййидхоннинг муаллифга қилган яхшиликларини кадрлаш учун.

Мирзо Ҳайдар ўз асарида Марказий Осиёнинг ҳозирги Ўзбекистон, Қирғизистон, жануби-шарқий Қозоғистон ҳамда Шарқий Туркистон ҳудудларига тўғри келадиган ўлкалар ҳақида ёзар экан, бу жойларда яшовчи ўзбек, қозоқ, уйғур, қалмоқ каби халқларнинг сиёсий, ҳўжалик соҳаларига, маданий ҳаёт ва бир-бирлари билан алоқаларига оид кўплаб маълумотлар келтиради. Тибет, Кашмир, Бадахшон ҳудуддарига бўлган ҳарбий юришларни ёритганида, бу мамлакатлар ҳақида ҳам тарихий, этнографик, жуғрофий маълумотлар беради.

“Тарихи Рашидий” да булардан ташқари Ҳусайн Бойкаро, Алишер Навоий, Абдурахмон Жомийлар доирасидаги Ҳирот маданий-адабий муҳитига, Мовароуннаҳрда Улуғбек, Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор давридаги илмий-маънавий ҳаётга оид, тасаввуф намояндалари ва уларнинг рисоаларига оид ишончли ва қизиқарли маълумотларни учратиш мумкин.

БАҲОДИРХОН АБУЛҒОЗИЙХОН

(1605-1664)

Баҳодирхон Абулғозийхон Хива хонлигида XVII асарда вужудга келган тарихнавислик мактабига асос солган олимдир.

Абулғозийхон замонасининг атоқли тарихчиси ва олими сифатида “Шажарайи турк” номли машҳур асарини ёзган.

Бу асарни Абулғозийхон “Шажарайи турк” нинг ўзида келтирилган баъзи маълумотларга қараганда охиригача ёзиб тамомлашга улгурмаган. Унинг маълум қисми Абулғозийхон вафотидан сўнг Маҳмудий ибн Муҳаммад Замон Урганжий томонидан ёзиб тамомланган.

Бу асардан ҳозир Тошкентда Ўзбекистон Фанлар Академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг

қўлёзма асарлари хазинасида тўрт нусха сақланмоқда. Улардан энг қадимийси 851 рақамли нусха бўлиб, XVII аср охири ёки XVIII аср бошларида кўчирилган. Шунингдек, Абулғозийхоннинг “Шажарайи тарокима” ва “Манофёъ ул-инсон” асарларининг қўлёзма нусхалари ҳам мазкур институт қўлёзма асарлар хазинасида сақланмоқда.

Абулғозийхоннинг маданий-илмий меросини тадқиқ этиш анча илгари бошланган. Абдулғозийхоннинг ҳаёти ва ижодига оид маълумотлар комуслар, журналлар ва тўпламларда келтирилган. “Шажарайи турк” асарининг матни 1824 йили Қозон шаҳрида академик Френъ томонидан нашр этилган. Сўнгра бу асарнинг матни (1871) ва француз тилига қилинган таржимаси 1874 йили Санкт-Петербургда профессор Барон Демезон томонидан нашр этилган. Кейинчалик Г. С. Саблуков бу асарни рус тилига таржима қилиб, Қозонда нашр этдирган. Абулғозийхоннинг туркманлар тарихига оид “Шажарайи тарокима” асарининг матни ва таржимаси тадқиқотлар билан академик А. Н. Кононов томонидан (Москва, Санкт-Петербург) 1958 йили нашр этилди.

“Шажарайи турк” асарининг матни ҳозирги жорий алифбода 1992 йили Тошкентда академик Б. Аҳмедов сўзбошиси билан нашр этилди. Шундай қилиб, Абулғозийхон қатор тарихий асарлар ижод этган ўз даврининг етук тарихнавис олими, давлат арбоби ва лашкарбошиси эди. Абулғозийхоннинг турли маълумотларга бой тарихий асарлари Хоразм тарихини ва умуман айтганда, туркий халқлар тарихини ўрганишда муҳим манбадир.

МУҲАММАД ШАРИФ БУХОРИЙ

(XVII аср)

Муҳаммад Шариф ибн Муҳаммад ал-Ҳусайний ал-Алавий ал-Бухорий (вафоти — 1697 йил) ал-Мавлавий лақаби билан машҳур бўлган олим XVII асрдаги Мовароуннаҳр мутафаккирларининг ёрқин намояндаларидан биридир.

У ўз ижодида ёлғиз фалсафага оид билимнигина эмас, балки тарих, шеърят, ҳуқуқ, тилшунослик каби соҳаларни ҳам қамраб олган. Унинг бизгача йигирмадан ортиқ асари етиб келган ва улардан “Ар-рисола ад-давриййа” (“Даврийлик ҳақидаги рисола”) асари Бухорода ёзилган. Битилган йили номаълум. Қўлёзмасининг бир нечта нусхалари мавжуд. Шулардан бири “Рисолату истилзами давр мин тасалсул” (“Даврийликнинг муттасилликка зарурий тобеълиги ҳақида”) рисоласидир.

Рисола ниҳоялик ва бениҳоялик масалаларига бағишланган. Муаллиф бу масалани юқорига юксалтувчи айланма ҳаракат кўринишида ҳал қилади. Олимнинг тасаввурича “юқорида турувчи” ва “қуйида турувчи” деган босқичлар мавжуддир.

Муҳаммад Бухорийнинг фалсафий асарлари сирасига Шарқда машҳур бўлган асарларга битилган ҳошиялар ҳам киради. Булардан бири “Ҳошиятун ала шарҳил ақоид ал-адудиййа” (“Адудиййа ақидалари шарҳига ҳошия”) асарига ёзилган ҳошиядир. Асл рисола муаллифи Адудиддин ал-Иджий номи билан танилган Адуд ал-миллат вад дин Абдурраҳмон ибн Аҳмад ибн Абдулғаффор ас-Сиддикий ал-Мутаразий аш-Шибанкорийдир. Сунний мазҳабдаги диний ақидалар ҳақидаги бу рисола муаллиф ўлимидан икки ҳафта олдин ҳижрий 13 рамазон 756 (1355 йил, 21 сентябр) йилда ёзилган.

Кейинги асрларда кўплаб муаллифлар унга шарҳ битганлар. Булар орасида XV асрнинг машҳур файласуфи Жалолиддин Даввонийнинг шарҳи диққатга сазовордир. Ана шу шарҳга Муҳаммад Бухорий ҳошия битган. Бу асар икки бобдан иборат: Даввоний шарҳига эски изох, янги изох. Иккала боб муаллиф томонидан ҳаётининг икки босқичида яратилган қўлёзма нусхадан кўчирилган. Шу номда кўрсатилгандан ташқари яна икки нусхаси мавжуд. Қадимги нусхалари сақланмаган. Бизгача XIX асрнинг 80-йилларида кўчирилган нусхалари етиб келган.

Файласуфнинг шеърӣ девони ҳам мавжуд. Унда шоирнинг адабий мероси тўпланган. Девон турли котиблар томонидан XX

асрга қадар кўчирилиб келинган. Бу ҳол Бухорий шеъриятига Мовароун-наҳрнинг йирик шаҳарларида катга қизиқиш билан қаралганидан далолат беради. Девонни тадқиқ этиш бир жиҳатдан олим дунёқарашини ўрганишга ёрдам берса, иккинчи тарафдан адабиётимиз тарихини бойитади.

Муҳаммад Бухорийнинг араб тилшунослигига оид асари “Ҳошияи Мавлавий Шариф бар фавоиди Зиёийа” (“Мавлавий Шарифнинг Зиёий фойдаларга изоҳи”) деб аталади. Изоҳлар “Ал-Кофия” номли Ибн ал-Ҳожиб қаламига мансуб бўлган грамматика ҳақидаги асар шарҳига битилгандир.

ТУРДИ ФАРОҒИЙ

(XVII аср)

XVII асрда яшаб ижод қилган Турди Фароғий ўзбек адабиёти тарихида ўзига хос мавқега эга бўлган шоир ва мутафаккирлардан биридир. Шоир ўз шеърларини кўп ҳолларда “Турди” номи, баъзан эса “Фароғий” тахаллуси билан ёзган. “Фароғ” Жиззах ҳудудидаги кишлоқлардан бирининг номи бўлиш эҳтимоли бор.

Турдининг адабий мероси 18 шеърдан иборат бўлиб, улардан 12 таси Шарқ шеъриятининг ғазал, 5 таси мухаммас ва биттаси фард турига оиддир. 434 мисра ҳажмидаги бу мероснинг 165 мисраси Субҳонқулихон тўғрисидаги машҳур ҳажвияни ташкил этади. бироқ шу мероси билан ҳам Турди ўзбек мумтоз адабиёти тарихидан муҳим ўрин эгаллагандир.

БОБОРАҲИМ МАШРАБ

(1640-1711)

Бобораҳим Машраб 1640 йилда (ҳижрий ҳисоб билан 1050) Наманганда камбағал косиб-бўзчи Валибобо оиласида дунёга кедди. Бобораҳим Мулла Вали (Валибобо) ўғли Машраб ўз ижоди билан ўзбек адабиётида халқчиллик, ижтимоийлик ва дунёвийликнинг

Бобораҳим Машраб ҳаёти ва ижод йўли ҳақида маълумот берувчи тарихий манбалар кўп эмас. Унинг номи XVIII—XIX асрларда тузилган айрим тазкира ва тасаввуфий йўналишдаги асарларда (Муҳаммад Бадё Малехоннинг “Музакир ул-асҳоб”, “Тазкираи Фаҳмий”, “Мусавваи Абдушшукур Зиё”, “Тазкираи авлиёи Мажзуб Намангоний”) зикр этилади. Аммо уларда шоир ҳаёти ва ижодий фаолияти ҳақида келтирилган маълумотлар ниҳоятда кам, узуқ-юлуқ ва бири-бирига зид. Машрабнинг қоддирган адабий мероси хусусида ҳам аниқ маълумот берувчи манба йўқ. Унинг ўз асарларини тўплаб девон ёки бирор мажмуа тузганлиги маълум эмас. Фақат “Девони Машраб”, “Девонаи Машраб”, “Эшони Машраб”, “Ҳазрати шоҳ Машраб” номлари остида халқ орасида қўлёзма ва тошбосма шаклида жуда кенг тарқалган қиссалардагина (уларнинг ким томонидан ва қачон тузилганлиги аниқ белгиланган эмас) шоирнинг ҳаёт йўли ва ижодий фаолияти маълум тартиб ва изчиликда баён этилади, асарларидан намуналар келтирилади.

Ўзбек адабиёти тарихида мумтоз ўринга эга бўлган Жаҳон отин — Увайсий XVIII аср охири XIX асрнинг биринчи ярмида яшаб ижод этган машҳур ўзбек шоирасидир. У Марғилон шаҳрининг Чилдухтарон маҳалласида, тахминан 1779 йилларда дунёга келган.

Шоиранинг 4 та девон тузганлиги маълум. Увайсий ижодининг ғоявий-бадий моҳиятидан ўзбек мумтоз адабиёти анъаналарини ижодий давом эттирганлиги кўриниб туради. Шоиранинг Навоий, Ғофурий ғазалларига боғлаган кўплаб муҳаммаслари ва назиралари,

Бедил шеърларига издошлиги Увайсийнинг поэтик балоғатидан далолат беради. Шоира адабиётда тараққийпарвар намояндларнинг қарашлари асосида майдонга келган инсон тақдири, шахс эрки ва маърифатпарварлик ғояларида латиф ва дилкаш асарлар яратади, асарларида инсонни эъзозлаш, одамнинг табиат ва ҳаёт ноз-неъматларидан баҳраманд бўлишга ундаш, дўстлик, вафо ва садоқат каби ўзининг улуғвор ниятларини Қуръон оятлари, ҳадислар ва тасаввуфий талқинлар билан асослаган ҳолда ижодий баркамолликка эришди.

Увайсий асарлари ўзининг латиф мазмуни ва дилкаш бадийлиги билан даврлар оша мухлислар қалбига битмас-тутанмас эстетик завқ бағишлаб келмоқда. Улар халқ оммаси орасида кенг ёйилган, ҳофизлар, хонандалар томонидан мақом ва халқ оҳанглари билан ҳозиргача куйланиб келади.

МУҲАММАДРИЗО ЭРНИЁЗБЕК ЎҒЛИ ОҒАҲИЙ

(1809-1894)

Муҳаммадризо Огаҳий фалсафа, мантиқ рухшунослик, адабиётшунослик, шеърят, мусика, геология, минерология, физика, математика, тиббиёт, астрономияга оид юзлаб асарлар яратди. Абу Алининг илмий қизиқишлари доираси шу қадар кенг бўлганки, унинг 40 дан зиёд тиббиётга, 30 га яқин астрономия ва табиатшунослик фанларига, 185 та фалсафа, мантиқ ва илоҳиётга бағишланган асарлар яратгани маълум.

Огаҳий Хоразм хоразм тарихини ўрганишга катта ҳисса қўшган олим сифатида танилган. У Хива хонлигининг кейинги даврлари тарихига бағишланган бир қатор асарлар яратди. Унинг Оллоқулихонга бағишланган “Риёз уд-давла” (1844 й.), Раҳимқулихон даврига бағишланган “Зубдат ут-таворих” (1846 й.), Муҳаммад Аминхон даврига бағишланган “Жомеъ - ул воқеоти Султоний” (1856 йил), Сайид Муҳаммадхон даврига бағишланган “Гулшани давлат”

(1865 йил), Муҳаммад Раҳимхон Феруз даврига бағишланган “Шоҳиди иқбол” (“Иқбол шоҳиди”) асарларида Хива хонлигининг 1813 йилдан то 1874 йилгача бўлган тарихи даврий изчилликда, бой тарихий манбалар асосида ёритиб берилган эди⁴. У Хива тахтига кетма-кет келиб кетган саккиз хон ҳукмронлиги даврида яшаб, ҳарбий юришлар, тарихий воқеалар гувоҳи бўлди ва уларни ўз асарларида акс эттирди.

Огаҳий халқ орасида лирик шоир сифатида ҳам машҳур эди. Унинг “Таъвиз ул-ошиқин” (“Ошиқлар тумори”, 1872) номли девонига “Ашъори форсий” номи билан Огаҳийнинг форс тилидаги 1300 мисра шеъри ўрин олган. Огаҳий девонига замон ва замондошлари тасвири ҳам катта ўрин эгаллаган. У ўз замондошларига инсонпарварлик, халқпарварлик нуқтаи назаридан ёндашган.

НОДИРА

(1792-1842)

Моҳларойим — Нодира XIX асрнинг биринчи ярмида яшаб, ижод этган машҳур шоира, давлат арбоби, маданият ва адабиёт ҳомийсидир. Шоира 1792 йили Андижон ҳокими Раҳмонкулбий оиласида таваллуд топди.

Моҳларойимдан бизгача ўзбек ва форс-тожик тилларида “Комила”, “Нодира” ва “Макнуна” таҳаллуслари билан яратилган лирик асарлардан иборат катта мерос етиб келган.

ГУЛХАНИЙ

(XVIII-XIX аср)

Ўзбек мумтоз адабиётининг йирик намояндаларидан бири Муҳаммад Шариф Гулҳаний истеъдодли шоир бўлган. Аммо миллий адабиётимиз тарихидан моҳир наср устаси, машҳур “Зарбулмасал”нинг муаллифи сифатида фахрли ўрин олган. “Зарбулмасал”нинг муқаддимасида қайд этилишича, Гулҳаний бу асарни ёзишга Амир Умархоннинг тавсиясига кўра киришган.

“Зарбулмасал” жиддий ижтимоий мазмунни мажоз йўли билан бадий ифодаловчи ахлокий-дидактик ва танқидий-ҳажвий йўналишдаги асардир.

“Зарбулмасал”да етакчи мазмун билан мантиқан узвий боғланиб кетган ўндан ортиқ насрий ва назмий масала, қисса ва ҳикоятлар мавжуд. Бу мўъжаз бадий асарлар, асосан, ахлокий-таълимий йўналишда бўлиб, ҳалоллик, тўғрилиқ, олижаноблик, меҳр-муҳаббат, вафо ва садоқат ғояларини олға суради, ҳасислик, манманлик, бефаросатлик, жоҳиллик, сотқинлик каби салбий белгиларни қора-лайди. Хусусан, “Маймун билан Нажжор” ва “Тошбақа билан Чаён” каби масаллар юксак бадий маҳорат билан ёзилган.

“Зарбулмасал” ўзбек бадий насрининг энг етук намуналари қаторида фахрли ўрин олган. Ранг-баранг тасвирий воситалардан, жумладан, мураккаб саждан кенг фойдаланиб ёзилган бу асарнинг тили ниҳоятда ширадор, жозибали бўлиб, асарнинг чин маънода халқчил руҳ эгаллашида жуда катта хизмат қилган.

АБДУЛЛА АВЛОНИЙ

(1878-1934)

XIX асрнинг иккинчи ярми XX асрнинг бошларида Туркистон (Марказий Осиё) ўлкасида педагогик фикрларнинг ривожланишида, халқ маорифи ишларини юксалтиришда илғор зиёлиларнинг хизматлари каттадир. Бунда жаҳид адабиётининг йирик вакили шоир, драматург, муаллим Абдулла Авлони (1878-1934)нинг хизматлари кўп. У мактаблар очиб, шахсан ўзи муаллимлик қилиш билан бирга мактабларни дарсликлар билан таъминлаш ишига катта ҳисса қўшди. Унинг қаламига мансуб “Туркий Гулистон ёхуд ахлоқ”, “Биринчи муаллим”, “Иккинчи муаллим” “Мактаб Гулистони ” асарлари бир неча бор нашр этилди. Булар ичида “Туркий Гулистон ёхуд ахлоқ” асари ўзбек классик педагогикасининг ажойиб намунаси

ҳисобланади. Абдулла Авлоний мазкур асарни форс классик шоири шайх Муслиҳиддин Саъдий (1184-1310)нинг “Тулистон” асаридан таъсирланиб, унга тақлид қилиб ёзганлиги ҳақида шундай дейди: “Бан бу асари ночизонами бир неча муаллим биродарларимнинг илтижолари ила ёзмоқ ва нашр қилмоқға ғайрат ва жасорат қилмиш эдим. Алҳамду лиллоҳ вал минна иккинчи табъиҳада муваффақ ўлдум, чунки Туркистон мактабларида ўз шевамизда (ўзбек тилида демоқчи) ёзилмиш мукаммал “Ахлоқ китобининг шундай асарга ташна ва муҳтож эканлиги ўзум муаллимлар жумласидан ўлдиғимдан манга ҳам очиқ маълум ўлди. Шунинг учун кўп вақтлар тажриба сўнгидан адиби муҳтарам шайх Саъдий усулида ёзмоқни, гарчи оғир иш больса ҳам, ўзимга муқаддас бир вазифа адо қилароқ бу камчиликни орадан кўтармакни муносиб кўрдим”

Авлоний хазратлари тарбия ҳақида гапириб ўз даврларининг тарбия қилувчилари: ота-оналар, муаллимлар, мударрислар, ҳукумат мактабларининг камчиликларини очиқ ойдин баён этади. “Тарбия бизлар учун ё ҳаёт – ё мамот, ё нажот – ё ҳалокат, ё саодат – ё фалокат масаласидур” ибораси бежиз айтилмаган. Муаллиф тарбияни учга: 1- бадан тарбияси, 2- фикр тарбияси, 3- ахлоқ тарбиясига ажратади ва уларнинг ҳар бирининг аҳамиятини баён қилади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Ислом ҳамкорлик ташкилоти Ташқи ишлар вазирлари кенгаши 43-сессиясининг очилиш маросимидаги нутқи <https://president.uz/uz/lists/view/87>

2. Б. Сапаров. Авестода одоб-ахлоқ масаласи. file:///C:/Users/user/Downloads/avestoda-odob-ahlo-masalasi%20(1).pdf

3. Авесто. Тарихий - адабий ёдгорлик. А.Маҳкам таржимаси, Т.:Шарқ, 2001.-Б.- 14, 18-19, 114-115, 184-185, 208, 214

4. Ҳомиджон Ҳомидий. Авестодан Шоҳномага. Т.: Шарқ, 2007.Б.- 67,71.

5. “Янги Ўзбекистон” газетаси. <https://yuz.uz/news/sarmishsoy-haqida-nimalarni-bilasiz>.

6. Авестонинг муқаддас ёзуви. <http://xorazmiy.uz/uz/pages/view/285>

7. М.Имомназаров. Маънавиятнинг ривожланиш тарихи. (Олий ўқув юртлари учун ўқув қўлланма). Тошкент – 2008. www.ziyouz.com кутубхонаси.

9. Республика Маънавият ва маърифат маркази. М.Қошғарий. <https://www.oyina.uz/kiril/generation/129>

10. А.Абдурахмонов. Саодатга элтувчи билим. Тўлдирилган тўртинчи нашри. Тошкент “Моварауннахр” -2004 й.

11. У. Уватов. Имом Ал-Бухорий. <https://kukaldosh.uz/>

12. Ш. Зиёдов, Қ. Маҳмудов. “Имом Бухорий халқаро маркази”, 2017 йил. <https://www.bukhari.uz/?p=51>

13. “Ўрта Осиёлик 40 олим” <https://n.ziyouz.com/books/tarixiy/A.Irisov,%20A.Nosirov,%20I.Nizomiddinov.%20O'rta%20Osiyolik%20qirq%20olim.pdf>

14. Садриддин Салим Бухорий “Буюк хоразмийлар” - <http://xorazmiy.uz/media/c9781586-c196-62ec-60dc-23dfcd3d7a9d.pdf>

15. Абу Бакр Мухаммад ибн Жаъфар ан-Наршахий. Бухоро тарихи. Форс тилидан А. Расулев таржимаси. <https://n.ziyouz.com/books/tarixiy/Abu%20Bakr%20Narshahiy.%20Buxoro%20tarixi.pdf>

16. Абу Абдуллоҳ Мухаммад абн Мусо ал-Хоразмий. <https://arboblar.uz/uzkr/people/abu-abdallakh-mukhammad-ibn-musa-al-khorezmi>

17. Розенфельд Б.А., Краснова С.А., Рожанская М.М. О математических работах Абу Райхана Бируни. – М., 1963.

18. Юртимиз алломалари / масъул муҳаррир У. Уватов. - Тошкент: Нихол, 2014. - 240 б.

19. Ш.Зиётов. Имом Абу Мансур ал-Мотуридий. «Маънавият юлдузлари» китобилан олинди. <https://www.qadriyat.uz/tarix/aqidaimomlari/594-imom-abu-mansur-al-moturidij>

20. Абу Наср Ибн Форобий. <https://arxiv.uz/uz/documents/referatlar/tarix/abu-nasr-ibn-forobiy-1>

21. Фредерик Старр: Я восхищаюсь научными трудами узбекских ученых. “Культурное наследие Узбекистана в собраниях мира». 2018 г.

22. Ибн Сина. (Авиценна) Избранные философские произведения. Москва. Издательство “Наука”. 1980 г.

23. М. М. Хайруллаев. “Маънавият юлдузлари” китоби.

24. Имом Ғазолий. <https://islom.uz/maqola/4367>

25. У. Уватов. Маҳмуд аз-Замахшарий (1075-1144). <https://e-tarix.uz/shaxslar/335-zamakhshariy.html>

26. Тарихий манбашунослик. Электрон ўқув-қўлланма. Тошкент, 2007.) (Низам Ал-Мульк. Книга о правлении (Сиасет-Наме. Юклаб олиш - https://www.vostlit.info/Texts/rus10/Siaset_name/frametext1.htm

27. М. Атаев. «Исломда болалар ҳуқуқлари мажмуаси». <http://old.muslim.uz/index.php/rus/maqolalar/item/3445>

28. Абдуҳолиқ Ғиждувоний ва тасаввуф. Илмий конференция маърузалари тезислари. Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси, 2003.

29. А.Ўринбоев. Шарафиддин Али Яздий. <https://e-tarix.uz/shaxslar/708-maqola.html>

30. Д. Юсупова. Гиёсуддин ал-Коший (1380-1429) - <https://ziyouz.uz/ilm-va-fan/tarix/manaviyat-yulduzlari/gyosuddin-al-koshiy-1380-1429/>

31. М. Хайруллаев “Марказий Осиёда IX-XX аср бошида маданият ривожлари тарихидан”.

32. Маънавият юлдузлари. <https://ziyouz.uz/ilm-va-fan/tarix/manaviyat-yulduzlari/page/2/>

33. Д. Тожиалиев. Абу Райхон Берунийнинг илмий хазинаси тарихига бир назар. <https://cyberleninka.ru/article/n/abu-rayhon-beruniyning-ilmiy-hazinas-tarihiga-bir-nazar>

34. С.Фредерик, Марказий Осиёни қайта кашф этиш, Зарафшон газетасининг 19.09.2009 (654)

35. Абу Райхон Беруний, Танланган асарлар, I том, Ҳиндистон, Тошкент, Ўзбекистон ССР ФАН нашриёти, 1965

36. А.Беруний. Ўйлар, ҳикматлар, нақллар, шеърлар. «Ёш гвардия» нашриёти. Тошкент — 1973

Мундарижа

Ўзбекистон заминида камол топган улуғ алломаларнинг кашфиётлари – замонавий илм-фан тараққиёти пойдевори	3
Қадимий дostonлар, йирик бадий, тарихий асарлар ҳақида	13
Жаҳон илм-фани ривожига улкан ҳисса қўшган беназир мутафаккирларимизнинг илмий-маърифий мероси ҳақида	39
Буюк адиб ва мутафаккирларимизнинг адабий мероси ҳақида.....	81
XVII-XIX асрларда мамлакатимиз ҳудудидаги илмий-маърифий ҳаёт ҳақида	103
Алломалар ва уларнинг илмий-маърифий ва адабий мерос намуналари рўйхати ва аннотацияси	109